यार्थः

पाठः

पाठः

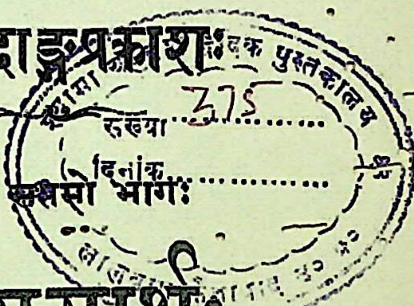
अव्ययार्थः
धातुपाठः
गणपाठः

* ओ३म् *

अथ वेदाङ्गप्रकाशः

तत्रत्यः सप्तमो भागः

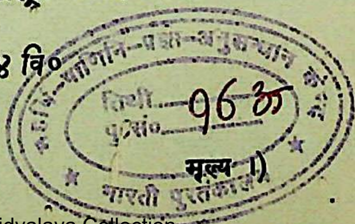

अव्ययार्थः

पाणिनिमुनिप्रणीतायामष्टाध्यायाम् षष्ठो भागः
श्रीमत्स्वामिदयानन्दसरस्वतीकृतव्याख्यासहितः ॥
पठनपाठनव्यवस्थायां नवमं पुस्तकम् ॥
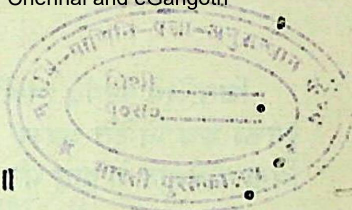
अजमेरनगरे वैदिक-यन्त्रालये मुद्रितम् ॥

सम्वत् २०१४ वि०

छठी वार १०००

मूल्य ।)

॥ ओ३म् ॥

अथ भूमिका ॥

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥

जो शब्दस्वरूप तीनों लिङ्ग, सातों विभक्तियों और इनके एकवचन, द्विवचन, बहुवचन (सात विभक्तियों के तीन २ के हिसाब से सात तिये इक्कीस वचनों) में एक से बने रहें अर्थात् जैसा उनका स्वरूप प्रथम हो वैसा ही मध्य और अन्त में भी बना रहे, जिनमें कोई विकार न हो, उनको अव्यय शब्द कहते हैं ।

इनका पाठ अकारादि क्रम से इस ग्रन्थ में लिखा है । ये अव्यय शब्द पद, वाक्य और क्रिया के साथ सम्बन्ध रखते हैं और कहीं २ कोई २ अव्यय प्रकृति के अर्थ को विलक्षण करके दिखला देता है जैसे प्र, परा, वि, इत्यादि:—

(भवः) किसी का नाम वा संसार और (प्रभवः) उत्पत्ति ।

(जयः) जीत और (पराजयः) हार ।

(भूः) जो होता है और (विभुः) व्यापक इत्यादि । और (च) (वा) आदि शब्द प्रकृति के अर्थ को बदलते नहीं किन्तु सहायक होते हैं ।

जिसलिये वेदादि शास्त्रों में इनके प्रयोग आते हैं इसलिये इनका अर्थ विदित करना कराना सब को उचित है, क्योंकि विना अर्थज्ञान के कुछ भी लाभ नहीं हो सकता।

इस ग्रन्थ में तीन प्रकार का क्रम रक्खा गया है। प्रथम मूल अव्यय, दूसरे कोष्ठ में उनका अर्थ, और तीसरे कोष्ठ में अव्ययों के उदाहरण रख दिये हैं।

इस ग्रन्थ को संस्कृत में बनाने का यही प्रयोजन है कि इस पुस्तक के पूर्व, सन्धि विषय आदि ग्रन्थों को क्रमशः जो लोग पढ़ेंगे उनको संस्कृत का समझना कुछ कठिन नहीं पड़ेगा और संस्कृत बोलने लिखने में भी उपयोगी होगा॥

इति भूमिका॥

* ओ३म् *

अथाऽव्ययार्थः ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि

अ

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
अथा, अथ	मङ्गलाऽनन्तरा-ऽऽरम्भप्रश्नका-त्स्न्याधिकारेषु	(मङ्गले) अथातो ब्रह्मजिज्ञासा। (अनन्तरे) वेदमधीत्याऽथ धर्मो जिज्ञासितव्यः। (आरम्भे) अथाऽध्येतव्यम्। (प्रश्ने) अयं वक्तुं समर्थोऽथ न समर्थः। (कात्स्न्र्ये) अथ वेदार्थं ब्रूमः। (अधिकारे) अथ शब्दाऽनुशासनम् ॥
अति	क्रान्तप्रकर्षोल्ल-ङ्घनाऽतिशय-पूजनेषु	(क्रान्ते) मालमतिक्रान्तोऽतिमालः। (प्रकर्षे) अत्युत्तमो विद्वान्। (लंघने) अतिवेलम्भुङ्क्ते। (अतिशये) अतिबली देवदत्तः। (पूजने) अत्यादृतः ॥
अतीव	अतिशयाऽर्थे	अतीव शोभते धर्मी ॥
अलम्	भूषणपर्याप्ति-शक्तिवारणेषु	(भूषणे) विद्ययाऽलङ्कृता कन्या। (पर्य्याप्तौ) अलं भोक्ता। (शक्तौ) अलं वीरो वीराय। (वारणे) अलं महीपाल तव श्रमेण ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
अग्रतः, अग्रे	पुरार्थे	अग्रतो याहि । अग्रे गच्छ ॥
अनु	पश्चात्सादृश्यलक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु	(पश्चात्) गुरुमनुगच्छति शिष्यः । (सादृश्ये) वेदमन्वाचरति विद्वान् । (लक्षणे) वृक्षमनुविद्योतते विद्युत् । (इत्थम्भूताख्याने) साधुर्विद्वाननु । (भागे) यदत्र मामनुस्यात्तद्देहि । (वीप्सायाम्) पदपदमनुचिन्तयति ॥
अभितः	समीपोभयतःशीघ्रसाकल्याभिमुखसर्वतोभावेषु	(समीपे) प्रयागमभितो गङ्गा । (उभयतः) अभितो भवतु सेना । (शीघ्रे) अभितोऽधीष्व । (साकल्ये) अभितो वनं दग्धम् । (अभिमुखे) अभितो दीपे शलभाः पतन्ति । (सर्वतोभावे) अभितो वर्षति मेघः ॥
अहह	अद्भुतखेदयोः	(अद्भुते) अहह बुद्धिप्रकर्षो राज्ञः । (खेदे) अहह मया कालो व्यर्थो नीतः ॥
अभीक्ष्णम्, असकृत्	वारम्बाराऽर्थौ	अभीक्ष्णं विचार्य्य वक्तव्यम् । असकृदध्यापनीया विद्यार्थिनः ॥
अञ्जसा, अह्नाय	द्रुते	अश्वोऽञ्जसा धावति । अह्नाय सूर्येण तमो निरस्तम् ॥
अन्तरेण, अन्तरा, अन्तरे	वर्जनमध्ययोः	(वर्जने) विद्यामन्तरेण कुतः शान्तिः । (मध्ये) अनयोर्ग्रामयोरन्तरा नदी । अनयोरन्तरे तिष्ठामि ॥

अव्यय।नि.	अर्थाः	उदाहरणानि
अवश्यम्	निश्चये	सर्वैर्मनुष्यैरवश्यं वेदः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ॥
अर्वाक्	अवरे	अर्वागागच्छ दुष्टात्मन् !
अस्तम्	अदर्शने	सायमस्तमिती रविः ॥
अस्ति	सत्वेऽर्थे	अस्तीदं जङ्गमं जडम् ॥
अङ्ग	पुनरर्थसम्बोधनयोः	मूर्खोऽपि नावमन्यते किमङ्ग विद्वान् । अङ्ग देवदत्त !
अद्य	वर्त्तमानेऽहनि	अद्यायाहि मया सह ॥
अपरेद्युः	अपरदिने	अपरेद्युर्गमिष्यामि ॥
अधरेद्युः,		अधरेद्युस्त्वमागच्छेः ॥
अन्येद्युः	अन्यस्मिन्दिने	
अन्यतरेद्युः	अन्यस्मादन्यस्मिन्दिने	आगतोऽन्यतरेद्युः सः ॥
अपि	पदार्थसंभावनाऽन्ववसर्गगर्हासमुच्चयशङ्काप्रश्नेषु	(पदार्थे) सर्पिषोऽपि स्यात् । (सम्भावने) अपि सिञ्चेन् मूलकसहस्रम् । (अन्ववसर्गे) अपि स्तुहि । (गर्हायाम्) देवदत्तमपि कामिनम् । (समुच्चये) पठोपि पाठय । (शङ्कायाम्) अपि चोरो भवेत् । (प्रश्ने) त्वं किमपि जानासि?
अद्धा, अञ्जसा	स्वीकारे	विद्यामद्धावेहि । अञ्जसा धर्म्ममाचर ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
अधरात्, अधरेण, अधस्तात्	एतेऽधोदिग्देश-कालवाचकाः	अधरात्, अधरेण, अधस्ताद्गच्छेत्यादि ॥
अव	विनिग्रह-क्रियायोगयोः	(विनिग्रहे) अवग्रहः। (क्रियायोगे) अवतिष्ठते ॥
अधि	उपरिभावैश्वर्य-क्रियायोगेषु	(उपरिभावे) अधिष्ठाता। (ऐश्वर्ये) अधिराजः। (क्रियायोगे) अधिगच्छेत्तु तान्स्वयम् ॥
अमा	सहसमीपयोः	(सहार्थे) मित्रेणामाभुङ्क्ते। (समीपे) अमात्यो राजानमभागच्छति ॥
अधुना	वर्त्तमानकाले	अधुना गच्छामि ॥
अन्तर्	मध्ये	अन्तः शोचति ॥
अवस्	रक्षणादिषु	अवोयाहि ॥
अधस्	अर्वाग्गतौ	वृक्षादधः पतितः ॥
अन्यत्	भिन्नेऽर्थे	अस्मादिदमन्यत्करोषि ॥
अम्	अङ्गीकारे	अमस्तुयत्त्वयोक्तम् ॥
अरे	कनिष्ठसम्बोधने	अरे मैत्रेयि !
अनुकम्	आनुकूल्ये	अनुकं गच्छ ॥
अथ	आनन्तर्य्ये	भोजनं कृत्वाऽथ गच्छ ॥
अहोवत	अनुकम्पाखेदयोः	(अनुकम्पायाम्) अहोवत न हन्तव्यः। (खेदे) अहोवत मे मृतः पुत्रः ॥
अमुत्र	भवान्तरे	अमुत्र जायते जन्तुः ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
अहो	विस्मये	अहो रूपं पश्य ॥
अ	अभावे	अराजके तु लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात् ॥
अस्तु	असूयाङ्गीकारयोः	(असूयायाम्) अस्तु तवेदं कथनम् । (अङ्गीकारे) अस्तु त्वद्वचः सत्यम् ॥
अप	पृथग्भावे	अपेतः ॥
अह	विनिग्रहार्थीयः	अयमहेदं करोतु ॥
अपष्ठु	निन्दाशोभार्थयोः	(निन्दायाम्) अपष्ठु भृत्योऽयम् । (शोभार्थे) अपष्ठु पठत्ययम् ॥

आ

आशु	शीघ्रार्थे	आश्वध्यापय ॥
आङ्	अर्वागीषदर्थेक्रियायोगमर्यादाभिविधिषु	(अर्वाक्षि) आकाशाद्वायुः । (ईषदर्थे) आपिङ्गलः । (क्रियायोगे) आगच्छति । (मर्यादायाम्) आसमुद्राद्राजदण्डः । (अभिविधौ) आकुमारं यशः पाणिनेः ॥
आस्	कोपपीडयोः	(कोपे) आः पाप किं विकत्थसे । (पीडायाम्) आः ज्वरः किं करिष्यति ॥
आ	वाक्यस्मरणयोः	(वाक्ये) आ एवं नु मन्यसे । (स्मरणे) आ एवं किल तत् ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
आः	स्मृतिवाक्यानुकम्पासु	(स्मृतौ) आः क्व गतन्धनम् । (वाक्ये) आः साधु पठसि । (अनुकम्पायाम्) आः कथमिमं दुःखयसि ॥
आरात्	दूरसमीपयोः	(दूरे) दुष्टादाराद्वसेत् । (समीपे) श्रेष्ठादाराद्वसेत् ॥
आहो	विकल्पे	अथ व्याकरणमधीत आहो निरुक्तम् ॥
आम्	अङ्गीकारे	आंकरोमि त्वद्वचः ॥
आहोस्वित्	प्रश्नपक्षान्तरयोः	(प्रश्ने) त्वं काशीवास्याहोस्वित्मथुरावासी । (पक्षान्तरे) त्वं वैशेषिकं पठिष्यस्याहोस्विन्न्यायम् ॥
आविस	प्राकट्ये	आविर्भाव्या सत्कीर्त्तिः ॥
आनुषक्	आनुकूल्ये	धर्मेणानुषग्वर्त्तितव्यम् ॥

इ

इति	हेतुप्रकरणप्रकर्षादिसमाप्तिषु	(हेतौ) शूरो हन्तीति कातरः पलायते । (प्रकरणे) इति वदति पाणिनिः । (प्रकर्षे) इत्याहाऽऽप्तः । (क्रमे) इति व्याकरणमधीते । (अनुक्रमे) इति वेदमध्यापयति पठित्वेत्यर्थः । (समाप्तौ) इति प्रथमः पादः ॥
इ	भेदरुषोक्त्यनुकम्पाऽपाकरणेषु	(भेदे) इ अयं पुरुषोत्तमः । (रुषोक्तौ) इ दुष्टं हिन्धि । (अनुकम्पायाम्) इ पुत्र सुखी भव । (अपाकरणे) इ याहितः खलः ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
इतरेद्युः	इतरस्मिन्दिने	इतरेद्युः स आगतः ॥
इव	उपमायाम्	आप्त इवायं वदति ॥
इदानीम्	वर्त्तमानकाले	इदानीमस्मि नीरोगः ॥
इद्धा	प्रकाशे	इद्धा तपत्ययं राजा ॥

ई

ई	विषादानुकम्पयोः	(विषादे) ई अयं दुःखं ददाति। (अनुकम्पायाम्) ई अनाथः सुखी भवेत् ॥
ईषत्	अल्पेऽर्थे	ईषद्दत्तमनेनास्मै ॥

उ

उ	रुषोक्त्यनुकम्पानियोगसम्बन्धपादपूरणेषु	(रुषोक्तौ) उ उत्तिष्ठ दुष्टेतः। (अनुकम्पायाम्) उ अभ्यौषधं कुरु। (नियोगे) उ अयं द्वारि तिष्ठतु। (सम्बन्धे) उ अयं मम प्रियः। (पादपूरणे) किमु कार्य्यं मयाऽनघ ॥
उत	प्रश्नाप्यर्थविकल्पेषु	(प्रश्ने) वेदमधीषे उताध्यापयसि। (अप्यर्थे) मा वधीः पितरं मोत मातरम्। (विकल्पे) वेदं पठस्यु त वेदाङ्गम् ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
उररी	विस्ताराङ्गीकारयोः	(विस्तारे) उररीकरोति राज्यम् । (अङ्गीकारे) उररीकुर्य्याद्धर्मम् ॥
उच्चैस्	महत्यर्थे	उच्चैः पर्वताः सन्ति ॥
उम्	प्रश्नेऽर्थे	उम् देवदत्तः क्व गतः ॥
उषाः	रात्र्यवसानयोः	(रात्रौ) उषा भवेत्तमोवृता । (तदवसाने) उत्तिष्ठ उषा जाता ॥
उभयेद्युः	उभयोर्दिनयोः	उभयेद्युः कृतं कार्य्यम् ॥
उत्तरेद्युः	आगामिदिने	उत्तरेद्युरहङ्गतः ॥
उदक्, उत्तरात्, उत्तरेण, उत्तरतः	एते उत्तरादिग्देशकालवाचकाः	उदक्, उत्तरात्, उत्तरेण, उत्तरतो वा सन्ति वसन्ति वेत्यादि ॥
उपरि, उपरिष्टात्	ऊर्ध्वदिग्देशकालवाचकौ	उपरि, उपरिष्टात् वा गच्छन्ति पक्षिणः ॥
उप	उपजनसामीप्यक्रियायोगेषु	(उपजने) उपक्रमः । (सामीप्ये) उपकुम्भम् । (क्रियायोगे) उपतिष्ठते ॥
उद्	उत्कृष्टोर्ध्वक्रियायोगेषु	(उत्कृष्टे) उत्तमः । (ऊर्ध्वे) उद्गतः । (क्रियायोगे) उद्यम्यते ॥
उताहो	विकल्पार्थे	त्वं मीमांसा पठस्युताहो वैशेषिकम् ॥
उपांशु	शनैर्जपेऽर्थे	उपांशु जपति ॥
उत्, उकञ	उत्प्रेक्षायाम्	किमु विद्वान् धार्मिकः स्यात् । किमुक विद्यया सुखं भवेत् ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
	ऊ	
ऊरी	विस्ताराङ्गीकारयोः	(विस्तारे) ऊरीकुर्य्याद्विद्याम्। (अङ्गीकारे) ऊरीकुर्य्याद्धर्मम् ॥
ऊ	पक्षवाक्याऽऽरम्भानुकम्पासुरुक्तौ	(पक्षे) ऊ अयं मम सेवकः। (वाक्यारम्भे) ऊ एवं नु मन्यसे। (अनुकम्पायाम्) ऊ ते दुखं विनश्यतु ॥
ऊम्	रुषोक्तौ	ऊं शत्रुर्हन्तव्यः ॥
ऊर्ध्वम्	ऊर्ध्वदिग्देशकालवाचकः	ऊर्ध्वं गच्छति वायुः ॥
	ऋ	
ऋ	वाक्यगर्हणयोः	(वाक्ये) ऋ त्वं किं सेवसे। (गर्हणे) ऋ गच्छ पापकृतम् ॥
ऋधक्	स्वीकारे	ऋधक् सत्सङ्गतिं कुरु ॥
ऋते	वर्जनेऽर्थे	ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः ॥
	ए	
एवम्	प्रकारोपमाङ्गीकाराऽवधारणेषु	(प्रकारे) एवं कुरु। (उपमायाम्) एवम्भूतो देवदत्तः। (अङ्गीकारे) एवमस्तु वेदोक्तम्। (अवधारणे) एष विदुषां मतम् ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
एव	अवधारणे	सत्यमेव वेदोक्तम् ॥
एकदा	कदाचिदर्थे	एकदाऽत्राऽऽगताः सर्वे ॥
एतर्हि	वर्त्तमानकाले	एतर्ह्यधीते वेदम् ॥

ऐ

ऐ	अनुनये	ऐ धर्ममुपदिश ॥
ऐषमः	वर्त्तमाने वर्षे	ऐषमो बालकोऽयं मे ॥

ओ

ओम्	प्रणवोपक्रमाऽनुमतिषु	(प्रणवे) ओं प्रणवः । (उपक्रमे) ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत । (अनुमतौ) ओमिदं सत्यमुक्तमनेन॥

क

कु	पापकुत्सेषदर्थेषु	(पापे) कुकर्मी । (कुत्सायाम्) कुपुरुषः । (ईषदर्थे) कवोष्णम् ॥
किञ्चित्	अल्पे	किञ्चिदद्य मया भुक्तम् ॥
कामम्	कामानुमतकामप्रवेदनयोः	(कामानुमते) कामं त्वदीयं कार्यं करोमि । (कामप्रवेदने) कामं मे पुत्रं पाठय ॥
कच्चित्	कामप्रवेदने	कच्चित्कुशलमस्ति ते ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
कदाचित्	कस्मिंश्चित्काले	कारणमन्तरा कार्यं कदाचिन्न जायते ॥
किल	विद्याप्रकर्ष-निश्चयवार्त्ता-सम्भाव्येषु	(विद्यायाम्) किलायं विद्वान्। (प्रकर्षे) किलेदं वस्तु ग्राह्यम्। (निश्चये) एवं किलेदमस्ति। (वार्त्तायाम्) जघान कंसं किल वासुदेवः। (संभाव्ये) विद्वांसं किलाश्रयेयुर्विद्यार्थिनः ॥
कम्	वारिमूर्द्धसुखेषु	(वारिणि) कं पिब। (मूर्द्धनि) कं भूषय। (सुखे) मह्यं कं देहि ॥
किमुत, किमूत	विकल्पे	त्वं न्यायमधीषे किमुत वेदान्तम्। त्वमायुर्वेदमधीषे किमूत धनुर्वेदम् ॥
किम्	पृच्छाजुगुप्सन-प्रश्नविकल्प-क्षेपेषु	(पृच्छायाम्) किं पठसि भोः! (जुगुप्सने) किं पण्डितो यः पक्षपाती। (प्रश्ने) किमयं पुरुषः? (विकल्पे) किमैहिककर्म्मजन्यं सुखं दुःखं वा पूर्वजन्मकृतम्। (क्षेपे) कश्चासौ राजा किं राजा ॥
कूपत्	कोपे	कथं कूपद्वदसि ॥
कुवित्	बले	कुवित्पुरुषः ॥
केवाली	हिंसायाम्	केवाली करोति दुष्टान् ॥
कणे	श्रद्धाप्रतिघाते	कणे हत्य पयः पिबति ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
किञ्च	प्राक्पूर्वस्मिन्नवान्तरे	(प्राक्पूर्वस्मिन्) व्याकरणं मयाऽधीतं किञ्चान्यन्नाधीतम् । (अवान्तरे) अनयोः पुरुषयोः किञ्चान्तरम् ॥
किन्तु	प्रश्नवितर्कयोः	(प्रश्ने) किन्तु तेनोक्तम् । (वितर्के) किन्तु नो दुःखं भवति ॥
किमु	सम्भावनाऽऽमर्शयोः	(सम्भावनायाम्) किमु त्वं विद्यां पठिष्यसि । (आमर्शे) किमु तदेव स्यान्न वा ॥

ख

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
खलु	निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासाऽनुनयेषु	(निषेधे) खल्वधर्म्मान्निर्गच्छेत् । (वाक्यालङ्कारे) एतत्खल्वाहुः । (जिज्ञासायाम्) व्याकरणं खलु पठामि । (अनुनये) विद्या खल्वध्यापय ॥
खम्	इन्द्रियाकाशब्रह्मसु	(इन्द्रिये) ततः खानि च संस्पृशेत् । (आकाशे) खमाकाशम् । (ब्रह्मणि) खं ब्रह्म ॥

ग

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
गुलगुधा	पीडार्थे	गुलगुधा करोति जन्तुः ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
		च
च्वि	अभूततद्भावसंज्ञार्थे	अशुक्लः शुक्लः सम्पद्यते तस्य करणं शुक्लीकरणम् ॥
चिराय, चिररात्राय, चिरस्य, चिरेण, चिरात्, चिरम्	चिरकालार्थाः	चिराय सन्तर्प्य धनैः सुपात्रान्। चिररात्राय सञ्चितं वस्तु। चिरस्य दृष्टैव मृतोत्थितेव। चिरेणाऽऽगतोऽसि मित्र। चिरात् स क गतोऽस्ति। चिरं विद्या पठनीया॥
चित्	पूजोपमाऽवकुत्सिताऽल्पाऽकल्येषु	(पूजायाम्) आश्चर्य्यश्चिदिदं ब्रूयात्। (उपमायाम्) दधिचित्तक्रम्। (अवकुत्सिते) कुल्माषाँश्चिदाहरति। [असाकल्येषु] एषु कश्चित् करोति॥
चटु	लौलुप्ये	चटूवयं भोजने॥
चण, चन	अल्पे	नास्ति किं चण। न जानासि किं चन॥
च	अन्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चयपादपूरणेषु	(अन्वाचये) विद्यां पठ गुरुं च सेवस्व। (समाहारे) संज्ञा च परिभाषा च=संज्ञापरिभाषम्। (इतरेतरस्मिन्) धर्मश्च अर्थश्च कामश्च मोक्षश्च=ते धर्मार्थकाममोक्षाः। (समुच्चये) ईश्वरं च धर्मं च सेवस्व। (पादपूरणे) स च प्राह सुशान्ताय॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
		ज
जातु	कस्मिंश्चित्काले	न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ॥
जोषम्	सुखतूष्णीमर्थयोः	(सुखे) जोषमासीत । (तूष्णीम्) जोषं कुरु ॥
ज्योक्	शाश्वते	ज्योक् पश्येम ॥
		झ
झटिति	द्रुतेऽर्थे	नटो वंशं झटित्यारोहति ॥
		त
तथाहि	पूर्वसादृश्ये	तथाहि वद ॥
तूष्णीम्, तूष्णीकाम्	मौनेऽर्थे	कथं तूष्णीं स्थितो विद्वन् । तूष्णीकां भव बालिश ॥
तिरस्	तिर्य्यगर्थे	तिरो दृष्ट्वा समीक्षते ॥
तथा	साम्येऽर्थे	तथैवेदमस्ति ॥
तत्, ततः	हेत्वर्थे	यदयं याचते तदस्मै ददामि । यतोऽयं विद्वान् ततोऽध्यापयतु ॥
त्वः	विनिग्रहार्थीय-सर्वनामार्द्धनामसु	(विनिग्रहार्थे) ऋचां त्वः पोषमास्ते । (सर्वनाम्नि) त्वे गच्छति त्वस्मै देहि । (अर्द्धनाम्नि) गायत्रं त्वो गायति शक्करीषु ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
तदा, तदानीम्	तस्मिन्कालेऽर्थे	क्व गतस्त्वं सखे तदा । तदानीमागमिष्यामि ॥
तु	भेदाऽवधारणपादपूरणेषु	(भेदे) देवदत्ताद्विष्णुमित्रस्तु बलवान् । (अवधारणे) वेदोक्तन्तु सत्यम् । (पादपूरणे) विद्वाँस्त्वध्यापयेच्छिष्यान् ॥
तावत्	मानाऽवधिसाकल्यावधारणेषु	(माने) तावद्भोक्तव्यं यावत्पच्येत । (अवधौ) तावदध्येयं यावज्जीवनम् । (साकल्ये) तावद्भुक्तं यावद्दत्तम् । (अवधारणे) तावदामन्त्रयस्व यावच्छ्रोत्रियम् ॥

द

दक्षिणा, दक्षिणेन, दक्षिणात्, दक्षिणाहि, दक्षिणतः	एते दक्षिणदिग्देशकालवाचकाः	दक्षिणा, दक्षिणेन, दक्षिणात्, दक्षिणाहि, दक्षिणतः, सन्ति वसन्ति वेत्यादि ॥
दिष्ट्या	आनन्देऽर्थे	दिष्ट्या ते दर्शनं भ्रातः ॥
दुःषमम्	निन्द्येऽर्थे	दुःषमं खलु भाषितम् ॥
दिवा	अहन्यर्थे	दिवा तमो निवर्त्तते ॥
दोषा	रात्रौ रजनीमुखे च	(रात्रौ) दोषा सतारका ख्याता । (रजनीमुखे) दोषा सूर्योऽस्तङ्गतः ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
दुर्	निन्दाऽर्थे	दुर्बुद्धिः ॥
द्राक्	द्रुतेऽर्थे	द्राग्गच्छति नदी ॥
दुष्ठु	निन्दायाम्	दुष्ठु त्याज्यं वचस्त्वया ॥

ध

धिक्	निर्भर्त्सननिन्दयोः	(निर्भर्त्सने) धिक् त्वामनधीतविद्यम् । (निन्दायाम्) धिक् पापिनम् ॥
ध्वंसकला	हिंसार्थे	ध्वंसकला कृत्य गतः ॥

न

नहि, नो, ना	अभावेऽर्थे	नहि विद्वानधर्मे विचरति । नो अधार्मिकान् सेवेत । ना दुष्टेषु रमेत ॥
ननु	शङ्काविनिग्रहयोः	(शङ्कायाम्) नन्वेवं कथमुच्यते । (विनिग्रहे) नन्विदं कुरु ॥
निःषमम्	निन्द्येऽर्थे	निःषमं वदति त्वं मूर्खः ॥
नूनम्	निश्चये	नूनं धर्म्मः सेवनीयः ॥
निकषा	अन्तिके	निकषा गच्छ सन्मित्रान् ॥
नक्तम्	रजन्यर्थे	नक्तं चन्द्रो विभाति ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
नाम	प्रकाशसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सनेषु	(प्रकाशे) हिमालयो नाम नगाधिराजः। (संभाव्ये) भविष्यति नाम युद्धम्। (क्रोधे) मम शत्रुर्नाम पापः। (उपगमे) जानाति नाम विद्यया। (कुत्सने) को नामाऽयं प्रलपति सभायाम्॥
निस्, निर्	निश्चयनिषेधयोः	(निश्चये) निरुक्तोऽर्थो यास्केन। (निषेधे) अधर्मी निष्काशनीयः॥
नि	विनिग्रहार्थीयः	नियमः॥
नु	क्षिप्रपृच्छाविकल्पेषु	(क्षिप्रे) नु गच्छ। (पृच्छायाम्) को नु धर्मोऽस्ति। (विकल्पे) अयं पण्डितो न्वयं पण्डितः॥
नीचैस्	कल्पाधोऽर्थयोः	नीचैर्धीस्तवास्ति विषयसेवनात्। (अधोऽर्थे) नीचैर्गच्छति पापात्मा॥
नमस्	नतावर्थे	नमस्कुर्यान्मातरम्॥
नाना	अनेकार्थे	नाना पदार्थाः॥
नेत्	निषेधे	नेद्गच्छेद्ग्रामम्॥
नञ्, नह	प्रतिषेधे	अब्राह्मणः। नहाऽसत्यं वदेयम्॥
नकिम्, नोचेत्, नचेत्, नकिर्	आकाङ्क्षायाम्	इदं नकिं कृतम्। त्वं पठ नोचेद्दुःखी भविष्यसि। त्वं सत्यं वद नचेत् त्वां दण्डयेयम्। नकिरिदमाचरणीयम्॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
ननुच	प्रश्नदुष्टोक्त्योः	(प्रश्ने) ननुचेदं किमस्ति ? (दुष्टोक्तौ) ननुचास्य वचोऽग्राह्यम् ॥
	प	
प्र	प्रकर्षगत्याद्यर्थयोः	(प्रकर्षे) प्रभुः । (गताद्यर्थेषु) प्रगत आचार्यः= प्राचार्यः ॥
परा	प्रकर्षाऽनुत्कर्षयोः	(प्रकर्षे) परागतः । (अनुत्कर्षे) पराजयः ॥
पाट्, प्याट्	सम्बोधने	पाट् यज्ञदत्त ! प्याट् देवदत्त! ॥
पृथक्	वर्जनार्थे	दुष्ट ! पृथक् कार्य्यः ॥
पुनर्	भेदाऽप्रथमयोः	(भेदे) किंपुनर्विद्वांसो धार्मिकाः । (अप्रथमे) पुनरुक्तमनेन ॥
पुनः पुनः	बारम्बारार्थे	पुनः पुनः सत्पुरुषाः सेवनीयाः ॥
पुरा	प्रबन्धचिरातीत-निकटाऽऽगामिषु	(प्रबन्धे) पुरा पाठयितव्यः । (चिरातीते) पुरातनमिदं स्थानम् । (निकटे) पुराऽऽयाति मेघः । (आगामिनि) पुरा शीतं द्रष्टव्यम् ॥
पुरस्तात्	प्राचीप्रथमदेश-कालेषु	(प्राच्याम्) पुरस्तादुदेति सूर्यः । (प्रथमे) पुरस्ताद् गच्छ । (देशे, काले च) पुरस्ताद्देशे, काले वा प्राप्तम् ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
प्रति	प्रतिनिधिप्रतिदानलक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु	(प्रतिनिधौ) मन्त्री राज्ञः प्रति। (प्रतिदाने) प्रति तिलेभ्यो माषान् देहि। (लक्षणे) वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्। (इत्थम्भूताख्याने) प्रगल्भं प्रति सम्भाषणीयम्। (भागे) इदं मां प्रति स्यात्। (वीप्सायाम्) वृक्षं वृक्षं प्रतिसिञ्च ॥
पश्चात्	प्रतीचीचरमयोः	(प्रतीच्याम्) पश्चादस्तं गतो रविः। (चरमे) पश्चाद्वयसि संन्यसेत्॥
प्रसीम्	प्रसर्गसीमासर्वतोभावेषु	(प्रसर्गे) प्रसीमादित्योऽसृजत्। (सीमायाम्) प्रसीं समुद्रं गच्छेत्। (सर्वतोभावे) प्रसीं वायुर्वाति ॥
पुरः, पुरतः	सन्मुखार्थे	पुरो गच्छ। पुरतः पठ ॥
प्रेत्य	भवान्तरे	प्रेत्याऽत्र जायते जन्तुः ॥
प्रसह्य	हठार्थे	कथं प्रसह्य करोषि ॥
प्रादुस्	नामप्रकाशप्राकट्येषु	(नाम्नि) प्रादुरासीद्युधिष्ठिरः। (प्रकाशे) प्रादुरासीत्तमोनुदः। (प्राकट्ये) प्रादुस्कृता त्वया विद्या ॥
परितस्	सर्वतोभावे	आयान्तु परितः श्रियः ॥
परमम्, परम्	अङ्गीकारेऽर्थे	परममुक्तं त्वयाऽनघ। परमास्तोक्तम् ॥
प्राक्	अतीतपूर्वदिग्देशकालवाचकः	(अतीते) प्रागासीज्जगदुत्पत्तिः। (पूर्वदिशि) प्राग्गच्छन्तु गता वा। (देशे, काले च) प्राग्देशे, काले वा ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
पुनर्	निश्चयपश्चादर्थयोः	(निश्चये) किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः । (पश्चादर्थे) पुनर्जन्म ॥
प्रायस्	बहुधार्थे	अस्मिन्नगरे प्रायो धनाढ्याः सन्ति ॥
प्रगे, प्रातर्	प्रभातेऽर्थे	प्रगे सर्वैर्न शयितव्यम् । प्रातः स्नाहि यदीष्टं स्यात् ॥
परुत्	वर्त्तमानात्पूर्वे वर्षे	परुज्जातो बालः ॥
परारि	पूर्वतरे वर्षे	परारि जाता कायेयम् ॥
पूर्वेद्युः	पूर्वस्मिन्दिने	पूर्वेद्युरगमं ग्रामम् ॥
परेद्यवि	परेऽहनि	परेद्यव्यागतो विद्वान् ॥
परश्वस्	तत्परागामि दिने	परश्व आगमिष्यामि ॥
प्रत्यक्	पश्चिमदिग्देशकालवाचकः	प्रत्यग्गच्छन्त्यागच्छन्ति ॥
प्रवाहुकम्	प्राबल्ये	प्रवाहुकं कुर्वन्ति दस्यवः ॥
प्राध्वम्	बन्धनानुकूलार्थयोः	(बन्धने) प्राध्वं चोरो मया । (आनुकूल्ये) प्राध्वं मित्रो मया ॥

फ

फट्	शैघ्र्ये	फड् वद ॥
फलू, फली	विकारेऽर्थे	फलूकृत्य । फलीकृत्य ॥

ब

बाट्	आनुकूल्ये	वाड्गच्छेत् ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
बहुलम्	बहुधार्थे	उणादयो बहुलम् ॥
बहिर्	बाह्येऽर्थे	बहिष्कार्यो दुष्टात्मा ॥
बलवत्	अतिशयार्थे	बलवन्निगृह्णाति ॥
बत	खेदाऽनुकम्पा-सन्तोषविस्मया-ऽऽमन्त्रणेषु	(खेदे) बत महत्कष्टम् । (अनुकम्पायाम्) बतायमरोगः स्यात् । (सन्तोषे) भ्रात्रा पुत्रो बताऽऽलिङ्गितः । (विस्मये) किमिदं बत दृश्यते । (आमन्त्रणे) एहि बत सुखं भुङ्क्ष्व ॥

भ

भोः	सम्बोधने	भो शिष्य ! सद्यः पठ ॥
भाजक्	विभागे	भाजगन्नं देयं भिक्षुकेभ्यः ॥
भूरि	बह्वर्थे	भूरि विद्यार्थिनः पठन्ति ॥
भूयम्	पुनः पुनरधि-कार्थयोः	(पुनः पुनरर्थे) भूयस्तेऽहं प्रवक्ष्यामि । (अधिकार्थे) भूयो देहि सत्पात्राय ॥
भ्रंसकला	हिंसार्थे	भ्रंसकला कृत्य ॥

म

मुहुः	बारम्बारेऽर्थे	मुहुर्द्रष्टव्यो वेदः ॥
मङ्क्षु	द्रुतेऽर्थे	मङ्क्षु धावन्ति मृगाः ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
मृषा, मुधा, मिथ्या	व्यर्थकेऽर्थे	मृषा वदति धूर्त्तोऽयम् । मुधा मूर्खा भ्रमन्त्यत्र । मिथ्येदं वचनं वेदविरुद्धम् ॥
मनाक्	अल्पेऽर्थे	मनाङ् मुक्तं कथं त्वया ॥
मास्म, मा, मो	वारणे	मास्म कुर्या इदं पुत्र । मा कुर्वधर्मे मनः । मो अहं द्विषे धर्मम ॥
माकिम्	निषेधे	माकिमसत्यं वदेत् ॥
मात्रायाम्	अल्पे	रुग्णेन मात्रायां भोक्तव्यम् ॥
	य	
यथायथम्, यथाश्वम्	यथावदर्थे	यथायथं वदत्याप्तः । यथाश्वं धर्मं पालयति ॥
यत्, यतः	हेत्वर्थे	यदयं याचते तदिदं ददामि । यतोऽयं विद्वांस्ततो धार्मिकः ॥
यावत्	मानाऽवधिसाकल्याऽवधारणेषु	(माने) यावद्बुद्धिस्तावदध्येयम् । (अवधौ) यावद्ब्रह्मचर्यं तावदध्येयम् । (साकल्ये) यावद्वेदार्थं तावदधीतम् । (अवधारणे) यावद्भोक्तव्यम् ॥
यथा, यथो	सादृश्यापरभावयोः	(सादृश्ये) यथा, यथो वा देवदत्तस्तथा विष्णुमित्रः पठति । (अपरभावे) यथा, यथो वा धावति ॥
यथार्थम्	सत्येऽर्थे	यथार्थं वदति धर्मात्मा ॥
यथावत्	योग्येऽर्थे	यथावत् कर्म करोति विद्वान् ॥
युगपत्	सहाऽर्थे	आगता युगपत्सर्वे ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
	र	
रै, रे	नीचसंबोधने	रै वा रे जन ! ॥
विश्वक्, विश्वतस्	सर्वतोभावे	विश्वगवस्थितं ब्रह्म । विश्वतो धर्ममाचरेत् ॥
वौषट्, वषट्	वाक्यार्थे	बालोऽमातुर्वौषड् वसेत् । इन्द्रो वषड् वर्षति ॥
वत्, वं	साम्येऽर्थे	तद्वदिदम् । इदं व तत् ॥
वि	पृथग्विशेषार्थयोः	(पृथगर्थे) विगतः । (विशेषार्थे) विशिष्टः ॥
वा	उपमानिश्चयार्थविकल्पेषु	(उपमायाम्) सिंहो वा क्रुद्धो भवति । (निश्चये) सत्यं वाप्तैः सुसेवितम् । (विकल्पे) व्याकरणं पठसि वा वेदम् ॥
वृथा	व्यर्थकेऽर्थे	वृथा पुष्टो देवदत्तः ॥
वै	पादपूरणनिश्चयार्थयोः	(पादपूरणे) अहं त्वां वच्मि वै हितम् । (निश्चये) सत्यं वै सततं ब्रूयात् ॥
वरम्	अङ्गीकारे	वरं विप्रः सुयन्त्रितः ॥
वेलायाम्	समये	वेलायां भोक्तव्यम् ॥
वशम्	स्वाधीनतायाम्	शत्रून् वशन्नयेत् ॥
विक्ली, वर्षाली	हिंसायाम्	विक्लीकृत्य । वर्षालीकृत्य ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
		श
शश्वत्	पुनः सदार्थयोः	(पुनरर्थे) शश्वत्संध्यामुपासीत। (सदार्थे) शश्वत्सत्यं वदेत् ॥
श्रु	शीघ्रे	श्रु पठ ॥
शम्	सुखकल्याणयोः	(सुखे) शमस्तु ते। (कल्याणे) शङ्करः ॥
श्रौषट्	वाक्यार्थयोगे	जिज्ञासुर्विदुषः श्रौषट् गच्छेत् ॥
शमुपजोषम्	आनन्दे	शमुपजोषं सेवन्ताम् ॥
श्वस्	अनागतेऽहनि	श्वो गन्तास्मि तवान्तिकम् ॥
शकला	हिंसायाम्	शकलाकृत्य ॥
शकृत्	मले	शकृत्कृतं वत्सेन ॥
		स
सम्	एकीभावाऽऽनन्दयोः	सङ्गतं घृतं तैले। समागतः सत्पुरुषान् ॥
स्वस्ति	आशीःक्षेमपुण्येषु	(आशिषि) स्वस्ति ते भूयात्। (क्षेमे) स्वस्ति गच्छ। (पुण्ये) स्वस्तिमान् सुखमाप्नोति ॥
स्वित्	प्रश्नवितर्कयोः	(प्रश्ने) देवदत्त किंस्वित्पठितमस्ति? (वितर्के) अधिकं पाण्डित्यं देवदत्ते स्विद्विष्णुमित्रे ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
सकृत्	सहैकवारयोः	(सह) सकृद्गच्छन्तु भृत्याः। (एकवारे) सकृद्विवाहं कुर्यात् ॥
साक्षात्	तुल्यप्रत्यक्षयोः	(तुल्ये) साक्षात्सिंहोऽयं वीरः। (प्रत्यक्षे) साक्षान्मुनिर्मया दृष्टः ॥
सीम्	सीमायाम्	विसीमतः सुरुचो वेनआवः ॥
सामि	अर्द्धजुगुप्सयोः	(अर्द्धे) सामि पठितं व्याकरणम्। (जुगुप्सायाम्) साम्यधर्मः सेवितोऽनेन ॥
समया	अन्तिकमध्ययोः	(अन्तिके) समया नगरं नदी। (मध्ये) समया शैलं ग्रामः ॥
स्राक्, सपदि, सद्यः	द्रुतेऽर्थे	स्राक् पठति बुद्धिमान्। सपदि धावत्यश्वः। सद्यो याहि ॥
सु	पूजने	सुपुरुषः ॥
साचि	तिर्य्यगर्थे	साचि गमनं करोति सर्पः ॥
साकम्, सार्द्धम्, समम्, सत्रा, सह	सङ्गेऽर्थे	राज्ञा साकं गच्छन्तु। शिष्यैः सार्द्धमागतोऽध्यापकः। पित्रा समं न विवदितव्यम्। मया सत्रा को गच्छेत्। विदुषा सह मन्त्री सदा रक्षेत् ॥
स्वाहा, स्वधा	वाक्यार्थयोगे	अग्नये स्वाहा। पितृभ्यःस्वधा ॥
साम्प्रतम्, सम्प्रति	युक्तवर्त्तमानार्थयोः	(युक्ते) क्रमशो वच्मि साम्प्रतम्, संप्रति वा। (वर्त्तमाने) साम्प्रतं गच्छामि, संप्रति वा ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
स्थाने	युक्तेऽर्थे	अयं तिष्ठतु राज्ञः स्थाने ॥
समन्ततस्, सर्वतस्	सर्वतोभावे	मेघो वर्षति समन्ततः। सर्वतो वाति पवनः ॥
संवत्	वर्षे	प्रभवो नाम संवत् ॥
स्वयम्	आत्मार्थे	स्वयमिच्छामि पठितुम् ॥
सना, सनुतर, सनत्, सनात्	सर्वदार्थे	सनातनः। सनुतः पुरुषार्थे प्रयतेरन्। सनद्विद्यां सेवन्ताम्। सनाद् बुद्धिं वर्द्धयति विद्वान् ॥
स्म	अतीते	भवति स्म विद्याढ्यो देवदत्तः ॥
सुष्ठु	प्रशंसायाम्	सुष्ठु काव्यं पठसि त्वम् ॥
सायम्	संध्यासमये	सायं संध्यामुपासीरन् ॥
सदा, सर्वदा	सर्वस्मिन्काले	धर्मः सदा नरैः सेव्यः। सर्वदा सुखमाप्तव्यम् ॥
सजूः, सूपत्	सहार्थे	सजूः, सूपद्वा गच्छन्ति भृत्याः ॥
स्रंसकला	हिंसायाम्	स्रंसकला कृत्य ॥
सत्	आदरे	सत्कृत्य। सत्कृतम्। यत्सत्करोति ॥
सहसा	अतर्कित-बलात्कारयोः	(अतर्किते) सहसा करोत्ययं सदा। (बलात्कारे) सहसा विदधीत न क्रियाम् ॥
सम्यक्	दृढप्रशंसयोः	(दृढे) सम्यग्धार्मिकः। (प्रशंसायाम्) सम्यगध्यापकः ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
		ह
हन्त	हर्षविषादाऽनुकम्पावाक्यारम्भे	(हर्षे) हन्त लाभो महान्प्राप्तः। (विषादे) हन्त नष्टो बन्धुर्मे। (अनुकम्पायाम्) हन्त दीनो रक्षितव्यः। (वाक्यारम्भे) हन्त ते कथयिष्यामि॥
ह	अवधारणविनिग्रहार्थपादपूरणेषु	(अवधारणे) अयमिदं ह करिष्यति। (विनिग्रहे) अयं हेदं करोतु। (पादपूरणे) तं हाऽध्यापयति प्राज्ञः॥
हि	हेत्वपदेशाऽनुपृष्टाऽसूयाऽवधारणपादपूरणविस्मयेषु	(हेत्वपदेशे) इदं हि करिष्यति। (अनुपृष्टे) कथं हि करिष्यति! (असूयायाम्) कथं हि व्याकरिष्यति। (अवधारणे) इदं हि कर्त्तव्यम्। (पादपूरणे) अहं हि यास्यामि वरं पुरं तव। (विस्मये) बलं हि वीरस्य समीक्ष्यतां नराः॥
हुम्	वितर्कपरिप्रश्नयोः	(वितर्के) दुःखमिदानीन्तनेन कर्मणा हुं पुरातनेन। (परिप्रश्ने) हुं देवदत्त त्वया किं किमधीतम्?॥
हिरुक्	वर्जनेऽर्थे	हिरुग्धर्मेण कुतः सुखम्॥
हे, है	सम्बोधने	हे विद्वन्नुपदिश! है अध्यापक पाठय!॥
ह्यस्	गतदिने	ह्यः सखायं समागच्छत्॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
हाहा	खेदहास्ययोः	हाहा पुत्रो मृतो मे। हाहा तव का वार्त्ता॥
हो	विस्मये	हो वीरेण बहुकृतम् ॥

अथ कृदव्ययानि ॥

से, सेन्, असे, असेन्, क्से, कसेन्, अध्यै, अध्यैन्, कध्यै, कध्यैन्, शध्यै, शध्यैन्, तवै, तवेङ्, [तवेन्], कै, इष्ये, कै, तवै, केन्, केन्य, त्वन्, एश, क्त्वा, तोसुन्, कसुन्, णमुल्, कमुल्, तुमुन्, तसिल्, त्रल्, ह, दा, हिल्, धुना, दानीम्, थाल्, थमु, था, अस्ताति, अतसुच्, आति, एनप्, आच्, आहि, आसि, धा, कृत्वसुच, सुच्, शस्, ध्यमुञ्, धमुञ्, आम्, अम्, तसि, वति, ना, नाञ्, च्वि, साति, त्रा, डाच् ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
से	तुमर्थे छन्दसि	वक्षे रायः (धनानि वोढुम्)॥
सेन्	"	ता वामेषे रथानाम् (युवां रथान् गमयितुं समर्थौ) ॥
असे, असेन्	"	क्रत्वे दक्षाय जीवसे (जीवितुम्) ॥
क्से,	"	प्रेषे भगाय ॥
कसेन्	"	श्रियसे ॥
अध्यै, अध्यैन्	"	कर्म्मण्युपाचरध्यै ॥
कध्यै, कध्यैन्	"	इन्द्राग्नी आहुवध्यै ॥
शध्यै, शध्यैन्	"	सह मादयध्यै ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
तवै	तुमर्थे छन्दसि	ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै ॥*
तवेङ्	"	दशमे मासि सूतवे ॥
तवेन्	"	स्वर्देवेषु गन्तवे ॥
कै	"	प्रयै देवेभ्यः (प्रयातुमित्यर्थः) ॥
इष्यै,	"	अपामोषधीनां रोहिष्यै (रोहणाय), अव्यथिष्यै (अव्यथनाय) ॥
के,	"	दृशे विश्वाय सूर्यम् (द्रष्टुम्), विख्ये (विख्यातुम्) ॥
तवै,	कृत्यार्थे छन्दसि	परिधातवै (परिधातव्यम्) ॥
केन्,	"	नावगाहे (नावगाहितव्यम्) ॥
केन्य,	"	शुश्रूषेण्यः (शुश्रूषितव्यः) ॥
त्वन्,	"	कर्त्वं हविः (कर्त्तव्यम्) ॥
एश्	"	नावचक्षे (नावख्यातव्यम्) ॥
क्त्वा	प्रतिषेधार्थअलं खलुयोगे। समानकर्तृकयोः पूर्वकाले व्यतीहारे वा	अलं खलु वा कृत्वा । पठित्वा पाठयेत् । अपमित्य याचते ॥
तोसुन्	ईश्वर शब्दे उपपदे तुमर्थे भावलक्षणे स्थादिभ्यो वा छन्दसि	ईश्वरोऽभिचरितोः (अभिचरितुं समर्थ इत्यर्थः) । आसंस्थातोर्वेद्यां सीदन्ति । [आ समाप्तेः सीदन्तीत्यर्थः] ॥

*यह उदाहरण कृत्यार्थ का है। यहां तो 'सोममिन्द्राय पातवै' ऐसा चाहिये ॥ सं० ॥

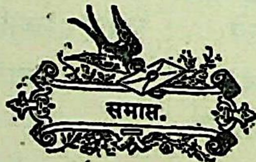
अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
कसुन्	ईश्वर शब्दे उपपदे भावलक्षणे वर्तमानयोः सृपितृदोस्तुमर्थे वा छन्दसि	ईश्वरो विलिखः (विलिखितुं समर्थ इत्यर्थः)। पुराक्रूरस्य विसृपः (विस्रप्तुमित्यर्थः)। पुराजत्तृभ्य आतृदः (आतर्दितुमित्यर्थः) ॥
णमुल्	शक्युपपदे वेदे समानकर्तृकयोः पूर्वकाले वा सर्वत्र	अग्निर्वैदेवा विभाजं नाशक्नुवन् (विभक्तुमित्यर्थः) । स्मारं २ वेदवचोऽधीते (स्मृत्वा स्मृत्वेत्यर्थः) ॥
कमुल्	शक्युपपदे छन्दसि	अग्निमपलुपं नाशक्नुवन् (अपलोप्तुमित्यर्थः) ॥
तुमुन्	क्रियार्थायां-क्रियायामुपपदे	भोक्तुं व्रजति (भोजनायेत्यर्थः) ॥
तसिल्	पञ्चम्यन्तात्	कस्मात् काभ्यां केभ्य इति कुतः। सर्वस्मात् सर्वाभ्याम् सर्वेभ्य इति सर्वत इत्यादि ॥
त्रल्	सप्तम्यन्तात्	सर्वस्मिन्निति सर्वत्र ॥
ह	इदमः किमो वा सप्तम्यन्ताद्भेदे	अस्मिन्ननयोरेष्विति, इह कुहाभिपित्वं करतः। कुत्रचिदस्य सा दूरे क ब्राह्मणस्य चावकाः ॥
दा	सर्वादिभ्यः काले	सर्वस्मिन् काले, सर्वदा । कस्मिन् काले, कदा । यस्मिन् काले, यदा । तस्मिन्काले, तदा ॥
र्हिल्	काले	एतस्मिन् काले, एतर्हि । कस्मिन्काले कर्हि। तस्मिन्काले तर्हि । यस्मिन्काले यर्हि ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
धुना	इदम् शब्दात् काले	अस्मिन्काले, अधुना ॥
दानीम्	इदं तच्छब्दाभ्यां काले	अस्मिन् काले, इदानीम् । तस्मिन् काले, तदानीम् ॥
थाल्	प्रकारवचने	सर्वेण, सर्वाभ्यां, सर्वैश्च प्रकारैः, सर्वथा । एवमेव यथा, तथा इत्यादि ॥
थमु	इदमः किमश्च	अनेन, आभ्याम्, एभिश्च प्रकारैः, इत्थम् । केन, काभ्यां, कैश्च प्रकारैः, कथम् ॥
था	प्रकारवचने किमो हेतौ छन्दसि च	सर्वेण प्रकारेण सर्वथा । (किमो हेतौ) कथा ग्रामं न पृच्छसि ? (केन हेतुना न पृच्छसीत्यर्थः) ॥
अस्ताति	सप्तमी पञ्चमी प्रथमान्ताद्दिग्वाचिनोदिग्देशकालेषु	प्राच्यां दिशि, पूर्वस्मिन् देशे काले वा, पूर्वस्या दिशः, पूर्वस्माद्देशात्कालाद्वा, पूर्वादिक्, पूर्वो देशः, पूर्वः काल इति पुरस्तात् ॥
अतसुच्	दक्षिणादिभ्योऽस्तात्यर्थे	दक्षिणतो वसति । दक्षिणत आगतः । दक्षिणतो रमणीयम् । परतो वसति । परत आगतः । परतो रमणीयम् । एवमेव उत्तरत इत्यादि । परस्ताद्वसत्यवरतोऽवस्ताद्वसतीत्यादि च । प्राग्वसति प्रागागतः प्राग्रमणीयमित्यादि च ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
आति	उत्तराधरदक्षिणादस्तात्यर्थे	उत्तरादधराद्दक्षिणाच्च वसति, आगतो, रमणीयं, चेत्यादि ॥
एनप्	सप्तमीप्रथमान्तादुत्तरादिभ्योऽस्तात्यर्थेऽदूरे	उत्तरेणाऽधरेण, दक्षिणेन, वसतीत्यादि ॥
आच्	सप्तमीप्रथमान्ताद्दक्षिण शब्दादस्तात्यर्थे	दक्षिणा, वसति इत्यादि ॥
आहि	अस्तात्यर्थे दक्षिणाद्दूरे	दक्षिणाहि, वसन्ति (दूरे इत्यर्थः) ॥
असि	पूर्वादिभ्योऽस्तात्यर्थे	पुरोऽधोऽवश्च, वसतीत्यादि ॥
धा	विधार्थे द्रव्यविचाले वा संख्यातः	एकविध इत्येकधा, एवं द्विधा, बहुधा, त्रिधा, चतुर्द्धा इत्यादि ॥
ध्यमुञ्	उक्तधाप्रत्ययादेशोन्यतरस्यामेकशब्दात्	ऐकध्यम् ॥
धमुञ्	द्वित्रिभ्यां धा प्रत्ययादेशः	द्वैधम्, त्रैधम् ॥
एधाच्	द्वित्रिभ्यां धा प्रत्ययादेशो वा	द्वेधा, त्रेधा ॥
कृत्वसुच्	क्रियाभ्यावृत्तिगणने	पञ्चकृत्वोऽधीतोऽनुवाकः । (पञ्चवारं कृत्वेत्यर्थः) । एवमेव षट्कृत्व इत्यादि ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
सुच्	क्रियाभ्यावृत्तिगणने	द्विनस्य, द्विरधीते, त्रिरधीते, चतुरधीते (एकस्मिन्दिने द्विवारं त्रिवारं चतुर्वारं वा पठतीत्यर्थः) ॥
शस्	बह्वल्पार्थात्कारकात्	अल्पशो ग्रन्थानधीतवान् (अल्पानित्यर्थः)। बहुशो वित्तं गृह्णन्ति (बहुवित्तमित्यर्थः) ॥
आम्	घप्रत्ययान्तात्किमादिभ्योद्रव्यप्रकर्षे	किन्तराम् । किन्तमाम् । पचतितराम् । जल्पतितमाम् । उच्चैस्तराम् ॥
अम्	उक्तार्थे छन्दसि	प्रतरं नयामः ॥
तसि	प्रतियोगे पञ्चम्यन्तात् आद्यादिभ्यश्च	प्रद्युम्नः कृष्णात् प्रति। आदितः। मध्यतः। अन्ततः ॥
वति	तृतीयाषष्ठी सप्तम्यन्तात्तुल्ये	स्थानिवत्। ब्राह्मणवत्। आद्यन्तवत्। इत्यादि ॥
ना, नाञ्	पृथग्भाववाचिभ्यां विनञ्भ्यां स्वार्थे	विना, नाना ॥
च्वि	कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्त्तरि	भस्मी भवति। पात्री करोति ॥
साति	कृभ्वस्तियोगे कार्त्स्न्ये अभिविधौ तदधीनवचने च	भस्मसात्कुरुते ब्राह्मणसात् करोति॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
त्रा	तदधीनवचने देयेऽर्थे	देवत्रा वसति । मनुष्यत्रा गच्छति । पुरुषत्रा वसति ॥
डाच्	अव्यक्तानुकरणाद्द्व्यजवरार्द्धात् *	पटपटा भवति । पटपटा करोति । दमदमा भवति । दमदमा स्यात् । इत्यादि ॥ एतेषां क्त्वादिप्रत्ययानामन्यविशेषोऽष्टाध्याय्यां द्रष्टव्यः ॥इति॥

* अव्यक्तानुकरणाद्द्व्यजवरार्द्धादनितौ डाच् ॥ अ० ५ । ४ । ५७ ॥ सं० ॥

* ओ३म् *

अथ वेदाङ्गप्रकाशः

तत्रत्य एकादशो भागः

धातुपाठः

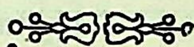
पाणिनिमुनिप्रणीतायामष्टाध्याय्यां दशमो भागः
श्रीमत्स्वामिदयानन्दसरस्वतीकृतसूचीपत्रेणसहितः ।
पठनपाठनव्यवस्थायां त्रयोदशं पुस्तकम् ॥

अजमेरनगरे वैदिक-यन्त्रालये मुद्रितः ।

सृष्टि संवत् १९७२९४९०५८

पञ्चमावृत्ति १००० } वि० सं० २०१४ सन् १९५७ { मूल्य ७५ न. पै.

★ इस संस्करण की विशेषता ★

१. धातुपाठः—

(क) धातुपाठ के धातु प्रायः महर्षि दयानन्द सरस्वतीजी कृत आख्यातिकवत् ही कर दिए हैं अर्थात् जो आख्यातिक में तो परिगणित थे पर इसमें नहीं, उन्हें इस प्रकार [ ] के कोष्ठों में अन्तर्निहित कर दिया है।

(ख) प्रायः सभी पाठान्तर उपर्युक्त कोष्ठों में वा नीचे टिप्पणियों में दे दिए हैं।

(ग) आख्यातिक ग्रन्थ के कई उपयोगी उद्धरण नीचे टिप्पणियों में समुद्धृत किये हैं।

(घ) पृष्ठ ११ और १२ की टिप्पणी संख्या २ के अतिरिक्त शेष सब टिप्पणियां नवीन हैं।

२. धातुसूचीपत्रः—

(क) पहिले मुद्रित सूचीपत्र में धातुओं के आदि अनुबन्ध जैसा कि भूमिका में छपा है, छोड़ दिए गए थे। अनुबन्धों का ज्ञान भी बना रहे और पाठक को सूची में देखकर धातु निकालने में असुविधा न हो एतदर्थ अब अनुबन्धों की इस प्रकार के [ ] कोष्ठों में आयोजना कर दी है।

(ख) क्रम को पूर्णतया सुव्यवस्थित और प्रायः आख्यातिकवत् कर दिया है। आख्यातिकवत् कर देने से धातुपाठ

और आख्यातिक की क्रम-संगति भी सुन्दर बन गई है। क्योंकि आख्यातिक धातुओं का व्याख्या ग्रन्थ है, अतः धातुपाठ व आख्यातिक दोनों की सङ्गति मिलना आवश्यक और अपेक्षित था।

(ग) षकारादि और सकारादि पृथक् अपने २ वर्ग में दिए हैं, सम्मिलित नहीं जैसा कि भूमिका में संकेत है। षकारादि प्रयोग काल में कब सकारादि हो जाते हैं इस का ज्ञान आख्यातिक देखने से स्पष्ट हो ही जाता है अतः षकारादि धातु षकारादि में और सकारादि सकारादि में ही दिये गए हैं।

(घ) पूर्व सूचीपत्र में अर्थ-भेद होने मात्र से एक ही धातु पुनः २ पठित थी। इस पुनरावृत्ति की निवृत्ति के लिए धातु को एक बार ही रख कर उसके सब अर्थ नीचे टिप्पणी में दर्शा दिये हैं।

भूमिका से पूर्व धातुपाठ, आख्यातिक और धातुसूचीपत्र के अनुसार कुल धातु संख्या दर्शाई गई है। किन्तु यह ध्यान रहे कि धातुसूचीपत्र की इस संख्या गणना में जो एक ही धातु भिन्न २ पाठों से पढ़ा गया है उसके वे सब पाठभेद और कुछ ऐसे धातुओं की जो गणविशेष के होकर प्रयोजन विशेष से अन्य गणों में भी पढ़े गये हैं, पुनरुक्ति सम्मिलित है। अन्यथा कुल धातुयोग लगभग २०२० होता॥

प्रबन्धकर्त्ता

वैदिक-यन्त्रालय, अजमेर।

विषयसूचीपत्रम्

धातूनां संख्यानिर्देशकं पत्रम्

धातवः

	धातुपाठे	आख्यातिके	धातुसूचीपत्रे
भ्वादिगणे	१०९३	१०७८	...
अदादिगणे	७५	७२	...
जुहोत्यादिगणे	२४	२४	...
दिवादिगणे	१४५	१४१	...
स्वादिगणे	३७	३६	...
तुदादिगणे	१६९	१६३	...
रुधादिगणे	२५	२५	...
तनादिगणे	१०	१०	...
क्र्यादिगणे	६६	६१	...
चुरादिगणे	४३२ *	४१३	...
कण्ड्वादिगणे	४७	४७	
योग	२१२३	२०७०	२१६०

* धातुपाठ में चुरादि पृ० ३९ पं० ६ से आगे संख्या निर्दिष्ट नहीं है अतः यहां से आगे आख्यातिक के अनुसार संख्या जोड़ कर गणना पूर्ण की गई है ॥ सम्पादक ॥

भूमिका

यह ग्रन्थ यथार्थ व्याख्यान और भूमिका के सहित आख्यातिक में छप चुका है परन्तु उसमें धातु अर्थों के सहित व्याख्यान के बीच २ में पड़े हैं। इस कारण उस ग्रन्थ में मूल का पाठ करना तथा घोष के कण्ठस्थ करना अध्येताओं को कठिन पड़ता इसलिये यह मूल पुस्तक सूचीपत्र के सहित पृथक् छपवाते हैं।

इसमें एक प्रकार के जितने धातु हैं उनके आदि में उनकी संख्या, आत्मनेपद, परस्मैपद तथा उदात्त और अनुदात्त भी रख दिया है। उदात्त से सेट् और अनुदात्त से अनिट् समझना चाहियें। उदात्तेत् से परस्मैपद और अनुदात्तेत् से आत्मनेपद तो समझा जाता है तथापि अति सुगमता के लिये आत्मनेपद परस्मैपद शब्द भी रख दिये हैं। इससे पढ़ने पढ़ाने हारे लोगों को बड़ी सुगमता होगी। परन्तु धातुओं के रूप मूल पुस्तक पर लेना सेट् अनिट् आदि प्रकरणों के उपयुक्त सूत्रों को देख समझ के ही कर सकेंगे। क्योंकि कोई अनिट् धातु किसी विशेष प्रत्यय में सेट् और कोई सेट् धातु कहीं अनिट् भी हो जाता है।

इसका सूचीपत्र भी साथ ही छपता है, इसमें तीन संकेत हैं:-

पहिला, भ्वादिगण का (भ्वा०), अदादि का (अ०), जुहोत्यादि का (जु०), दिवादि का (दि०); स्वादि का (स्वा०), तुदादि का (तु०), रुधादि का (रु०), तनादि का

(त०), क्र्यादि का (क्र्या०), चुरादि का (चु०) और कण्ड्वादि का (कं०), लिखा है ।

दूसरा, आत्मनेपद का (आ०), परस्मैपद का (प०) और उभयपद का (उ०) लिखा है ।

तीसरा, सेट् का (से०), वा अनिट् का (अ०) लिखा है । और नीचे के धातुओं में जहां पूर्व का ही संकेत है, वहां उसके बराबर नीचे बिन्दु दिये हैं । सूची में मूल धातुओं के आदि अनुबन्ध इसलिये छोड़ दिये हैं कि उन धातुओं के आद्यक्षर में संदेह न पड़े । और जो धातु उपदेश में षकारादि और प्रयोगकाल में सकारादि हो जाते हैं । उन सब को सकारादि में लिखा है । क्योंकि वे सूत्रों से विशेष कार्य होने के लिये षोपदेश हैं ।

दशों गण के अन्त में कण्ड्वादिगण इसलिये छपवाया है कि यह बहुधा धातुओं से अर्थविधान के सहित सम्बन्ध रखता है । धातुपाठविषयक विशेष व्याख्यान आख्यातिक की भूमिका और उस पुस्तक को देखने से विदित हो जावेगा ॥

अलमतिविस्तरेण बुद्धिमद्वर्येषु ।

इति भूमिका ।

स्थान महाराणाजी का
उदयपुर

दयानन्द सरस्वती॰

—:*:—

* ओ३म् *

अथ पाणिनिमुनिकृतधातुपाठाऽऽरम्भः

भू सत्तायाम् । उदात्त उदात्तेत् परस्मैभाषः ॥

अथ तवर्गीयान्ता एधादयः कथ्यन्ताः षट्त्रिंशदात्मनेभाषाः ॥

एध, वृद्धौ । स्पर्द्ध, सङ्घर्षे । गाधृ, प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च । बाधृ, विलोडने । नाथृ, नाधृ, याच्ञोपतापैश्वर्य्याऽऽशीःषु । दध, धारणे । स्कुदि, आप्रवणे । श्विदि, श्वैत्ये । वदि, अभिवादनस्तुत्योः । भदि, कल्याणे सुखे च । मदि, स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । स्पदि, किञ्चिच्चलने । क्लिदि, परिदेवने । मुद, हर्षे । दद, दाने । ष्वद, स्वर्द, आस्वादने । उर्द, माने क्रीडायाञ्च । कुर्द, खुर्द, गुर्द, गुद, क्रीडायामेव । षूद, क्षरणे । ह्राद, अव्यक्ते शब्दे । ह्लादी, सुखे च । स्वाद, आस्वादने । पर्द, कुत्सिते शब्दे । यती, प्रयत्ने । युतृ, जुतृ, भासने । विथृ, वेथृ, याचने । श्रथि, शैथिल्ये । ग्रथि, कौटिल्ये । कत्थ, श्लाघायाम् । इत्युदात्ता अनुदात्तेतः ॥

अथाऽतादयः शुन्ध्यन्ता अष्टत्रिंशत्परस्मैभाषाः ॥

अत, सातत्यगमने । चिती, संज्ञाने । च्युतिर्, आसेचने । श्च्युतिर्, क्षरणे । मन्थ, विलोडने । कुथि, पुथि, लुथि, मथि, हिंसासंक्लेशनयोः । षिधु, गत्याम् । षिधू, शास्त्रे माङ्गल्ये च । खाद, भक्षणे । खद, स्थैर्ये हिंसायाञ्च । बद, स्थैर्ये । गद,

व्यक्तायां वाचि । रद, विलेखने । णद, अव्यक्ते शब्दे । अर्द, गतौ याचने च । नर्द, गर्द, शब्दे । तर्द, हिंसायाम् । कर्द, कुत्सिते शब्दे । खर्द, दन्दशूके । अति, अदि, बन्धने । इदि, परमैश्वर्ये । बिदि, भिदि, अवयवे । गडि, वदनैकदेशे । णिदि, कुत्सायाम् । टुनदि, समृद्धौ । चदि, आह्लादने दीप्तौ च । त्रदि, चेष्टायाम् । कदि, क्रदि, क्लदि, आह्वाने रोदने च । क्लिदि, परिदेवने । शुन्ध, शुद्धौ । इत्युदात्ता उदात्तेतः ॥

अथ कवर्गीयान्ताः ॥

शीकादयः श्लाघ्यन्ता द्विचत्वारिंशदात्मनेभाषाः ॥

शीकृ, सेचने । लोकृ, दर्शने । श्लोकृ, संघाते । द्रेकृ, ध्रेकृ, शब्दोत्साहयोः । रेकृ, शङ्कायाम् । सेकृ, स्रेकृ, स्रकि, श्रकि, श्लकि, गत्यर्थाः । शकि, शङ्कायाम् । अकि, लक्षणे । वकि, कौटिल्ये । मकि, मण्डने । ककि, लौल्ये । कुक, वृक, आदाने । चक, तृप्तौ प्रतिघाते च । ककि, वकि, मकि*, श्वकि†, त्रकि, ढौकृ, त्रौकृ, ष्वष्क, वस्क, मस्क, टिकृ, टीकृ, तिकृ, तीकृ, रघि, लघि, गत्यर्थाः । लघि, भोजननिवृत्तावपि । अघि, वघि, मघि, गत्याक्षेपे । मघि, कैतवे च । राघृ, लाघृ, द्राघृ, ध्राघृ, सामर्थ्ये । द्राघृ, आयामे च । श्लाघृ, कत्थने । इत्युदात्ता अनुदात्तेतः ॥

अथ फक्कादयः शिङ्घ्यन्ता द्विपञ्चाशत् परस्मैभाषाः ॥

फक्क, नीचैर्गतौ । तकि, हसने । तकि, कृच्छ्रजीवने । बुक्क, भषणे । कख, हसने । ओखृ, राखृ, लाखृ, द्राखृ, ध्राखृ, शोषणाऽलमर्थयोः । शाखृ, श्लाखृ, व्याप्तौ । उख, उखि, वख,

* आख्यातिके, अन्यधातुपाठपुस्तकेषु च नास्ति ॥ †स्वकि इत्येके ॥ सं० ॥

वखि, मख, मखि, णख, णखि, रख, रखि, लख, लखि, इख, इखि, ईखि, वल्गु, रगि, लगि, अगि, वगि, मगि, तगि, त्वगि, शगि*, श्रगि, श्लगि, इगि, रिगि, लिगि, गत्यर्थाः। रिख, त्रख, त्रखि, शिखि इत्यपि केचित्। त्वगि, कम्पने च। युगि, जुगि, वुगि, वर्जने। घघ, हसने। मघि, मण्डने। लघि, शोषणे। शिघि, आघ्राणे। इत्युदात्ता उदात्तेतः॥

अथ चवर्गीयान्ताः॥

वर्चादय ईजन्ता एकविंशतिरात्मनेभाषाः॥

वर्च, दीप्तौ। षच, सेचने सेवने च। लोचृ, दर्शने। शच, व्यक्तायां वाचि। श्वच, श्वचि, गतौ। कच, बन्धने। कचि, काचि, दीप्तिबन्धनयोः। मच, मुचि, कल्कने†। मचि, धारणोच्छ्रायपूजनेषु। पचि, व्यक्तीकरणे। ष्टुच, प्रसादे। ऋज, गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु। ऋजि, भृजी, भर्जने। एजृ, भ्रेजृ, भ्राजृ, दीप्तौ। ईज, गतिकुत्सनयोः। इत्युदात्ता अनुदात्तेतः॥

अथ शुचादयो व्रज्यन्ता द्विसप्ततिः परस्मैभाषाः॥

शुच, शोके। कुच, शब्दे तारे। कुच, क्रुञ्च, गतिकौटिल्याल्पीभावयोः। लुञ्च, अपनयने। अञ्चु, गतिपूजनयोः। वञ्चु, चञ्चु, तञ्चु, त्वञ्चु, मुञ्चु, म्लुञ्चु, म्रुचु, म्लुचु, गत्यर्थाः। ग्रुचु, ग्लुचु, कुजु, खुजु, स्तेयकरणे। ग्लुञ्चु, षस्ज, गतौ। गुज, गुजि, अव्यक्ते शब्दे। अर्च, पूजायाम्। म्लेच्छ, अव्यक्ते शब्दे। लच्छ, लाच्छि, लक्षणे। वाच्छि, इच्छायाम्। आच्छि, आयामे। ह्रीच्छ, लज्जायाम्। हुर्च्छा, कौटिल्ये। मुर्च्छा‡,

* आख्यातिके, अन्यधातुपाठपुस्तकेषु च नास्ति॥ † कथन इत्यन्ये॥
‡ मूर्च्छा॥ आख्या० पृ० ३७॥ पृष्ठसंख्या के लिये आख्यातिक संस्करण ६ देखना चाहिये॥ सं०॥

मोहसमुच्छ्राययोः । स्फुर्च्छा, विस्तृतौ । युच्छ, प्रमादे । उच्छि, उञ्छे । उच्छी, विवासे । ध्रज, ध्रजि, धृज, धृजि, ध्वज, ध्वजि, गतौ । कूज, अव्यक्ते शब्दे । अर्ज, षर्ज, अर्जने । गर्ज, शब्दे । तर्ज, भर्त्सने । कर्ज, व्यथने । खर्ज, पूजने च । अज, गति पूजनयोः * । तेज, पालने । खज, मन्थे । खजि, गतिवैकल्ये । एजृ, कम्पने । टुओस्फूर्जा, वज्रनिर्घोषे । क्षि, क्षये । क्षीज, अव्यक्ते शब्दे । लज, लजि, भर्जने । लाज, लाजि, भर्त्सने च । जज, जजि, युद्धे । तुज, हिंसायाम् । तुजि, पालने च । गज, गजि, गृज, गृजि, मुज, मुजि, शब्दार्थाः । गज, मदे च ‡ । वज, व्रज, गतौ । इति क्षिवर्जमुदात्ता उदात्तेतः ॥

अथ टवर्गीयान्ताः ॥

अट्टादयः शाडृचन्ताः षट्त्रिंशदात्मनेभाषाः ॥

अट्ट, अतिक्रमणहिंसनयोः । वेष्ट, वेष्टने । चेष्ट, चेष्टायाम् । गोष्ट, लोष्ट, संघाते । घट्ट, चलने । स्फुट, विकसने । अठि, गतौ । वठि, एकचर्यायाम् । मठि, कठि, शोके । मुठि, पालने । हेठ, विबाधायाम् । एठ, च । हिडि, गत्यनादरयोः । हुडि, संघाते । कुडि, दाहे । वडि विभाजने । मडि, च । भडि, परिभाषणे । पिडि, संघाते । मुडि, मार्जने । तुडि, तोडने । हुडि, वरणे । [हरण इत्येके] । चडि, कोपे । शडि, रुजायां संघाते च । तडि, ताडने । पडि, गतौ । कडि, मदे । खडि, मन्थे । हेडृ, होडृ, अनादरे । वाडृ, आप्लाव्ये । द्राडृ, ध्राडृ, विशरणे । शाडृ, श्लाघायायाम् । इत्युदात्ता अनुदात्तेतः ॥

---

* अज, गतिक्षेपणयोः ॥ आख्या० पृ० ३८ ॥

‡ गज, मदने च ॥ इति पाठान्तरम् ॥ सं० ॥

अथ शौडादयो गडन्ता द्वाशीतिः परस्मैभाषाः ॥

शौडृ*, गर्वे । यौडृ†, बन्धने । म्लेडृ ‡, मेडृ, म्रेडृ, उन्मादे । कटे, वर्षावरणयोः । चटे, इत्येके । अट, पट, गतौ । रट, परिभाषणे । लट, बाल्ये । शट, रुजाविशरणगत्यवसादनेषु । वट, वेष्टने । किट, खिट, त्रासे । शिट, षिट, अनादरे । जट, झट, संघाते । भट, भृतौ । तट, उच्छ्राये । खट, काङ्क्षायाम् । णट, × नृतौ । पिट, शब्दसंघातयोः । हट, दीप्तौ च । षट, अवयवे । लुट, विलोडने । [डान्तोऽयमित्येके] । चिट, परप्रैष्ये । बिट, शब्दे । विट, आक्रोशे । हिट, इत्येके । इट, किट, कटी, गतौ । मडि, भूषायाम् । कुडि, वैकल्ये । मुट, पुट+, मर्दने । चुडि, अल्पीभावे । मुडि, खण्डने । पुडि, चेत्येके । रुटि, लुटि, स्तेये । रुठि, लुठि, इत्येके [रुडि, लुडि, इत्यपरे] । स्फुटिर, विशरणे । [स्फुटि इत्यपि केचित्] । पठ, व्यक्तायां वाचि । वठ, स्थौल्ये । मठ, मदनिवासयोः । कठ, कृच्छ्रजीवने । रठ, परिभाषणे । [रट इत्येके] । हठ, प्लुतिशठत्वयोः । बलात्कार इत्येके । रुठ, लुठ, उठ, उपघाते । ऊठ इत्येके । पिठ, हिंसासंक्लेशनयोः । शठ, कैतवे च । शुठ, प्रतिघाते । शुठीत्येके । कुठि, च । लुठि, आलस्ये प्रतिघाते च । शुठि, शोषणे । रुठि, लुठि, गतौ । चुड्ड, भावकरणे । अड्ड, अभियोगे । कड्ड, कार्कश्ये । क्रीडृ, विहारे । तुडृ, तोडने । तूडृ, इत्येके । हुडृ, हूडृ, होडृ, गतौ । रौडृ, अनादरे । रोडृ, लोडृ, उन्मादे । अड, उद्यमने । लड, विलासे ।

---

* शौटृ ॥ † यौटृ ॥ इति पाठान्तरम् ॥आख्या० पृ० ४२ ॥

‡ म्लेटृ । इत्याख्यातिके पाठः, पृ० ४२ ॥

× नट, नृतौ ॥ इति पाठा० ॥ + मुड, प्रुड, इति पाठा० ॥ सं० ॥

[लल, इत्येके]। कड, मदे। कडि, इत्येके । गडि, वदनैक-देशे ॥ इत्युदात्ता उदात्तेतः ॥

अथ पवर्गीयान्तास्तिपादयः ष्टुभ्यन्ताश्चत्वारिंशदात्मनेभाषाः ॥

तिपृ, तेपृ, ष्टिपृ, ष्टेपृ, क्षरणार्थाः। थिपृ, थेपृ, इत्यन्ये। तेपृ, कम्पने [च]। ग्लेपृ, दैन्ये। टुवेपृ, कम्पने। केपृ, गेपृ, ग्लेपृ, च। मेपृ, रेपृ, लेपृ, गतौ। हेपृ, धेपृ, च। त्रपूष्, लज्जायाम्। कपि, चलने। रबि, लबि, अबि, शब्दे। लबि अवस्रंसने च। कबृ, वर्णे। क्लीबृ, अधार्ष्ट्ये। क्षीबृ, मदे। शीभृ, कत्थने। चीभृ, च। रेभृ, शब्दे। अभि, रभि, इत्येके। ष्टभि, स्कभि, प्रतिबन्धे। जभी, जृभि, गात्रविनामे। शल्भ, कत्थने। वल्भ, भोजने। गल्भ धार्ष्ट्ये। श्रम्भु, प्रमादे। [दन्त्यादिश्च]। ष्टुभु, स्तम्भे। इति तिपिवर्जमुदात्ता अनुदात्तेतः ॥

अथ गुपादयः शुम्भ्यन्ता एकचत्वारिंशत्परस्मैभाषाः * ॥

गुपू, रक्षणे। धूप, संतापे। जप, जल्प, व्यक्तायां वाचि। जप, मानसे च। चप, सान्त्वने। षप, समवाये। रप, लप, व्यक्तायां वाची। चुप, मन्दायां गतौ। तुप, तुम्प, त्रुप, त्रुम्प, तुफ, तुम्फ, त्रुफ, त्रुम्फ, हिंसार्थाः। पर्प, रफ, रफि, अर्ब, पर्ब, लर्ब, बर्ब, मर्ब, कर्ब, खर्ब, गर्ब, शर्ब, षर्ब, चर्ब, गतौ। चर्ब, अदने च। कुबि, आच्छादने। लुबि, तुबि, अर्दने। चुबि, वक्त्रसंयोगे। षृभु, षृम्भु, हिंसार्थौ। षिभु, षिम्भु, इत्येके। शुभ, शुम्भ, भाषणे। [भासने इत्येके]। हिंसायामित्यन्ये। इत्युदात्ता उदात्तेतः ॥

---

* द्वांचत्वारिंशत्परस्मैभाषाः ॥ आख्या० पृ० ४८ ॥ सं० ॥

अथाऽनुनासिकान्ता घिण्यादयो दशात्मनेभाषाः ॥

घिणि, घुणि, घृणि, ग्रहणे। घुण, घूर्ण, भ्रमणे। पण, व्यवहारे स्तुतौ च। पन, च। भाम, क्रोधे। क्षमूष्, सहने। कमु, कान्तौ। इति घिण्यादय उदात्ता अनुदात्तेतः ॥

अथाणादयः क्रम्यन्तास्त्रिंशत्परस्मैभाषाः * ॥

अण, रण, वण, भण, मण, कण, क्वण, व्रण, भ्रण, ध्वण, शब्दार्थाः। [धण इत्येके]। ओणृ, अपनयने। शोणृ, वर्णगत्योः। श्रोणृ, संघाते। श्लोणृ च। पैणृ, गतिप्रेरणश्लेषणेषु। ध्रण, वर्ण †, शब्दे। कनी, दीप्तिकान्तिगतिषु। ष्टन, वन, शब्दे। वन, षण, संभक्तौ। अम, गत्यादिषु। द्रम, हम्म, मीमृ, गतौ। मीमृ शब्दे च। चमु, छमु, जमु, झमु, अदने। जिमु, इत्येके। क्रमु, पादविक्षेपे। इत्युदात्ता उदात्तेतः ॥

अथायादयो रेवत्यन्ता सप्तत्रिंशदात्मनेभाषाः ॥

अय, वय, पय, मय, चय, तय, णय, गतौ। णय, रक्षणे च। दय, दानगतिरक्षणहिंसादानेषु। रय, गतौ। ऊयी, तन्तुसन्ताने। पूयी, विशरणे दुर्गन्धे च। क्नूयी, शब्दे उन्दे च। क्ष्मायी, विधूनने। स्फायी, ओप्यायी, वृद्धौ। तायृ, सन्तानपालनयोः। शल, चलनसंवरणयोः। वल, वल्ल, संवरणे संचलने ‡ च। मल, मल्ल, धारणे। भल, भल्ल, परिभाषणहिंसादानेषु। कल, शब्दसंख्यानयोः। कल्ल, अव्यक्ते शब्दे। तेवृ, देवृ, देवने। षेवृ, गेवृ, ग्लेवृ, पेवृ, मेवृ, म्लेवृ, सेवने। शेवृ,

---

* द्वात्रिंशत्परस्मैभाषाः ॥ आख्या० पृ० ४६ ॥

† ध्रण शब्दे। रण इत्यपि केचित् ॥ इति पाठान्तरम् ॥

‡ संचरणे च ॥ आख्या० पृ० ४८ ॥ सं० ॥

खेवृँ, केवृ*, इत्येके। रेवृ, प्लवगतौ। इत्युदात्ता अनुदात्तेतः ॥

अथ मव्यादयोऽवत्यन्ताः सप्तनवतिः † परस्मैभाषाः ॥

[मव्य, बन्धने]। सूर्क्ष्य, ईक्ष्य, ईर्ष्य, ईर्ष्यार्थाः। हय, गतौ। शुच्य, चुच्य, अभिषवे। हर्य, गतिकान्त्योः। अल, भूषणपर्याप्तिवारणेषु। ञिफला, विशरणे। मील, श्मील, स्मील, क्ष्मील, निमेषणे। पील, प्रतिष्टम्भे। नील, वर्णे। शील, समाधौ। कील, बन्धने। कूल, आवरणे। शूल, रुजायाम् संघाते ‡ च। तूल, निष्कर्षे। पूल, संघाते। मूल, प्रतिष्ठायाम्। फल, निष्पत्तौ। चुल्ल, भावकरणे। फुल्ल, विकसने। चिल्ल, शैथिल्ये भावकरणे च। तिल, तिल्ल, गतौ। वेल्ऋ, चेल्ऋ, केल्ऋ, खेल्ऋ, क्ष्वेल्ऋ, वेल्ल, चलने। पेल्ऋ, फेल्ऋ, खेल्ऋ, षेल्ऋ, शेल्ऋ, गतौ। स्खल, संचलने। खल, संचये। गल, अदने। षल, गतौ। दल, विशरणे। श्वल, श्वल्ल, आशुगमने। खोल्ऋ, खोर्ऋ, गतिप्रतिघाते। धोर्ऋ, गतिचातुर्य्ये। त्सर, छद्मगतौ। क्मर, हूर्छने। अभ्र, वभ्र, मभ्र, चर, गत्यर्थाः। चर भक्षणे च। ष्ठिवु, निरसने। जि, जये। जीव, प्राणधारणे। पीव, मीव, तीव, णीव, स्थौल्ये। क्षिवु, क्षेवु, निरसने। उर्वी, तुर्वी, थुर्वी, दुर्वी, धुर्वी, हिंसार्थाः। गुर्वी, उद्यमने। मुर्वी, बन्धने। पुर्व×, पर्व, मर्व, पूरणे। चर्व, अदने। भर्व, हिंसायाम्। कर्व, खर्व, गर्व, दर्पे। अर्व, शर्व, षर्व, हिंसायाम्। इवि, व्याप्तौ। पिवि, मिवि, णिवि, सेवने। सेचने चेत्येके। हिवि, दिवि, धिवि,

---

* क्ष्वेवृ ॥ इति पाठान्तरम् ॥

† एकनवतिः। इति आख्या० पृ० २६ ॥

‡ संघोषे च ॥ इति पाठान्तरम् ॥

× पूर्व ॥ इति पाठान्तरम् ॥ सं० ॥

जिवि, प्रीणनार्थाः । रिवि, रवि, धवि, गत्यर्थाः । कृवि, हिंसाकरणयोश्च । मव, बन्धने । अव रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु । इति जयतिवर्जमुदात्ता उदात्तेतः ॥

धावु, गतिशुद्ध्योः । उदात्तः स्वरितेदुभयतोभाषः ॥

अथोष्मान्ताः ॥

तत्र धुक्षादयो घुष्यन्ता द्विपञ्चाशदात्मनेभाषाः ॥

धुक्ष, धिक्ष, सन्दीपनक्लेशनजीवनेषु । वृक्ष, वरणे । शिक्ष, विद्योपादाने । भिक्ष, भिक्षायामलाभे लाभे च । क्लेश, अव्यक्तायां वाचि बाधने च । दक्ष, वृद्धौ शीघ्रार्थे च । दीक्ष, मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु । ईक्ष, दर्शने । ईष, गतिहिंसादर्शनेषु । भाष, व्यक्तायां वाचि । वर्ष, स्नेहने । गेषृ, अन्विच्छायाम् । ग्लेषृ, इत्यन्ये । पेषृ, प्रयत्ने । जेषृ *, णेषृ, एषृ, प्रेषृ, गतौ । रेषृ, हेषृ, ह्रेषृ, अव्यक्ते शब्दे । कासृ, शब्दकुत्सायाम् । भासृ, दीप्तौ । णासृ, रासृ, शब्दे । णस, कौटिल्ये । भ्यस, भये । आङः शसि, इच्छायाम् । ग्रसु, ग्लसु, अदने । ईह, चेष्टायाम् । वहि, महि, वृद्धौ । अहि, गतौ । गर्ह, गल्ह, कुत्सायाम् । वर्ह, वल्ह, प्राधान्ये । वर्ह, वल्ह, परिभाषणहिंसाच्छादनेषु । प्लिह, गतौ । वेहृ, जेहृ, बाहृ, प्रयत्ने । [जेह गतावपि] । द्राहृ, निद्राक्षये । निक्षेप इत्येके । काशृ, दीप्तौ । ऊह, वितर्के । गाहू, विलोडने । गृहू, ग्लहू †, ग्रहणे । घुषि, कान्तिकरणे । [घष इति केचित्] ॥ इत्युदात्ता अनुदात्तेतः ॥

---

* चेषृ ॥ इति पाठान्तरम् ॥

† ग्लह, च ॥ आख्या० पृ० ७० ॥ सं० ॥

अथ घुषिरादयोऽर्हत्यन्ता एकनवतिः परस्मैभाषाः ॥

घुषिर्, अविशब्दने। अक्षू, व्याप्तौ। तक्षू, त्वक्षू, तनूकरणे। उक्ष, सेचने। रक्ष, पालने। णिक्ष, चुम्बने। तृक्ष, ष्टृक्ष*, णक्ष, गतौ। वक्ष, रोषे। संघात इत्येके। मृक्ष, संघाते। म्रक्ष इत्येके। तक्ष, त्वचने। पक्ष परिग्रह इत्येके। सूर्क्ष‡, आदरानादरयोः। काक्षि, वाक्षि, माक्षि, काङ्क्षायाम्। द्राक्षि, ध्राक्षि, ध्वाक्षि, घोरवासिते च। चूष, पाने। तूष, तुष्टौ। पूष, वृद्धौ। मूष, स्तेये। लूष, रूष, भूषायाम्। शूष, प्रसवे। यूष, हिंसायाम्। जूष च। भूष, अलङ्कारे। ऊष, रुजायाम्। ईष, उञ्छे। कष, खष, शिष, जष, झष, शष, वष, मष, रुष, रिष, हिंसार्थाः। भष, भर्त्सने। उष, दाहे। जिषु, विषु, मिषु, सेचने। पुष, पुष्टौ। श्रिषु, श्लिषु, प्रुषु, प्लुषु, दाहे। पृषु, वृषु, मृषु, सेचने। मृषु सहने च। इतरौ हिंसासंक्लेशनयोश्च। घृषु, संघर्षणे। हृषु, अलीके। तुस, ह्रस, ह्लस, रस, शब्दे। लष, श्लेषणक्रीडनयोः। घस्लृ, अदने। जर्ज, चर्च, झर्झ, परिभाषणहिंसातर्जनेषु। पिसृ, पेसृ, गतौ। हसे, हसने। णिश, समाधौ। मिश, मश, शब्दे रोषकृते च। शव, गतौ। शश, प्लुतगतौ। शसु, हिंसायाम्। शंसु, स्तुतौ। [दुर्गतावित्येके]। चह, परिकल्कने। मह, पूजायाम्। रह, त्यागे। रहि, गतौ। दृह, दृहि, बृह, बृहि, वृद्धौ। बृहि शब्दे च। बृहिर् इत्येके। तुहिर्, दुहिर्, उहिर्, अर्दने। अर्ह, पूजायाम्॥ इत्युदात्ता उदात्तेतः॥

अथ द्युतादयः कृपूपर्यन्ताः पञ्चविंशतिरात्मनेभाषाः ॥

द्युत, दीप्तौ। श्विता, वर्णे। ञिमिदा, स्नेहने। ञिष्विदा,

* ष्टृक्ष इति पाठा० ॥ ष्टृक्ष, इत्याख्यातिके ॥
‡ सूर्क्ष्य, आदरे। आख्या० पृ० ७२ ॥ सं० ॥

स्नेहनमोचनयोः । [मोहनयोरित्येके] । ञिष्विदा चेत्येके । रुच, दीप्तावभिप्रीतौ च । घुट, परिवर्त्तने । रुट, लुट, लुठ, [उठ], उपघाते* । शुभ, दीप्तौ । क्षुभ, संचलने । णभ, तुभ, हिंसायाम् । [आद्योऽभावेपि] । स्रन्सु, ध्वंसु, भ्रंसु, अवस्रन्सने । ध्वंसु गतौ च । [शुभ इत्यपि केचित्] । भ्रशु, भ्रंशु, अधःपतने । स्रम्भु विश्वासे । वृतु, वर्त्तने । वृधु, वृद्धौ । शृधु, शब्दकुत्सायाम् । स्यन्दू, प्रस्रवणे । कृपू, सामर्थ्ये ॥ वृत् ॥ † इति द्युतादय उदात्ता अनुदात्तेतः ॥

अथ घटादयस्त्वरत्यन्ताः षोडशात्मनेभाषाः ॥

घट, चेष्टायाम् । व्यथ, भयसंचलनयोः । प्रथ, प्रख्याने । प्रस, विस्तारे । म्रद, मर्दने । स्खद, स्खदने । क्षजि, गतिदानयोः । दक्ष, गतिहिंसनयोः । क्रप, कृपायां गतौ च । कदि, क्रदि, क्लदि, वैक्लव्ये । वैकल्य इत्येके । कद, क्रद, क्लद, इत्यन्ये । ञित्वरा, संभ्रमे ॥ इति घटादय उदात्ता अनुदात्तेतः ॥

अथ ज्वरादयः फणाऽन्ताः सप्तपञ्चाशत् परस्मैभाषाः ॥

ज्वर, रोगे । गड, सेचने । हेड, वेष्टने । वट, भट, परिभाषणे । णट, नृतौ । [गतावित्यन्ये] । ष्टक, प्रतीघाते । चक, तृप्तौ । कखे, हसने । रगे, शङ्कायाम् । लगे, सङ्गे । ह्रगे, ह्लगे, ष्टगे, संवरणे । कगे, नोच्यते । क्रियासामान्यार्थत्वात् । अनेकार्थत्वादित्यन्ये । अक, अग, कुटिलायां गतौ । कण, रण, गतौ । चण, शण, श्रण, दाने च । शण गतावित्यन्ये । श्रथ, श्लथ, क्रथ, क्लथ, हिंसार्थाः । चन च । वनु च, नोच्यते । ज्वल, दीप्तौ । ह्वल, ह्मल, संचलने । स्मृ, आध्याने ।

---

* प्रतिघाते ॥ इति पाठा० ॥ सं० ॥ † सम्पूर्णो द्युतादिर्वृतादिश्चेत्यर्थः ॥

दॄ, भये । नॄ, नये । श्रा, पाके । मारणतोषणनिशामनेषु 'ज्ञा' । कम्पने 'चलिः' । छदिर्, ऊर्जने । जिह्वोन्मथने 'लडिः' । मदी, हर्षग्लेपनयोः । ध्वन, शब्दे । दलि, वलि, स्खलि, रणि, ध्वनि, त्रपि, क्षपयश्च । स्वन, अवतंसने * । घटादयो मितः । जनी-जॄष्-क्नसु-रञ्जोऽमन्ताश्च । ज्वल-ह्वल-ह्मल-नमामनुपसर्गाद्वा । ग्ला-स्ना-वनु-वमां-च । न-कम्यू-अमि-चमाम् । शमो, दर्शने । यमो, ऽपरिवेषणे । 'स्खदिर्' अवपरिभ्यां च । फण, गतौ ॥ वृत् ॥ † । इति ज्वरादय उदात्ता उदात्तेतः ॥

राजृ, दीप्तौ । उदात्तः स्वरितेदुभयतोभाषः ॥

टुभ्राजृ, टुभ्राशृ, टुभ्लाशृ, दीप्तौ । उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥

अथ स्यमादयः क्षुरत्यन्ताः सप्तविंशतिः ‡ परस्मैभाषाः ॥

स्यमु, स्वन, ध्वन, शब्दे । षम, ष्टम, अवैक्लव्ये । ज्वल, दीप्तौ । चल, कम्पने । जल, घातने । टल, ट्वल, वैक्लव्ये । ष्ठल, स्थाने । हल, विलेखने । णल, गन्धे । बन्धन इत्येके । पल, गतौ । बल, प्राणने धान्यावरोधे च । पुल, महत्त्वे । कुल, संस्त्याने बन्धुषु च । शल, हुल, पत्लृ, गतौ । क्वथे, निष्पाके । पथे, गतौ । मथे, विलोडने । टुवम, उद्गिरणे । भ्रमु, चलने । क्षर, संचलने । क्षुर, संचये । इति स्यमादय उदात्ता उदात्तेतः ॥

अथ द्वावनुदात्तेतौ ॥

षह, मर्षणे । उदात्तोऽनुदात्तेत् ॥

रमु, क्रीडायाम् । अनुदात्तोऽनुदात्तेत् ॥

---

* अवध्वंसने । इति पाठा० ॥ † घटादिर्गणः समाप्तः ॥

‡ षड्विंशतिः ॥ आख्या० पृ० ८४ । तत्र न दृश्यते क्षुर, सञ्चये इति ॥ सं० ॥

अथ षदादयः क्रसन्ताः सप्त परस्मैभाषाः ॥

षद्लृ, विशरणगत्यवसादनेषु । शद्लृ, शातने । क्रुश, आह्वाने रोदने च । कुच, सम्पर्चनकौटिल्यप्रतिष्टम्भविलेखनेषु । बुध, अवगमने । रुह, बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । कस, गतौ । कुचादय उदात्ता उदात्तेतो रुहिस्त्वनुदात्तः ॥ वृत् ॥ इति ज्वलादिर्गणः ॥

अथ हिक्कादयो गूहत्यन्ताः पञ्चचत्वारिंशदुभयतोभाषाः * ॥

हिक्क, अव्यक्ते शब्दे । अञ्चु, गतौ याचने च । अचु इत्येके । अचि इत्यपरे । टुयाचृ, याच्ञायाम् । रेटृ, परिभाषणे । चते, चदे, याचने । प्रोथृ, पर्याप्तौ । मिदृ, मेदृ, मेधाहिंसनयोः । [मिधृ], मेधृ, संगमे च । मिथृ, मेथृ, मेधाहिंसनयोरित्येके । मिधृ मेधृ इत्यन्ये । णिदृ, णेदृ, कुत्सासन्निकर्षयोः । शृधु, मृधु, उन्दने । बुधिर्, बोधने । उबुन्दिर्, निशामने । वेणृ, गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु । वेनृ इत्येके । खनु, अवदारणे । चीवृ, आदानसंवरणयोः । चायृ, पूजानिशामनयोः । व्यय, गतौ । दाशृ, दाने । भेषृ, भये । गतावित्येके । भ्रेषृ, भ्लेषृ, गतौ । अस, गतिदीप्त्यादानेषु । अष इत्येके । स्पश, बाधनस्पर्शयोः । लष, कान्तौ । चष, भक्षणे । छष, हिंसायाम् । झष, आदानसंवरणयोः । भ्रक्ष, भ्लक्ष, अदने । भ्लक्ष†, च । दासृ, दाने । माहृ, माने । गुहू, संवरणे ॥ इति हिक्कादय उदात्ताः स्वरितेतः ॥

अथाऽजन्ताः श्रिञादयो नयत्यन्ताः पञ्चोभयतोभाषाः ॥

श्रिञ्, सेवायाम् । उदात्तः स्वरितेत् । भृञ्, भरणे ।

---

* स्वरितेतोऽष्टात्रिंशत् ॥ आख्या० पृ० ८८ ॥

† भक्ष इत्येके ॥ आख्या० पृ० ९० ॥ सं० ॥

हृञ्; हरणे। धृञ्, धारणे। णीञ्, प्रापणे। इति भरत्यादयोऽनुदात्ताः स्वरितेतः ॥

अथ धेटादयो जयत्यन्ताः षट्चत्वारिंशत्परस्मैभाषाः ॥

धेट्, पाने। ग्लै, म्लै, हर्षक्षये। द्यै, न्यक्करणे। द्रै, स्वप्ने। ध्रै, तृप्तौ। ध्यै, चिन्तायाम्। रै, शब्दे। स्त्यै, ष्ट्यै, शब्दसंघातयोः। खै, खदने। क्षै, जै, षै, क्षये। कै, गै, शब्दे। शै, श्रै, पाके। पै, ओवै, शोषणे। ष्टै, वेष्टने। ष्णै, वेष्टने शोभायां चेत्येके। दैप्, शोधने। पा, पाने। घ्रा, गन्धोपादाने। ध्मा, शब्दाग्निसंयोगयोः। ष्ठा, गतिनिवृत्तौ। म्ना, अभ्यासे। दाण्, दाने। ह्वृ, कौटिल्ये। स्वृ, शब्दोपतापयोः। स्मृ, चिन्तायाम्। वॄ, संवरणे। सृ, गतौ। ऋ, गतिप्रापणयोः। गृ, घृ, सेचने। ध्वृ, हूर्छने। स्रु, गतौ। षु, प्रसवैश्वर्ययोः। श्रु, श्रवणे। ध्रु, स्थैर्ये। दु, द्रु, गतौ। जि, ज्रि, अभिभवे॥ इति धेटादयोऽनुदात्ताः॥

अथ ष्मिङादयो डीङन्ता ङितः सप्तविंशति* रात्मनेभाषाः ॥

ष्मिङ्, ईषद्धसने। गुङ्, अव्यक्ते शब्दे। गाङ्, गतौ। कुङ्, घुङ्, उङ्, ङुङ्, शब्दे। क्रुङ्, खुरुङ्, गुरुङ्, कुङ्, चेत्याहुरन्ये। च्युङ्, ज्युङ्, जुङ्, प्रुङ्, प्लुङ्, गतौ†। क्लुङ् इत्येके। रुङ्, गतिरेषणयोः। धृङ्, अवध्वंसने। मेङ्, प्रणिदाने। देङ्, रक्षणे। श्यैङ्, गतौ। प्यैङ्, वृद्धौ। त्रैङ्, पालने॥ इति ष्मिङ्प्रभृतयोऽनुदात्ताः॥

पूङ्, पवने। मूङ्, बन्धने। डीङ्, विहायसा गतौ॥ इति पूङादय उदात्ताः॥

---

* त्रयोविंशतिः। इति आख्यातिके॥ † आख्यातिक व अन्य धातुपाठों में पाठ और प्रकार से है॥ सं०॥

तॄ, प्लवनसंतरणयोः । उदात्तः परस्मैभाषः ॥

अथ गुपादयो दहत्यन्ता अष्टावात्मनेभाषाः ॥

गुप, गोपने । तिज, निशाने । मान, पूजायाम् । बध, बन्धने । गुपादयश्चत्वार उदात्ता अनुदात्तेतः ॥

रभ, राभस्ये । डुलभष्, प्राप्तौ । ष्वञ्ज, परिष्वङ्गे । हद, पुरीषोत्सर्गे । रभादयश्चत्वारोऽनुदात्ता अनुदात्तेतः ॥

अथ ष्विदादयो मेहत्यन्ताः पञ्चदश परस्मैभाषाः ॥

ञिष्विदा, अव्यक्ते शब्दे । उदात्तः । स्कन्दिँर्, गतिशोषणयोः । यभ, मैथुने । णम्ॅ, प्रह्वत्वे शब्दे च । गम्लृ, सृप्लृ, गतौ । यम, उपरमे । तप, सन्तापे । त्यज, हानौ । षञ्ज, सङ्गे । दृशिर्, प्रेक्षणे । दंश, दशने । कृष, विलेखने । दह, भस्मीकरणे । मिह, सेचने । स्कन्दादयोऽनुदात्ताः ॥ इति ष्विदादय उदात्तेतः ॥

अथैकः परस्मैभाषः ॥

कित, निवासे रोगापनयने च । उदात्तेत् * ॥

अथ द्वावुभयतोभाषौ ॥

दान, खण्डने । शान, तेजने । स्वरितेतौ ॥

अथ पचादयो वहत्यन्ता नवोभयतोभाषाः ॥

डुपचष्, पाके । षच, समवाये । भज, सेवायाम् । रञ्ज, रागे । शप, आक्रोशे । त्विष, दीप्तौ । यज, देवपूजासंगतिकरणदानेषु । डुवप्, बीजसन्ताने छेदने च । वह, प्रापणे । इति पचादयोऽनुदात्ताः स्वरितेतः सचतिस्तूदात्तः ॥

* यह धातु सेट् परस्मैपदी है, परन्तु कोई २ इसे आत्मनेपदी भी कहते हैं ॥ आख्या० पृ० ११० ॥ सं० ॥

अथैकः परस्मैभाषः ॥

वस, निवासे । उदात्तेदनुदात्तः ॥

अथ व्येञादयस्त्रय उभयतोभाषाः ॥

वेञ्, तन्तुसन्ताने । व्येञ्, संवरणे । ह्वेञ्, स्पर्द्धायां शब्दे च । व्येञादयोऽनुदात्ताः ॥

अथ द्वौ परस्मैभाषौ ॥

हद, व्यक्तायां वाचि । टुओश्वि, गतिवृद्ध्योः । इत्युदात्तौ ॥ वृत् ॥ इति यजादिर्गणः समाप्तः ॥

इति शब्विकरणा भ्वादयः समाप्ताः ॥

अथाऽदादिर्गणः ॥

अथ द्वौ परस्मैभाषौ ॥

अद, भक्षणे । हन, हिंसागत्योः । अनुदात्तावुदात्तेतौ ॥

अथ चत्वार उभयतोभाषाः ॥

द्विष, अप्रीतौ । दुह, प्रपूरणे । दिह, उपचये । लिह, आस्वादने । द्विषादयोऽनुदात्ताः स्वरितेतः ।

अथैक आत्मनेभाषः ॥

चक्षिङ्, व्यक्तायां वाचि । अयं दर्शनेऽपि । अनुदात्तोऽनुदात्तेत् ॥

अथ पृच्यन्ताः * षोडशात्मनेभाषाः ॥

ईर, गतौ कम्पने च । ईड, स्तुतौ । ईश, ऐश्वर्ये । आस,

* त्रयोदश इत्याख्यातिके ॥ सं० ॥

उपवेशने । आङः शासु, इच्छायाम् । वस, आच्छादने । कसि, गतिशासनयोः । कस इत्येके । कश इत्यन्ये । णिसि, चुम्बने । णिजि, शुद्धौ । शिजि, अव्यक्ते शब्दे । पिजि, वर्णे । [संपर्चने इत्येके । उभयत्रेत्यन्ये । अवयव इत्यपरे । अव्यक्ते शब्द इतीतरे] पृजीत्येके । वृजी, वर्जने । [वृजि इत्येके] । पृची, संपर्चने । इतीरादय उदात्ता अनुदात्तेतः ॥

अथ द्वावात्मनेभाषौ ॥

षूङ्, प्राणिगर्भविमोचने । शीङ्, स्वप्ने । उदात्तौ ॥

अथ पञ्च परस्मैभाषाः ॥

यु, मिश्रणे अमिश्रणे च । णु, स्तुतौ । रु, शब्दे । टुक्षु, शब्दे । क्ष्णु, तेजने । इत्युदात्ता उदात्तेतः ॥

अथैक उभयतोभाषः ॥

ऊर्णुञ्, आच्छादने । उदात्तः ॥

अथ पञ्च परस्मैभाषाः ॥

ष्णु*, प्रस्रवणे । द्यु, अभिगमने । षु, प्रसवैश्वर्ययोः । कु, शब्दे । तु, गतिवृद्धिहिंसासु । इत्यनुदात्ता उदात्तेतः ॥

अथ द्वावुभयतोभाषौ ॥

ष्टुञ्, स्तुतौ । ब्रूञ्, व्यक्तायां वाचि । इत्यनुदात्तौ ॥

अथैकोनविंशतिः परस्मैभाषा इङ्त्वात्मनेभाषः ॥

इण्, गतौ । इङ्, अध्ययने । इक्, स्मरणे । वी, गति-

* आख्यातिक तथा अन्य धातुपाठों में इसे 'युप्रभृति' ६ धातुओं में गिना है ? सेट् होने से इसकी गणना वहीं होनी चाहिये, यहां अनिट् धातुओं में नहीं ॥ सं० ॥

व्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु । या, प्रापणे । वा, गतिगन्धनयोः । भा, दीप्तौ । ष्णा, शौचे । श्रा, पाके । द्रा, कुत्सायां गतौ च । प्सा, भक्षणे । पा, रक्षणे । रा, दाने । ला, आदाने । [द्वावपि दाने इति चन्द्रः] । दाप्, लवने । ख्या, प्रकथने । प्रा, पूरणे । मा, माने । वच, परिभाषणे । इत्यनुदात्ता उदात्तेतः ॥

अथ चत्वारः परस्मैभाषाः ॥

विद, ज्ञाने । अस, भुवि । मृजूष्, शुद्धौ । रुदिर्, अश्रुविमोचने । इत्युदात्ता उदात्तेतः ॥

अथैकः परस्मैभाषः ॥

ञिष्वप्, शये । उदात्तेदनुदात्तः ॥

अथ सप्त परस्मैभाषाः ॥

श्वस, प्राणने । अन, च । जक्ष, भक्षहसनयोः । [वृत] । जागृ, निद्राक्षये । दरिद्रा, दुर्गतौ । चकासृ, दीप्तौ । शासु, अनुशिष्टौ । इत्युदात्ता उदात्तेतः ॥

अथ द्वावात्मनेभाषौ ॥

दीधीङ्, दीप्तिदेवनयोः । वेवीङ्, वेतिना तुल्ये । इत्युदात्तौ ॥

अथ त्रयः परस्मैभाषाः ॥

षस, सस्ति, स्वप्ने । वश, कान्तौ । इत्युदात्ता उदात्तेतः । चर्करीतञ्च * । तं च [?] ॥

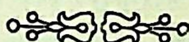
* इस [गणसूत्र के] निर्देश से यङ्लुगन्त धातुओं से परस्मैपद और शप् का लुक् होता है । सो यङ्लुगन्त प्रक्रिया का विषय है ॥

आख्या० पृ० १४० ॥ सं० ॥

अथैक आत्मनेभाषः ॥

ह्नुङ्, अपनयने । इत्यनुदात्तः ॥

इति लुग्विकरणा अदादयः ॥

अथ जुहोत्यादिर्गणः ॥

अथ त्रयः परस्मैभाषाः ॥

हु, दानादनयोः । आदाने चेत्येके । ञिभी, भये । ह्री, लज्जायाम् । जुहोत्यादयोऽनुदात्ताः ॥

अथैकः परस्मैभाषः ॥

पॄ, पालनपूरणयोः । उदात्तः । ह्रस्वान्तोयमित्येके ॥

अथैक उभयतोभाषः ॥

डुभृञ्, धारणपोषणयोः । अनुदात्तः ॥

अथ द्वावात्मनेभाषौ ॥

माङ्, माने शब्दे च । ओहाङ्, गतौ । [अनुदात्तौ] ॥

अथैकः परस्मैभाषः ॥

ओहाक्, त्यागे । अनुदात्तः ॥

अथ द्वावुभयतोभाषौ ॥

डुदाञ्, दाने । डुधाञ्, धारणपोषणयोः* । अनुदात्तौ ॥

* दाने इत्यप्येके । इति पुस्तकान्तरेषु ॥ सं० ॥

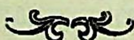
अथ त्रय उभयतोभाषाः ॥

णिजिर्, शौचपोषणयोः । विजिर्, पृथग्भावे । विष्लृ, व्याप्तौ । इति णिजादयोऽनुदात्ताः स्वरितेतः ॥

अथ गणान्ताः परस्मैभाषाश्छान्दसाश्चैकादश । [इयर्तिः भाषायामपि] ॥

घृ, क्षरणदीप्त्योः । हृ, प्रसह्यकरणे । ऋ, सृ, गतौ । इति घादयश्चत्वारोऽनुदात्ताः ॥

भस, भर्त्सनदीप्त्योः । उदात्त उदात्तेत् । कि, ज्ञाने । अनुदात्तः । तुर, त्वरणे । धिष, शब्दे । धन, धान्ये । जन, जनने । तुरादय उदात्ता उदात्तेतः । गा, स्तुतौ । अनुदात्तः । छन्दसि ॥ वृत् ॥ इति श्लुविकरणा जुहोत्यादयः ॥

अथ दिवादिर्गणः ॥

अथ दिवादयः षड्विंशतिः परस्मैभाषाः ॥

दिवु, क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । षिवु, तन्तुसन्ताने । स्रिवु, गतिशोषणयोः । ष्ठिवु, निरसने । स्नुसु*, अदने । आदान इत्येके । अदर्शन इत्यपरे । स्नसु†, निरसने । क्नसु, ह्वरणदीप्त्योः । व्युष, दाहे । प्लुष, च । नृती, गात्रविक्षेपे । त्रसी, उद्वेगे । कुथ, पूतीभावे । पुथ, हिंसायाम् । गुध, परिवेष्टने । क्षिप‡, प्रेरणे । अनुदात्तः ।

* ष्णुसु । † ष्णसु ॥ आख्यातिक पृष्ठ १४८ ॥ ‡ यह धातु अनिट् है ॥ सं० ॥

पुष्प, विकसने । तिम, तीम, ष्टिम, ष्टीम, आर्द्रीभावे । व्रीड, चोदने लज्जायाञ्च । इष, गतौ । षह, षुह, चक्यर्थे । जृष्, झृष्, वयोहानौ । इति दिवादय उदात्ता उदात्तेतः । [क्षिपिस्त्वनुदात्तः] ॥

अथ द्वावात्मनेभाषौ ॥

षूङ्, प्राणिप्रसवे । दूङ्, परितापे । इत्युदात्तौ ॥

अथ दीङादय एकादश आत्मनेभाषाः ॥

दीङ्, क्षये । डीङ्, विहायसा गतौ । धीङ्, आधारे । मीङ्, हिंसायाम् । रीङ्, श्रवणे । लीङ्, श्लेषणे । व्रीङ्, वृणोत्यर्थे ॥ वृत् ॥ स्वादय ओदितः । पीङ्, पाने । माङ्, माने । ईङ्, गतौ । प्रीङ्, प्रीणने । इति दीङादय अनुदात्ता डीङ्तूदात्तः ॥

अथ चत्वारः परस्मैभाषाः ॥

शो, तनूकरणे । छो, छेदने । षो, अन्तकर्मणि । दो, अवखण्डने । श्यतिप्रभृतयोऽनुदात्ताः ॥

अथ पञ्चदशात्मनेभाषाः ॥

जनी, प्रादुर्भावे । दीपी, दीप्तौ । पूरी, आप्यायने । तूरी, गतित्वरणहिंसनयोः । धूरी, गूरी, हिंसागत्योः । घूरी, जूरी, हिंसावयोहान्योः । शूरी, हिंसास्तम्भनयोः । चूरी, दाहे । तप, ऐश्वर्ये* । वावृतु, वरणे । क्लिश, उपतापे । काशृ, दीप्तौ । वाश, शब्दे । इति तपिवर्जमुदात्ता अनुदात्तेतः ॥

अथ द्वावुभयतोभाषौ ॥

मृष, तितिक्षायाम् । ईशुचिर्, पूतीभावे । उदात्तो स्वरितेतौ ॥

---

* तप, ऐश्वर्ये वा । वृतु, वरणे । इति पुस्तकान्तरेषु ॥ सं० ॥

अथ त्रय उभयतोभाषाः ॥

णह, बन्धने । रञ्ज, रागे । शप, आक्रोशे । इत्यनुदात्ताः स्वरितेतः ॥

अथैकादशात्मनेभाषाः ॥

षद, गतौ । खिद, दैन्ये । विद, सत्तायाम् । बुध, अवगमने । युध, संप्रहारे । अनो रुध, कामे । अण, प्राणने । [अन इत्येके] । उदात्तः । मन, ज्ञाने । युज, समाधौ । सृज, विसर्गे । लिश, अल्पीभावे । इत्यनुदात्ता अनुदात्तेतः ॥

अथ गणान्ता एकसप्ततिः परस्मैभाषाः ॥

राधोऽकर्मकाद्, वृद्धावेव । व्यध, ताडने । पुष, पुष्टौ । शुष, शोषणे । तुष, प्रीतौ । दुष, वैकृत्ये । श्लिष, आलिङ्गने । शक, विभाषितो मर्षणे । ञिष्विदा, गात्रप्रक्षरणे । क्रुध, क्रोधे । क्षुध, बुभुक्षायाम् । शुध, शौचे । षिधु, संराद्धौ । इत्यनुदात्ता उदात्तेतः । रध, हिंसासंराध्योः । णश, अदर्शने । तृप, प्रीणने । दृप, हर्षमोहनयोः । द्रुह, जिघांसायाम् । मुह, वैचित्त्ये । ष्णुह, उद्गिरणे । ष्णिह, प्रीतौ ॥ वृत् ॥ रधादयः । इत्युदात्ता उदात्तेतस्तृपिदृपीत्वनुदात्तौ * ॥

अथ शमादयः ॥

शमु, उपशमे । तमु, काङ्क्षायाम् । दमु, उपशमे । श्रमु, तपसि खेदे च । भ्रमु, अनवस्थाने । क्षमूष्, सहने । क्लमु, ग्लानौ । मदी, हर्षे । इत्यष्टौ शमादयः । असु, क्षेपणे । यसु,

* तृप और दृप दोनों धातु अनिट् हैं परन्तु रधादि में होने से यहां विकल्प से इट् होता है ॥ आख्या० पृ० १२७ ॥ सं० ॥

प्रयत्ने । जसु, मोक्षणे । तसु, उपक्षये । दसु, च । वसु, स्तम्भे । वादिरित्येके । व्युष, विभागे । ओष्ठ्यादिर्दन्त्यान्तो व्युस्, इत्यन्ये । अयकारं वुस्, इत्यपरे *। प्लुष, दाहे । विस, प्रेरणे । कुस, संश्लेषणे । बुस, उत्सर्गे । मुस, खण्डने । मसी, परिणामे । समी इत्येके । लुठ, विलोडने । उच, समवाये । भृशु, भ्रंशु, अधःपतने । वृश, वरणे । कृश, तनूकरणे । ञितृष, पिपासायाम् । हृष, तुष्टौ । रुष, रिष, हिंसायाम् । डिप, क्षेपे । कुप, क्रोधे । गुप, व्याकुलत्वे । युपु, रुपु, लुपु, विमोहने । लुभ, गार्ध्ये । क्षुभ, संचलने । णभ, तुभ, हिंसायाम् । क्लिदू, आर्द्रीभावे । ञिमिदा, स्नेहने । ञिक्ष्विदा, स्नेहनमोचनयोः । ऋधु, वृद्धौ । गृधु, अभिकाङ्क्षायाम् ॥ वृत् ॥ इत्युदात्ता उदात्तेतः ॥

इति श्यन्विकरणा दिवादयः ॥

अथ स्वादिर्गणः ॥

अथ स्वादयो दशोभयतोभाषाः ॥

षुञ् †, अभिषवे । षिञ्, बन्धने । शिञ्, निशाने । डुमिञ्, प्रक्षेपणे । चिञ्, चयने । स्तृञ्, आच्छादने । कृञ्, हिंसायाम् । वृञ्, वरणे । धुञ्, कम्पने । दीर्घान्तोऽपीत्येके ‡ । इति वृञ् वर्जमनुदात्ताः ॥

---

* व्युस इत्यन्ये । युस इत्यपरे । इति पुस्तकान्तरेषु ॥ † पूञ् । इति पाठा० ॥

‡ लोक वेद में सर्वत्र दीर्घान्त धूञ् धातु के प्रयोग बहुधा आते हैं और पाणिनीय (स्नुसुधूञ्० अ० ७ । २ । ७२ ।) आदि सूत्रों में दीर्घान्त ही आता है, फिर यह ठीक नहीं बनता कि किन्हीं के मत में दीर्घान्त हो, किन्तु दीर्घान्त सार्वत्रिक, और अल्पप्रयुक्त किन्हीं के मत

अथ नव* परस्मैभाषाः ॥

टुदु, उपतापे। हि, गतौ वृद्धौ च। पृ, प्रीतौ। स्पृ, प्रीतिसेवनयोः †। प्रीतिचलनयोरित्यन्ये। स्मृ, इत्येके। आप्लृ, व्याप्तौ। शक्लृ, शक्तौ। राध, साध, संसिद्धौ। इत्यनुदात्ताः॥

अथ द्वावात्मनेभाषौ ॥

अशूङ्, व्याप्तौ संघाते च। ष्टिघ, आस्कन्दने। इत्युदात्तावनुदात्तेतौ॥

अथागस्त्यान्ताः षोडश परस्मैभाषाः ॥

तिक, तिग, गतौ च। षघ, हिंसायाम्। ञिधृषा, प्रागल्भ्ये। दम्भु, दम्भने। ऋधु, वृद्धौ। छन्दसि ‡। तृप प्रीणन इत्येके।× अह, व्याप्तौ। दघ, घातने पालने च। चमु, भक्षणे। रि, च्चि+, चिरि, जिरि, दाशृ, दृ, हिंसायाम्। इत्युदात्ता उदात्तेतः॥ वृत्॥

इति श्नुविकरणाः स्वादयः ॥

में ह्रस्वान्त होना चाहिये [अर्थात् धूञ्, कम्पने। धुञ्, इत्येके। ऐसा पाठ होना चाहिये] आख्या० टिप्पणी पृष्ठ १६२ ॥ सं० ।

* अष्टौ इत्याख्यातिके ॥ † प्रीतिपालनयोः ॥ इति पाठा० ॥

‡ यह गणसूत्र अधिकार है। यहां से आगे इस गण के अन्त पर्यन्त सब धातु वेदविषयक हैं। आख्या० पृ० १६४ ॥

× किसी के मत में प्रीणनार्थ तृप, धातु वैदिक है। आख्या० पृ० १६४ ॥

\+ अयं भाषायामपीत्येके—कोई के मत में 'च्चि' धातु लौकिक भी है। ऋचीत्येक एवाजादिरित्यन्ये—किन्हीं के मत में रि और च्चि दो नहीं किन्तु 'ऋचि' अजादि अजन्त एक ही दो अक्षर का धातु है= ऋचिणोति ॥

आख्या० पृ० १६४ ॥ सं० ॥

अथ तुदादिर्गणः ॥

अथ षडुभयतोभाषाः ॥

तुद, व्यथने । णुद, प्रेरणे । दिश, अतिसर्जने । भ्रस्ज, पाके । क्षिप, प्रेरणे । कृष, विलेखने । इत्यनुदात्ताः स्वरितेतः ॥

अथैकः परस्मैभाषः ॥

ऋषी, गतौ । उदात्त उदात्तेत् ॥

अथ चत्वार आत्मनेभाषाः ॥

जुषी, प्रीतिसेवनयोः । ओविजी, भयचलनयोः । ओलजी, ओलस्जी, व्रीडायाम् । इत्युदात्ता अनुदात्तेतः ॥

अथ व्रश्चादयश्चतुर्दशोत्तरशतं * परस्मैभाषाः ॥

ओव्रश्चू, छेदने । व्यच, व्याजीकरणे । उच्छि†, उञ्छे । उच्छी‡, विवासे । ऋच्छ, गतीन्द्रियप्रलयमूर्त्तिभावेषु । मिच्छ, उत्क्लेशे । जर्ज, चर्च, झर्झ, परिभाषणभर्त्सनयोः । त्वच, संवरणे । ऋच, स्तुतौ । उब्ज, आर्जवे । उज्झ, उत्सर्गे । लुभ, विमोहने । रिफ, कत्थनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु । रिह, इत्येके । तृप, तृम्प, तृप्तौ । तृफ, तृम्फेत्येके । तुप, तुम्प, तुफ, तुम्फ, हिंसायाम् । दृप, दृम्फ, उत्क्लेशे । दृफ, इत्यन्ये । ऋफ, ऋम्फ, हिंसायाम् । गुफ, गुम्फ, ग्रन्थे । उभ, उम्भ, पूरणे । शुभ, शुम्भ, शोभार्थे । दृभी, ग्रन्थे । [चृती], हिंसाग्रन्थनयोः । विध, विधाने । जुड, गतौ । जुन इत्येके । मृड,

* दशोत्तरशतमिति आख्यातिके ॥ † उछि ॥ ‡ उछी ॥ सं० ॥

सुखने । पृड, च । पृण, प्रीणने । वृण, च । मृण, हिंसायाम् । तुण, कौटिल्ये । पुण, कर्मणि शुभे । मुण, प्रतिज्ञाने । कुण, शब्दोपकरणयोः । शुन, गतौ । द्रुण, हिंसागतिकौटिल्येषु । घुण, घूर्ण, भ्रमणे । षुर, ऐश्वर्य्यदीप्त्योः । कुर, शब्दे । खुर, छेदने । मुर, संवेष्टने * । क्षुर, विलेखने । घुर, भीमार्थशब्दयोः । पुर, [अग्र] गमने । वृहू, उद्यमने । वृहू इत्येके । तृहू, स्तृहू, तृंहू, हिंसार्थाः । इषु, इच्छायाम् । मिष, स्पर्द्धायाम् । किल, श्वैत्यक्रीडनयोः । तिल, स्नेहे । चिल, वसने । चल, विलसने । इल, स्वप्नक्षेपणयोः । विल †, संवरणे । बिल, भेदने । णिल, गहने । हिल, भावकरणे । शिल, षिल, उञ्छे । मिल, श्लेषणे । लिख, अक्षरविन्यासे । कुट, कौटिल्ये । पुट, संश्लेषणे । कुच, संकोचने । गुज, शब्दे । गुड, रक्षायाम् । डिप, क्षेपे । छुर, छेदने । स्फुट, विकसने । मुट, आक्षेपप्रमर्दनयोः । त्रुट, छेदने । तुट, कलहकर्मणि । चुट, छुट, छेदने । जुड, बन्धने । क्रड, मदे । लुट, संश्लेषणे । लुठ, इत्येके । कृड, घनत्वे । कुड, बाल्ये । पुड, उत्सर्गे । घुट, प्रतिघाते । तुड, तोडने । थुड, स्थुड, संवरणे । खुड छुड इत्येके । स्फुर, स्फुरणे । स्फर इत्येके । स्फुल, संचलने । [फुल इत्येके] । स्फुड, चुड, व्रुड, संवरणे । क्रुड, भृड, निमज्जने ‡ । इत्युदात्ता उदात्तेतः ॥

अथैक आत्मनेभाषः ॥

गुरी, उद्यमने । इत्युदात्तोऽनुदात्तेत् ॥

अथ पञ्च × परस्मैभाषाः ॥

* मुर, संवेष्टने । इति पाठान्तरम् ॥ † षिल । इति पाठा० ॥
‡ क्रुड, भृड, निमज्जन इत्येके । आख्या० पृ० १७० ॥
× चत्वारः । इति आख्यातिके ॥ सं० ॥

णू, स्तवने । धू, विधूनने । गु, पुरीषोत्सर्गे । ध्रु, गतिस्थैर्ययोः । ध्रुव इत्येके । इत्याद्यावुदात्तावन्त्याश्चानुदात्ताः * ॥

अथ द्वावात्मनेभाषौ † ॥

कूङ्, शब्दे । कुङ शब्द इत्येके । इत्युदात्तौ ‡ ॥ वृत् ॥
इति कुटादिगणः समाप्तः ॥

अथ द्वावात्मनेभाषौ ॥

पृङ्, व्यायामे । मृङ्, प्राणत्यागे । इत्यनुदात्तौ ॥

अथ सप्त परस्मैभाषाः ॥

रि, पि, गतौ । धि, धारणे । क्षि, निवासगत्योः । इत्यनुदात्ताः ॥
षूx, प्रेरणे । कॄ, विक्षेपे । गॄ, निगरणे । इत्युदात्ताः ॥

अथ द्वावात्मनेभाषौ ॥

दृङ्, आदरे । धृङ्, अवस्थाने । इत्यनुदात्तौ ॥

अथ षोडश परस्मैभाषाः

प्रच्छ, ज्ञीप्सायाम् ॥ वृत् ॥ किरादयो वृतः ॥
सृज, विसर्गे । टुमस्जो, शुद्धौ । रुजो, भङ्गे । भुजो,

---

* ध्रुव धातु तो सेट् है । आख्या० पृ० १७१ ॥
† अथैक आत्मनेपदी । आख्या० पृ० १७१ ॥
‡ यह धातु दीर्घान्त पक्ष में सेट् और ह्रस्वान्त पक्ष में अनिट् है । आख्या० पृ० १७१ ॥

× षु । आख्या० पृ० १७२ ॥ सं० ॥

कौटिल्ये । छुप, स्पर्शे । रुश, रिश, हिंसायाम् । लिश, गतौ । स्पृश, संस्पर्शने । विच्छ, गतौ । विश, प्रवेशने । मृश, आमर्शने । णुद, प्रेरणे । षद्लृ, विशरणगत्यवसादनेषु । शद्लृ, शातने । इत्यनुदात्ता उदात्तेतो विच्छिस्तूदात्तः ॥

अथ षडुभयतोभाषाः ॥

मिल, संगमे । मुच्लृ, मोचने † । लुप्लृ, छेदने । विद्लृ, लाभे । लिप, उपदेहे । षिच, क्षरणे । इत्यनुदात्ताः स्वरितेतो मिलिस्तूदात्तः ‡ ॥

अथ त्रयः परस्मैभाषाः ॥

कृती, छेदने । खिद, परिघातने । पिश, अवयवे । इत्युदात्ता उदात्तेतः खिदिस्त्वनुदात्तः ॥ वृत् ॥

इति शविकरणास्तुदादयः ॥

अथ रुधादिर्गणः ॥

अथ नवोभयतोभाषाः ॥

रुधिर्, आवरणे । भिदिर्, विदारणे । छिदिर्, द्वैधीकरणे । रिचिर्, विरेचने । विचिर्, पृथग्भावे । क्षुदिर्, संपेषणे । युजिर्, योगे । उच्छृदिर्, दीप्तिदेवनयोः । उतृदिर्, हिंसानादरयोः । इत्यनुदात्ताः स्वरितेतः छृदितृदी तूदात्तौ ॥

---

† मोचणे । आख्या० पृ० १७४ ॥ ‡ विन्दतिस्तूदात्तः ॥ इति पाठा० ॥ सं० ॥

अथैकः परस्मैभाषः ॥

कृती, छेदने * । इत्युदात्त उदात्तेत् ॥

अथैक आत्मनेभाषः ॥

ञिइन्धी, दीप्तौ । उदात्तोऽनुदात्तेत् ॥

अथ द्वावात्मनेभाषौ ॥

खिद, दैन्ये । विद, विचारणे । इत्यनुदात्तावनुदात्तेतौ ॥

अथ द्वादश परस्मैभाषाः ॥

शिष्लृ, विशेषणे । पिष्लृ, संचूर्णने । भञ्जो, आमर्दने । भुज, पालनाभ्यवहारयोः । तृह, हिसि, हिंसायाम् । उन्दी, क्लेदने । अञ्जू, व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु । तञ्चू, संकोचने । ओविजी, भयचलनयोः । वृजी, वर्जने । पृची, संपर्के । इत्युदात्ता उदात्तेतः । आद्याश्चत्वारस्त्वनुदात्ताः ॥ वृत् ॥

इति श्नम्विकरणा रुधादयः ॥

अथ तनादिर्गणः ॥

अथ सप्तोभयतोभाषाः ॥

तनु विस्तारे । षणु, दाने । क्षणु, हिंसायाम् । क्षिणु, च । ऋणु, गतौ । तृणु, अदने । घृणु, दीप्तौ । इत्युदात्ताः स्वरितेतः ॥

---

* कृती, वेष्टने ॥ आख्या० पृ० १७६ ॥ सं० ॥

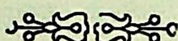
अथ द्वावात्मनेभाषौ ॥

वनु, याचने । मनु, अवबोधने । इत्युदात्तावनुदात्तेतौ ॥

अथैक उभयतोभापः ॥

डुकृञ्, करणे । अनुदात्तः ॥ वृत् ॥

इत्युविकरणास्तनादयः ॥

अथ क्र्यादिर्गणः ॥

अथ सप्तोभयतोभापाः ॥

डुक्रीञ्, द्रव्यविनिमये । प्रीञ्, तर्पणे कान्तौ च । श्रीञ्, पाके । मीञ्, हिंसायाम् । षिञ्, बन्धने । स्कुञ्, आप्रवणे । युञ्, बन्धने । इत्यनुदात्ताः [क्र्यादयः] ॥

अथ नवोभयतोभापाः ॥

क्नूञ्, शब्दे । द्रूञ्, हिंसायाम् । पूञ्, पवने । मूञ्, बन्धने । लूञ्, छेदने । स्तॄञ्, आच्छादने । कॄञ्, हिंसायाम् । वॄञ्, वरणे । धूञ्, कम्पने । इत्युदात्ताः [क्नू प्रभृतयः] ॥

अथ श्रादयो गॄणात्यन्तास्त्रयोदश परस्मैभापाः ॥

शॄ, हिंसायाम् । पॄ, पालनपूरणयोः । वॄ, वरणे । स्तॄ, हिंसायाम् । भॄ, भरणे । भॄ, भर्त्सने । जॄ, वयोहानौ । झॄ इत्येके । दॄ, विदारणे । धॄ इत्यन्ये । नॄ, नये । मॄ, हिंसायाम् ।

ॠ, गतौ । गॄ, शब्दे * । इति श्राद्य उदात्ताः ॥

अथ दश परस्मैभाषाः ॥

ज्या, वयोहानौ । व्री, वरणे । री, गतिरेषणयोः । ली, श्लेषणे । व्ली, वरणे । प्ली, गतौ ॥ वृत् ॥ इति प्वादयः ॥

व्रीष्, हिंसायाम् । भ्री, भये । [भरण इत्येके] । ज्ञा, अवबोधने । बन्ध, बन्धने । इति ज्यादयोऽनुदात्ताः ॥

अथैक आत्मनेभाषः ॥

वृङ्, संभक्तौ । इत्युदात्तः । इति ल्वादयः [?] ॥

अथ पञ्चविंशतिः परस्मैभाषाः ॥

श्रन्थ, विमोचनप्रतिहर्षयोः । मन्थ, विलोडने । श्रन्थ, ग्रन्थ, संदर्भे । कुन्थ, संश्लेषणे । [संक्लेशे इत्येके । कुथ इति दुर्गः] । मृद, क्षोदे । मृड, च । मृड सुखे च । गुध, रोषे । कुष, निष्कर्षे । क्षुभ, सञ्चलने । णभ, तुभ, हिंसायाम् । क्लिशू, विबाधने । अश, भोजने । उध्रस, उञ्छे । इष, आभीक्ष्ण्ये । विष, विप्रयोगे । प्रुष, प्लुष, स्नेहनसेवनपूरणेषु । पुष, पुष्टौ । मुष, स्तेये । खच, भूतप्रादुर्भावे । खव इत्येके † । हिठ, च ‡ । इति श्रन्थादयः [विषिवर्जं] उदात्ता उदात्तेतः ॥

---

* आख्यातिक और अन्य धातुपाठों में इस प्रकार पाठ है:—शॄ, हिंसायाम् । पॄ, पालनपूरणयोः । वॄ, वरणे । भरण इत्येके । भॄ, भर्त्सने । मॄ, हिंसायाम् । दॄ, विदारणे । जॄ, वयोहानौ । झॄ इत्येके । धॄ इत्यन्ये । नॄ, नये । कॄ, हिंसायाम् । ॠ, गतौ । गॄ, शब्दे ॥ शॄ आदि ११ धातु सेट् हैं ॥ आख्या० पृ० १८२–८३ ॥

† पाक्तोऽयमित्येके । इति पाठा० ॥ ‡ हेठ च । इत्याख्यातिके ॥ सं० ॥

अथैक उभयतोभाषः ॥

ग्रह, उपादाने । इत्युदात्तः स्वरितेत् ॥ वृत् ॥

इति श्नाविकरणाः क्र्यादयः ॥

अथ चुरादिगणः ॥

अथ चुरादयस्तुण्यन्तास्त्रिषष्ट्युत्तरमेकशतमुदात्तेतः परस्मैभाषाः * ॥

चुर, स्तेये । चिति, स्मृत्याम् । यत्रि, सङ्कोचने । स्फुडि, परिहासे । [स्फुटि इत्येके] । लक्ष, दर्शनाङ्कनयोः । कुद्रि, अनृतभाषणे । लड, उपसेवायाम् । मिदि, स्नेहने । ओलडि, उत्क्षेपणे । [ओकारो धात्वयव इत्येके । न इत्यपरे । उलडि इत्यन्ये] । जल, अपवारणे । लज इत्येके । पीड, अवगाहने । नट, अवस्पन्दने† । श्रथ, प्रयत्ने । प्रस्थान इत्येके । बध संयमने । [बन्ध इति चान्द्राः] । [पॄ, पूरणे] । ऊर्ज्ज, बलप्राणनयोः । पक्ष, परिग्रहे । वर्ण, चूर्ण, प्रेरणे । वर्ण वर्णने [इत्येके] । प्रथ, प्रख्याने । पृथ, प्रक्षेपे । पथ इत्येके । षम्ब, संबन्धने । शम्ब, च । साम्ब इत्येके । भक्ष, अदने । कुट्ट, छेदनभर्त्सनयोः । पूरण इत्येके । पुट्ट, चुट्ट, अल्पीभावे । अट्ट, षुट्ट, अनादरे । लुण्ठ, स्तेये । शठ, श्वठ, असंस्कारगत्योः । श्वठि इत्येके । तुज, तुजि, पिज, पिजि, लजि, लुजि, हिंसाबलादाननिकेतनेषु ।

---

* सेट् परस्मैपदिन एकशतमष्टचत्वारिंशच्च । इत्याख्यातिके ॥

† अवस्कन्दने । इति पाठान्तरम् । सं० ॥

पिस, गतौ । षान्त्व, सामप्रयोगे । श्वल्क, वल्क, परिभाषणे । ष्णिह, स्नेहने । स्फिट, इत्येके । स्मिट, अनादरे । ष्मिङ् अनादरे इत्येके । श्लिष, श्लेषणे । पथि, गतौ । पिच्छ, कुट्टने । छदि, संवरणे । श्रण, दाने । तड, आघाते । खड, खडि, कडि, भेदने । कुडि, रक्षणे । गुडि, वेष्टने च । [रक्षण इत्येके] । कुठि गुठि चेत्यन्ये । खुडि, खण्डने । वटि, विभाजने । वडि इत्येके । चडि, कोपे * । मडि, भूषायाम् हर्षे च । भडि, कल्याणे । छर्द, वमने । पुस्त, बुस्त, आदरानादरयोः । चुद, संचोदने । नक्क, धक्क, नाशने । चक्क, चुक्क, व्यथने । क्षल, शौचकर्मणि । तल, प्रतिष्ठायाम् । तुल, उन्माने । दुल, उत्क्षेपे । पुल, महत्वे । चुल, समुच्छ्राये । मूल, रोहणे । बुल, निमज्जने† । कल, विल, क्षेपे । बिल, भेदने । तिल, स्नेहने । चल, भृतौ । पाल, रक्षणे । लूष, हिंसायाम् । शुल्ब, माने । शूर्प, च । चुट, छेदने । मुट, संचूर्णने । पिश, नाशने* । पडि, पसि, नाशने । व्रज, मार्गसंस्कारगत्योः । शुल्क, अतिस्पर्शने । चपि, गत्याम् । क्षपि, क्षान्त्याम् । क्षजि, कृच्छ्रजीवने । श्वर्त्त, गत्याम् । श्वभ्र, च । ज्ञप‡, मिच्च । ज्ञप मारणतोषणनिशामनेषु । यम, च परिवेषणे । चह, परिकल्कने । [चप इत्येके] । रह, त्यागे [च] । वक्क, प्राणने । चिञ्, चयने । [नान्ये मितोऽहेतौ] । घट्ट, चलने । मुस्त, संघाते । खट्ट, संवरणे । षट्ट, स्फिट्ट, चुबि, हिंसायाम् । पूल, सङ्घाते । पूर्ण इत्येके । [पुण इत्यन्ये] । पुंस, अभिवर्द्धने । टकि, बन्धने । धूस, कान्तिकरणे । [धूष इत्येके] । [धूश

---

* अन्यत्र न दृश्यते ।। † आख्यातिके दृश्यते ।

‡ ज्ञप, ज्ञानज्ञापनमारणतोषणनिशाननिशामनेषु । मिच्चेत्येके । इति पाठान्तरम् ॥ सं० ॥

इत्यपरे]। कीट, वरणे। चूर्ण, संकोचने । पूज, पूजायाम् । अर्क, स्तवने । [तपन इत्येके] । शुठ, आलस्ये । शुठि. शोषणे । जुड, प्रेरणे । गज, मार्ज, शब्दार्थौ । मर्च्च, च । घृ, प्रस्रवणे । पचि, विस्तारवचने । तिज, निशाने । कृत, संशब्दने । ऊर्द्ध *, वर्द्ध, छेदनपूरणयोः । कुवि, आच्छादने । कुभि इत्येके । लुबि, तुबि, अदर्शने । अर्द्दन इत्येके । ह्लप, व्यक्तायां वाचि । क्लृप †, इत्येके । चुटि, छेदने । इल, प्रेरणे । म्रच्छ, म्लेच्छने । म्लेच्छ, म्रक्ष, छेदने ‡ । म्लेच्छ, अव्यक्तायां वाचि । ब्रूस, वर्ह, हिंसायाम् । गर्द, गर्ज, शब्दे । गर्ध, अभिकाङ्क्षायाम् । गुर्द, पूर्वनिकेतने × । जसि, रक्षणे । [मोक्षण इत्येके] । ईड, स्तुतौ । जसु, हिंसायाम् । पिडि, संघाते । रुष, रोषे । रुट इत्येके । डिप, क्षेपे । ष्टुप, समुच्छ्राये । इत्युदात्ता उदात्तेतः ॥

अथ आकुस्माद् द्विचत्वारिंशदात्मनेभाषाः+ ॥

चित, संचेतने । दशि, दंशनदर्शनयोः । दस दसि इत्येके । डप, डिप, संघाते । तत्रि, कुटुम्बधारणे । मत्रि, गुप्तपरिभाषणे । स्पश, ग्रहणसंश्लेषणयोः । तर्ज, भर्त्स, तर्ज्जने । बस्त, गन्ध, अर्दने । विष्क, हिंसायाम् । हिष्क इत्येके । निष्क, परिमाणे । लल, ईप्सायाम् । कूण, संकोचने । तूण, पूरणे । भ्रूण, आशाविशङ्कयोः । शठ, श्लाघायाम् । यक्ष, पूजायाम् । स्यम, वितर्के । गूर○, उद्यमने । शम, लक्ष, आलोचने । त्रुट, छेदने । कुट इत्येके । कुत्स, अवक्षेपणे । गल, स्रवणे । भल, आभण्डने ÷ ।

* आख्यातिके 'ऊर्द्ध' इति नास्ति ॥ † क्लृप ! इति पाठा० ।
‡ अत्र..... न दृश्येते ॥ × गुर्द, पुर्व, निकेतने । ऐसा पाठ होना चाहिये ।
॰ देखो आख्या० पृ० १६१ ॥ + चेतादयोऽष्टत्रिंशदुदात्ताः । इति आख्यातिके ॥ पृ० १६३ ॥ ○ गुर । इति आख्यातिके पृ० १६२ ॥
÷ भल, भण्डने । आख्या० पृ० १६३ ॥ सं० ॥

कूट, आप्रदाने। अवसादन इत्येके *। कुट्ट, प्रतापने। वञ्चु, प्रलम्भने। वृष, शक्तिबन्धने। मद, तृप्तियोगे। दिवु, परिकूजने। गृ, विज्ञाने। विद, चेतनाख्याननिवासेषु। मान, स्तम्भे। गु, जुगुप्सायाम्। कुस्म, नाम्नो वा [कुत्सितस्मयने]। इत्युदात्ता अनुदात्तेतः ॥

अथोभयतोभाषाः ॥

चर्च, अध्ययने। बुक्क, भाषणे। शब्द, उपसर्गादाविष्कारे च†। कण, निमीलने। जभि, नाशने। षूद, क्षरणे। जसु, ताडने। पश, बन्धने। अम, रोगे। चट, स्फुट, भेदने। घट, संघाते। हन्त्यर्थाश्च। दिवु, मर्दने। अर्ज, प्रतियत्ने। घुषिर्, विशब्दने। आङः क्रन्द, सातत्ये। लस, शिल्पयोगे। तसि, भूष, अलङ्कारे। अर्ह, पूजायाम्। ज्ञा, नियोगे। भज, विश्राणने। शृधु, प्रसहने। यत, निकारोपस्कारयोः। कल, गल, आस्वादने। रघ इत्येके। रग इत्यन्ये। अञ्चु, विशेषणे। लिगि, चित्रीकरणे। मुद, संसर्गे। त्रस, धारणग्रहणवारणेषु। उध्रस, उञ्छे। [उकारो धात्ववयव इत्येके। न इत्यन्ये]। मुच, प्रमोचनमोदनयोः। वस, स्नेहच्छेदापहरणेषु। चर, संशये। च्यु, हसनसहनयोः। [च्युस इत्येके]। भुवो, अवकल्कने ‡। मिश्रीकरण इत्येके। चिन्तन इत्यन्ये। कृपेश्च ॥

आस्वदः सकर्मकात् ॥

ग्रस, ग्रहणे। पुष, धारणे। दल, विदारणे। पट, पुट, लुट, तुजि, मिजि, पिजि×, भजि, लघि, त्रसि, पिसि, कुसि, दसि,

---

* आसादन इत्येके। आख्या० पृ० १६३॥ † चाङ्क्षाषणे। आख्या० पृ० १६३ पं० २३॥ ‡ भुवो, अवकल्कने= मिलाना वा विचारना—भावयति। आख्या० पृ० १६५॥ × लिजि, लुजि। इत्यधिकौ पुस्तकान्तरे ॥ सं० ॥

कुशि, घट, घटि, बृहि, वर्ह, वल्ह, गुप, धूप, विच्छ, चीव, पुथ, लोकृ, लोचृ, णद, कुप, तर्क, वृतु, वृधु, भाषार्थाः। रुट, लजि, अजि, दसि, भृशि, रुशि, शीक *, नट, पुटि, जिवि, रघि, लघि, अहि, रहि, महि, च। लडि, तड, नल, च। पूरी आप्यायने। रुज, हिंसायाम्। ष्वद, आस्वादने। [स्वाद इत्येके]॥

आधृषाद्वा ॥

युज, पृच, संयमने। अर्च, पूजायाम्। षह, मर्षणे। ईर, क्षये †। ली, द्रवीकरणे,। वृजी, वर्जने। वृञ्, आवरणे। जृ, वयोहानौ। ज्रि च, रिच, वियोजनसंपर्चनयोः। शिष, असर्वोपयोगे। तप, दाहे। तृप, तृप्तौ। छृदी, सन्दीपने। चृप, छृप, दृप, सन्दीपने [इत्येके]। दृभी, भये। दृभ, सन्दर्भे। छद, संवरणे। श्रथ, मोक्षणे। [हिंसायामित्येके]। मी, गतौ। ग्रन्थ, बन्धने। क्रथ हिंसायाम्। स्वरितेदित्येके। शीक, आमर्षणे। चीक, च। अर्द, हिंसायाम्। [स्वरितेत्]। [हिसि, हिंसायाम्]। अर्ह, पूजायाम्। आङः षद, पद्यर्थे। शुन्ध, शौचकर्मणि। छद, अपवारणे। स्वरितेत्। जुष, परितर्कणे। [परितर्पण इत्यन्ये]। धूञ्, कम्पने। प्रीञ्, तर्पणे। श्रन्थ, ग्रन्थ, सन्दर्भे। आप्लृ, लम्भने। [स्वरितेदयमित्येके]। तनु, श्रद्धोपकरणयोः। उपसर्गाच्च दैर्घ्ये। [चन, श्रद्धोपहननयोः इत्येके]। वद, सन्देशवचने। स्वरितेत्। वच, परिभाषणे। मान, पूजायाम्। भू, प्राप्तावात्मनेपदी। गर्ह, विनिन्दने। मार्ग, अन्वेषणे। कठि, शोके। मृजू, शौचालङ्करणयोः। मृष, तितिक्षायाम्। [स्वरितेत्]। धृष, प्रसहने। इत्याधृषीयाः॥

* रुसि, चि। इत्यधिकौ पुस्तकान्तरे॥

† ईर, क्षेपे। आख्या० पृ० १६५। पं० ३३॥ सं०॥

अथादन्ताः ॥

कथ, वाक्यप्रबन्धे । वर, ईप्सायाम् । गण, संख्याने । शठ, श्वठ, सम्यगवभाषणे । पट, वट, ग्रन्थे । रह, त्यागे । रङ्ग गतौ * । स्तन, गदी, देवशब्दे । पत, गतौ [वा] । [वाऽदन्त इत्येके] । पष, अनुपसर्गात् । स्वर, आक्षेपे । रच, प्रतियत्ने । कल, गतौ संख्याने च । चह, परिकल्कने । मह, पूजायाम् । सार, कृप, श्रथ, दौर्बल्ये । स्पृह, ईप्सायाम् । भाम, क्रोधे । सूच, पैशुन्ये । खेट, भक्षणे । [खेड इत्येके] । खोट इत्यन्ये । क्षोट, क्षेपे । गोम, उपलेपने । कुमार, क्रीडायाम् । शील, उपधारणे । साम, सान्त्वप्रयोगे । वेल, कालोपदेशे । काल च † । पल्पूल, लवनपवनयोः । वात, सुखसेवनयोः । गवेष, मार्गणे । वास, उपसेवायाम् । निवास, आच्छादने । भाज, पृथक्कर्मणि । सभाज, प्रीतिदर्शनयोः । [प्रीतिसेवनयोरित्येके] । ऊन, परिहाणे । ध्वन, शब्दे । कूट ‡, परितापे । परिदाह इत्येके । संकेत, ग्राम, कुण, गुण, चामन्त्रणे × । कूण, संकोचने । स्तेन, चौर्य्ये ॥

आगर्वादात्मनेभाषाः ॥

पद, गतौ । गृह, ग्रहणे । मृग, अन्वेषणे । कुह, विस्मापने । शूर, वीर, विक्रान्तौ । स्थूल, परिबृंहणे । अर्थ, उपयाच्ञायाम् । सत्र, सन्तानक्रियायाम् । गर्व, माने । इत्यागर्वीयाः । सूत्र, वेष्टने । विमोचन इत्यन्ये । मूत्र, प्रस्रवणे । रूक्ष, पारुष्ये । पार, तीर, कर्मसमाप्तौ । पुट, संसर्गे । धेक +, दर्शन इत्येके । कत्र, शैथिल्ये । कर्त इत्यप्येके ॥

* अन्यत्र न दृश्यते ॥ † काल इति पृथक् धातुरित्येके । आख्या० पृष्ठ १६९ ॥
‡ कुट । इति पाठा० ॥ × केत, श्रावणे निमन्त्रणे च । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ॥
+ धेक । इति आख्यातिके पाठः ॥ सं० ॥

'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च ॥ तत्करोति तदाचष्टे ॥ तेनातिक्रामति ॥ धातुरूपं च † ॥ कर्तृकरणाद्धात्वर्थे ॥

'वल्क दर्शने। चित्र, चित्रीकरणे। कदाचिद्दर्शने। अंस, समाघाते। वट, विभाजने। लज, प्रकाशने। वटि लजि इत्येके। मिश्र, सम्पर्के। सङ्ग्राम, युद्धे। अयमनुदात्तेत्। स्तोम, श्लाघायाम्। छिद्र, कर्णभेदने। [करणभेदन इत्यन्ये]। [कर्ण इति धात्वन्तरमित्यन्ये]। अन्ध, दृष्ट्युपघाते। उपसंहार इत्यन्ये। दण्ड, दण्डनिपातने। अङ्क, पदे लक्षणे च। अङ्ग, च। सुख, दुःख, तत्क्रियायाम्। रस, आस्वादनस्नेहनयोः। व्यय, वित्तसमुत्सर्गे। रूप, रूपक्रियायाम्। छेद, द्वैधीकरणे। छद, अपवारणे। लाभ, प्रेरणे। व्रण, गात्रविचूर्णने। वर्ण, वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु। बहुलमेतन्निदर्शनम्। [पर्ण, हरितभावे। विष्क, दर्शने। क्षप प्रेरणे। वस, निवासे। तुत्थ, आवरणे]। णिङ्ङ्गान्निरसने। श्वेताऽश्वाश्वतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च। पुच्छादिषु [प्रातिपदिकाद्] धात्वर्थ इत्येव सिद्धम् ॥

इति चुरादयः ॥

अथ कण्ड्वादयः ॥

कण्डूञ्, गात्रविघर्षणे। मन्तु, अपराधे। वल्गु, पूजामाधुर्ययोः। असु, उपतापे। असू असूञ् इत्येके। लेट्, लोट्, धौर्त्ये पूर्वभावे स्वप्ने च। [दीप्तावित्येके]। लेला, दीप्तौ। इरस्, इरज्, इरञ्, ईर्ष्यायाम्। उषस्, प्रभातभावे। वेद, धौर्त्ये

† आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे कृल्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकमित्यधिकं पुस्तकान्तरे ॥ सं० ॥

स्वप्ने च । मेधा, आशुग्रहणे । कुषुभ, क्षये * । मगध, परिवेष्टने । नीचदास्य इत्यन्ये । तन्तस्, पम्पस्, दुःखे । सुख, दुःख, तत्क्रियायाम् । सपर, पूजायाम् । अरर, आराकर्मणि । भिषज्, चिकित्सायाम् । भिष्णज् †, उपसेवायाम् । इषुध, शरधारणे । चरण, वरण, गतौ । चुरण, चौर्य्ये । तुरण, त्वरायाम् । भुरण, धारणपोषणयोः । गद्गद, वाक्स्खलने । एला, केला, खेला, विलासे । वेला शेला इलेत्यन्ये । लेखा, स्खलने च । अदन्तो [ऽप्य] यमित्येके । लिट्, अल्पकुत्सनयोः । लाट, जीवने । हृणीङ्, रोषणे लज्जायाञ्च । महीङ्, पूजायाम् । रेखा, श्लाघासादनयोः । दुवस्, परितापपरिचरणयोः । तिरस्, अन्तर्द्धौ । अगद, नीरोगत्वे । उरस्, बलार्थे । तरण, गतौ । पयस्, प्रसृतौ । संभूयस्, प्रभूतभावे । अम्बर, संवर, सँभरणे । आकृतिगणोऽयम् ‡ ॥

इति धातुपाठे कण्ड्वादिगणः समाप्तः ॥

इति श्रीयुतदयानन्दसरस्वतीस्वामिनाऽकारादिक्रम-
सूचीपत्रेण सह धातुपाठो यन्त्रयितः ।
पौषवदि १० गुरुवारे
संवत् १९३९

—:*:—

* कुशुभ, क्षेपे । आख्या० पृ० २३१ । कण्ड्वादि प्रक्रिया ॥ कुषुभ, क्षेपे । महर्षि दयानन्द अष्टाध्यायी भाष्य भाग २ पृष्ठ ३० । अतः "क्षये" पाठ अशुद्ध है ॥ † भिषण्ज् । आख्यातिके ॥ ‡ कण्ड्वादि के धातु व प्रातिपदिक दोनों होने में आख्या० पृष्ठ २३१ के अतिरिक्त महर्षि अष्टाध्यायीभाष्य में कण्ड्वादिभ्यो यक् ॥ अ० ३ । १ । २७ ॥ इस सूत्र का व्याख्यान भी द्रष्टव्य है वहां लिखा गणपाठ भी देखें ॥ सं० ॥

धातुसूचीपत्रम् ॥

अकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०
अ			
अक	भ्वा.प.से.	११	२१
अकि	,, आ० ,,	२	१३
अक्षू	,, प० ,,	१०	३
अग	,, ,, ,,	११	२१
अगद	कं० ,, ,,	३६	११
अगि	भ्वा० ,, ,,	३	३
अघि	,, आ. ,,	२	१८
अङ्क	चु० उ० ,,	३८	६
अङ्ग	,, ,, ,,	३८	६
अचि	भ्वा.उ० ,,	१३	१०
अचु	,, उ० ,,	१३	६
अज	,, प० ,,	४	५
अंजि	चु० उ० ,,	३६	४
अञ्चु	भ्वा.प० ,,	३	१८
अञ्चु	,, उ० ,,	१३	६
अञ्चु	चु० ,, ,,	३५	१५
अञ्जू	रु० प० ,,	२८	११
अट	भ्वा. ,, ,,	५	४

अकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०
अट्ट	भ्वा.आ.से	४	१४
अट्ट	चु० प० ,,	३२	१८
अठि	भ्वा.आ. ,,	४	१५
अड	,, प० ,,	५	२२
अड्ड	,, ,, ,,	५	२०
अण	,, ,, ,,	७	७
अण	दि० आ. ,,	२२	७
[अन	,, ,, ,,	२२	७
अत	भ्वा.प० ,,	१	१७
अति	,, ,, ,,	२	४
अद	अ. ,, अ.	१६	१३
अदि	भ्वा. ,, से.	२	४
अन	अ० ,, ,,	१८	१३
अन्ध	चु० उ० ,,	३८	८
अबि	भ्वा.आ. ,,	६	८
अभि	,, ,, ,,	६	१०
अभ्र	,, प० ,,	८	१६
अम	,, ,, ,,	७	११
अम †	चु० उ० ,,	३५	१०

† इससे आगे आख्यातिक के धातुसूचीपत्र में 'अमि' भ्वा० पर० से० भी पढ़ा है। यह धातु आख्या० संस्करण ६ पृ० ८३ पं० २७ और इस पुस्तक में पृ० १२ पं० ७ पर वर्णित है ऐसे धातु अब यथास्थान दे दिये हैं ॥सं०॥

अकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०	इकारादयः अ+आ+इ	गणादयः	पृ०	पं०
अम्बर	कं० प० से.	३६	१३	अस	भ्वा. उ. से.	१३	१८
अय	भ्वा. आ. ,,	७	१५	अस	अ० प० ,,	१८	८
अर्क	चु० प० ,,	३४	३	असु	दि० ,, ,,	२२	२२
अर्च	भ्वा. ,, ,,	३	२१	असु	कं० ,, ,,	३८	२०
अर्च	चु० उ० ,,	३६	८	असू	,, ,, ,,	३८	२०
अर्ज	भ्वा. प० ,,	४	४	असूञ्*	,, ,, ,,	३८	२०
अर्ज	चु० उ० ,,	३५	११	अह	स्वा० ,, ,,	२४	१२
अर्थ	,, आ० ,,	३७	२०	अहि	भ्वा. आ. ,,	६	१८
अर्द	भ्वा. प० ,,	२	२	अहि	चु० उ० ,,	३६	५
अर्द	चु० उ० ,,	३६	१५	अंस	,, ,, ,,	३८	४
अरर	कं० प० ,,	३६	४				
अर्ब	भ्वा. ,, ,,	६	१८	**आ**			
अर्व	,, ,, ,,	८	२१	आच्छि	भ्वा. प. से.	३	२२
अर्ह	,, ,, ,,	१०	२२	आप्लृ	स्वा. ,, अ०	२४	४
अर्ह	चु० उ० ,,	३५	१३	आप्लृ	चु० उ० ,,	३६	१६
अर्ह	,, ,, ,,	३६	१६	आस	अ० आ. से.	१६	२०
अल	भ्वा. प० ,,	८	५				
अव	,, ,, ,,	६	३	**इ**			
अश	क्र्या. ,, ,,	३१	१५	इक्	अ. प. अ.	१७	२१
अशूङ्	स्वा० आ. ,,	२५	७	इख	भ्वा. ,, से	३	२
अष	भ्वा. उ० ,,	१३	१८	इखि	,, ,, ,,	३	३

* ञकारानुबन्ध से यह उभयपदी धातु है। आख्यातिक धातुसूचीपत्र में इसे उभयपदी ही लिखा है ॥ सं० ॥

ईकारादयः इ+ई	गणादयः	पृ०	पं०	उकारादयः ई+उ	गणादयः	पृ०	पं०
इगि	भ्वा.प.से.	३	४	ईक्ष	भ्वा.आ.से.		१२
इङ्	अ.आ.अ.	१७	२१	ईखि	,, प० ,,	३	३
इट	भ्वा.प.से.	५	१०	ईङ्	दि.आ.अ.	२१	११
इण्	अ० ,, अ.	१७	२१	ईज	भ्वा.,, से.	३	१५
इदि	भ्वा.,, से.	२	४	ईड	अ. आ. ,,	१६	२०
[ञि] इन्धी	रु० आ. ,,	२९	५	ईड	चु० प० ,,	३४	११
इरज् *	कं० ,, ,,	३८	२२	ईर	अ० आ. ,,	१६	२०
इरञ् †	,, ,, ,,	३८	२२	ईर	चु० उ० ,,	३६	८
इरस् ×	,, ,, ,,	३८	२२	ईर्क्ष्य	भ्वा.प० ,,	८	४
इल	तु० प० ,,	२६	१०	ईर्ष्य	भ्वा. ,, ,,	८	४
इल	चु० ,, ,,	३४	८	ईश	अ. आ. ,,	१६	२०
इला	कं० ,, ,,	३९	८	ईष	भ्वा. ,, ,,	६	१२
इवि	भ्वा. ,, ,,	८	२१	ईष	,, प० ,,	१०	११
इष	दि० ,, ,,	२१	३	ईह	,, आ० ,,	६	१८
इष	क्र्या.,, ,,	३१	१५		**उ**		
इषु	तु० ,, ,,	२६	८				
इषुध	कं० ,, ,,	३९	५	उक्ष	भ्वा.प.से.	१०	४
	ई			उख	,, ,, ,,	२	२४
				उखि	,, ,, ,,	२	२४
ई ‡	अ०प०अ०	१७	२१	उङ्	,, आ. अ.	१४	१८

* आख्या० सूचीपत्र में इसे परस्मैपदी लिखा है और आप्टेकोष में उभयपदी॥ † आख्या० में उभयपदी ॥ × आख्यातिक धातुसूची में इसे परस्मैपदी लिखा है ॥ ‡ "कोई इस वी धातु में मिला उन्हीं अर्थों में 'ई' धातु भी मानते हैं ।" आख्या० पृ० १३२ पं० ७ । सं० ॥

* इसके पश्चात् आख्यातिक सूचीपत्र में "ऋत" सौत्रधातु भी पढा है, तदर्थ देखें आख्यातिक पृ० ११६ पं० २१ संस्करण ४ ।।सं०।।

ककारादयः ॠ+ॠ+ए+ ओ+क	गणादयः	पृ०	पं०	ककारादयः	गणादयः	पृ०	पं०
ऋर्फ	तु० प० से०	२५	१८	कर्गे	भ्वा. प. से.	११	२०
ऋम्फ	,, ,, ,,	२५	१६	कच	,, आ. ,,	३	११
ऋषी	,, ,, ,,	२५	७	कचि	,, ,, ,,	३	११
ॠ				कटी	,, प० ,,	५	१०
				कटे	,, ,, ,,	५	४
ॠ	क्र्या. प. से.	३१	२	कठ	,, ,, ,,	५	१५
ए				कठि	,, आ. ,,	४	१६
				कठि	चु० उ० ,,	३६	२३
एजृ	भ्वा. आ. से.	३	१४	कड	भ्वा. प० ,,	६	२
एजृ	,, प० ,,	४	७	कड	तु० ,, ,,	२६	१६
एठ	,, आ. ,,	४	१७	कडि	,, आ. ,,	४	२१
एध	,, ,, ,,	१	५	कडि	,, प० ,,	६	२
एला	कं० प० ,,	३६	७	कडि	चु० ,, ,,	३३	५
एषृ	भ्वा. आ. ,,	६	१५	कड्ड	भ्वा. ,, ,,	५	२०
ओ				कण	,, ,, ,,	११	२१
				कण	,, ,, ,,	७	७
ओखृ	भ्वा. प. से.	२	२३	कण	चु० उ० ,,	३५	६
ओणृ	,, ,, ,,	७	८	कण्डूञ्	कं० उ० ,,	३८	१६
ओलडि	चु० ,, ,,	३२	१०	कत्थ	भ्वा. आ. ,,	१	१५
क				कत्र	चु० उ० ,,	३७	२४
ककि	भ्वा. आ. से.	२	१४	कथ	,, ,, ,,	३७	३
कंकि	,, ,, ,,	२	१५	कद्	भ्वा. आ. ,,	११	१४
कख	,, पं० ,,	२	२३	कदि	,, प० ,,	२	७
कखे	,, ,, ,,	११	१६	कदि	,, आ. ,,	११	१४

ककारादयः	गणादयः	पृ०	पं०	ककारादयः	गणादयः	पृ०	पं०
कनी	भ्वा. प. से.	७	१०	काशृ	भ्वा. आ. से.	९	२१
कपि	,, आ. ,,	६	८	काशृ	दि० ,, ,,	२१	२०
कबृ	,, ,, ,,	६	६	कासृ	भ्वा ,, ,,	९	१५
कमि	,, प० ,,	१२	७	कि	जु० प० अ०	२०	९
कमु	,, आ. ,,	७	४	किट	भ्वा. ,, से.	५	६
कर्ज	,, प० ,,	४	५	किट	,, ,, ,,	५	१०
कर्ण	चु० उ० ,,	३८	७	कित	,, ,, ,,	१५	१५
कर्त	,, ,, ,,	३७	२४	किल	तु० ,, ,,	२९	८
कर्द	भ्वा. प० ,,	२	३	कीट	चु० ,, ,,	३४	२
कर्ब	,, ,, ,,	६	१६	कील	भ्वा. ,, ,,	८	८
कर्व	,, ,, ,,	८	२०	कु	अ. प. अ.	१७	१९
कल	,, आ. ,,	७	२१	कुक	भ्वा. आ. से.	२	१४
कल	चु० प० ,,	३३	१३	कुङ्	,, ,, अ.	१४	१८
कल	,, उ० ,,	३५	१४	कुङ्	तु० ,, ,,	२७	५
कल	,, ,, ,,	३७	७	कुच्च	भ्वा. प. से.	३	१७
कल्ल	भ्वा. आ. ,,	७	२१	कुच	,, ,, ,,	१३	४
कश	अ. ,, ,,	१७	३	कुच्च	तु० ,, ,,	२९	१३
कष	भ्वा. प. ,,	१०	११	कुजु	भ्वा. ,, ,,	३	२०
कस	,, ,, ,,	१३	५	कुञ्च	,, ,, ,,	३	१७
कस	अ आ. ,,	१७	३	कुट	तु० ,, ,,	२९	१२
कसि	,, ,, ,,	१७	३	कुट	चु० आ. ,,	३४	२१
काङ्क्षि	भ्वा. प० ,,	१०	७	कुट्ट	चु० प० ,,	३२	१७
काचि	,, आ. ,,	३	१२	कुट्ट	,, आ. ,,	३५	२
काल	चु० उ० ,,	३७	१२	कुठि	भ्वा. प० ,,	५	१८

ककारादयः	गणादयः	पृ०	पं०	ककारादयः	गणादयः	पृ०	पं०
कुठि	चु०प०से०	३२	७	कुवि	चु०प०से०	३४	६
कुड †	तु० ,, ,,	२६	१६	कुशि	,, उ० ,,	३६	२
कुड्डि	भ्वा. आ. ,,	४	१८	कुष	क्र्या. प. ,,	३१	१४
कुडि	,, प० ,,	५	११	कुषुभ	कं० ,, ,,	३९	२
कुडि	चु० ,, ,,	३२	६	कुस	दि० ,, ,,	२३	४
कुण	तु० ,, ,,	२६	३	कुसि	चु० उ० ,,	३५	२३
कुण	चु० उ० ,,	३७	१६	कुस्म	,, आ. ,,	३५	५
कुत्स	,, आ. ,,	३४	२२	कुह	चु० ,, ,,	३७	१९
कुथ	दि० प० ,,	२०	१९	कूङ्	तु० ,, ,,	२७	५
[कुथ	क्र्या. ,, ,,	३१	१२]	कूज	भ्वा. प० ,,	४	४
कुथि	भ्वा. ,, ,,	१	१८	कूट	चु० आ. ,,	३५	२
कुद्रि	चु० ,, ,,	३२	६	कूट	,, उ० ,,	३७	१५
कुन्थ	क्र्या. ,, ,,	३१	१२	कूण	,, आ. ,,	३४	१९
कुप	दि० ,, ,,	२३	८	कूण	,, उ० ,,	३७	१६
कुप	चु० उ० ,,	३६	३	कूल	भ्वा. प० ,,	८	८
कुबि	भ्वा. प. ,,	६	२०	कृञ्	स्वा. उ. अ.	२३	१७
कुभि	चु० ,, ,,	३४	६	[डु] कृञ्	त० ,, ,,	३०	५
कुमार	,, उ० ,,	३७	१०	कृड	तु० प० से०	२६	१६
कुर	तु० प० ,,	२६	५	कृती	,, ,, ,,	२८	११
कुर्द	भ्वा. आ. ,,	१	११	कृती	रु० ,, ,,	२९	३
कुल	,, प० ,,	१२	१७	कृप	चु० उ० ,,	३७	८

* इससे आगे आख्यातिक में "कुड संघात इत्येके" यह तु० पर० से० धातु और पढा है । आख्यातिक पृ० १७० पं० २४ । सं० ॥

क्षकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०
क्लेश	भ्वा.आ.से.	६	१०
क्षण	,, प० ,,	७	७
क्षथे	,, ,, ,,	१२	१८
क्षांजे	,, आ. ,,	११	१२
क्षजि	चु० प० ,,	३३	१७
क्षणु	त० उ० ,,	२६	१७
क्षप	चु० प० ,,	३८	१३
क्षपि	,, ,, ,,	३३	१७
क्षपिः	भ्वा. ,, ,,	१२	५
क्षमूष्	,, आ. ,,	७	४
क्षमूष्	दि० प० ,,	२२	२१
क्षर	भ्वा. ,, ,,	१२	२०
क्षल	चु० ,, ,,	३३	१०
क्षि	भ्वा. ,, अ.	४	७
क्षि	स्वा. ,, ,,	२४	१२
क्षि	तु० ,, ,,	२७	१०
क्षिणु	त० उ० से.	२६	१७
क्षिप	दि०प० अ.	२०	२०
क्षिप	तु० उ० ,,	२५	५
क्षिवु	भ्वा.प०से०	८	१८
क्षीज	,, ,, ,,	४	७
क्षीबृ	,, आ. ,,	६	६
क्षीष्	क्र्या.प.अ	३१	६
[टु]क्षु	अ. ,, से.	१७	११

खकारादयः क+ख	गणादयः	पृ०	पं०
क्षुदिर्	रु० उ० अ.	२८	१७
क्षुध	दि० प० ,,	२२	१४
क्षुभ	भ्वा.आ.से.	११	४
क्षुभ	दि० प० ,,	२३	१०
क्षुभ	क्र्या. ,, ,,	३१	१४
क्षुर	भ्वा. ,, ,,	१२	२०
क्षुर	तु० ,, ,,	२६	६
क्षेवु	भ्वा. ,, ,,	८	१८
क्षै	,, ,, अ.	१४	७
क्षोट	चु० उ० से.	३७	१०
क्ष्णु	अ० प० ,,	१७	१२
क्ष्मायी	भ्वा.आ. ,,	७	१८
क्ष्मील	,, प० ,,	८	७
[ञि]क्ष्विदा	,, आ. ,,	११	२
[ञि]क्ष्विदा	दि० प० ,,	२३	११
क्ष्वेलृ	भ्वा. ,, ,,	८	१२

ख

खच	क्र्या.प.से.	३१	१७
खज	भ्वा. ,, ,,	४	६
खजि	,, ,, ,,	४	६
खट	,, ,, ,,	५	७
खट्ट	चु० ,, ,,	३३	२१
खड	,, ,, ,,	३३	५

खकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०	गकारादयः ख+ग	गणादयः	पृ०	पं०
खडि	भ्वा.आ.से.	४	२१	खेट	चु०उ०से०	३७	६
खडि	चु० प० ,,	३३	५	[खेड	,, ,, ,,	३७	६]
खद्	भ्वा० ,, ,,	१	२०	खेला	कं० प० ,,	३९	८
खनु	,, उ० ,,	१३	१५	खेलृ	भ्वा०,, ,,	८	१२
खर्ज	,, प० ,,	४	५	खेलृ	,, ,, ,,	८	१२
खर्द	,, ,, ,,	२	४	खेवृ	,, आ० ,,	८	२
खर्ब	,, ,, ,,	६	१९	खै	,, प० अ०	१४	७
खर्व	,, ,, ,,	८	२०	खोट	चु०उ० से०	३७	१०
खल	,, ,, ,,	८	१३	खोर्ऋ	भ्वा. प. ,,	८	१४
खव	क्र्या. ,, ,,	३१	१७	खोलृ	,, ,, ,,	८	१४
खष	भ्वा. ,, ,,	१०	११	ख्या	अ० ,, अ.	१८	५
खाद	,, ,, ,,	१	२०	खुङ् *	भ्वा. आ. ,,	१४	१८
खिट	,, ,, ,,	५	६		**ग**		
खिद्	दि०आ.अ.	२२	६				
खिद्	तु० प० ,,	२८	११	गज †	भ्वा. प. से.	४	६
खिद्	रु० आ. ,,	२९	७	गज	चु० प० ,,	३४	४
खुजु	भ्वा. प. से.	३	२०	गजि	भ्वा० ,, ,,	४	१०
खुड	तु० ,, ,,	२६	१८	गड	,, ,, ,,	११	१७
खुडि	चु० ,, ,,	३३	७	गडि	,, ,, ,,	२	५
खुर	तु० ,, ,,	२६	५	गडि	,, ,, ,,	६	२
खुर्द	भ्वा.आ०,,	१	११	गण ‡	चु० उ० ,,	३७	३

* आख्यातिक में खुङ् ॥ पृ० १०२ पं० १७ ॥ † शब्दार्थे मदे च ॥

‡ आख्यातिक पृ० ५४ पं० १५ पर एक भ्वादिगणीय गण धातु भी पढा है सो शोधनादि की भूल है वहां 'मण' होना चाहिये 'गण' नहीं,

गकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०	गकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०
गद्	भ्वा०प०से.	१	२०	गाङ्	भ्वा.आ.अ.	१४	१७
गदी	चु० उ० ,,	३७	५	गाधृ	,, ,,से.	१	५
गद्	कं० प० ,,	३९	७	गाहू	,, ,, ,,	६	२२
गन्ध	चु० आ० ,,	३४	१७	गु	तु०प० अ०	२७	२
गम्लृ	भ्वा. प. अ.	१५	१०	गुङ्	भ्वा.आ. ,,	१४	१७
गर्ज	,, ,, सें.	४	४	गुङ्	,, ,, ,,	१४	१८
गर्ज	चु० ,, ,,	३४	१०	गुज	,, प० से.	३	२१
गर्द	भ्वा. ,, ,,	२	३	गुज	तु० ,, ,,	२६	१३
गर्द	चु० ,, ,,	३४	१०	गुजि	भ्वा. ,, ,,	३	२१
गर्ध	,, ,, ,,	३४	१०	गुठि	चु० ,, ,,	३३	७
गर्व	भ्वा. ,, ,,	६	१६	गुड	तु० ,, ,,	२६	१३
गर्व	,, ,, ,,	८	२१	गुडि	चु० ,, ,,	३३	६
गर्व	चु० आ. ,,	३७	२१	गुण	,, उ० ,,	३७	१६
गर्ह	भ्वा. ,, ,,	६	१६	गुद	भ्वा.आ. ,,	१	११
गर्ह	चु० उ० ,,	३६	२२	गुध	दि० प० ,,	२०	२०
गल	भ्वा. प० ,,	८	१३	गुध	क्र्या. ,, ,,	३१	१३
गल	चु० आ. ,,	३४	२२	गुप	भ्वा.आ. ,,	१५	४
गल	,, उ० ,,	३५	१४	गुप	दि० प० ,,	२३	६
गल्भ	भ्वा. आ. ,,	६	१२	गुप	चु० उ० ,,	३६	२
गल्ह	,, ,, ,,	६	१६	गुपू	भ्वा. प० ,,	६	१५
गवेष	चु० उ० ,,	३७	१३	गुफ	तु० ,, ,,	२५	१६
गा	जु० प० अ.	२०	११	गुम्फ	,, ,, ,,	२५	१६

यही भूल आख्यातिक धातुसूची में भी हो गई है जहां गण दो बार गिना दिया है और मण धातु का कहीं परिगणन ही नहीं ॥सं०॥

गकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०
गुरी	तु० आ. से.	२६	२२
गुर्द	भ्वा. ,, ,,	१	११
गुर्द	चु० प० ,,	३४	१०
गुर्वी	भ्वा. ,, ,,	८	१९
गुहू	,, उ० ,,	१३	२१
गूर	चु० आ. ,,	३४	२१
गूरी	दि० ,, ,,	२१	१८
गृ	भ्वा. प. अ.	१४	१३
गृज	,, ,, से.	४	१०
गृजि	,, ,, ,,	४	१०
गृधु	दि० प० ,,	२३	१२
गृह	चु० आ० ,,	३७	१९
गृहू	भ्वा. ,, ,,	९	२२
गॄ	तु० प० ,,	२७	११
गॄ	क्र्या. ,, ,,	३१	२
गॄ	चु० आ. ,,	३५	४
गेपृ	भ्वा. ,, ,,	६	६
गेवृ	,, ,, ,,	७	२२
गेषृ	,, ,, ,,	९	१३
गै	,, प० अ०	१४	७
गोम	चु० उ० से०	३७	१०
गोष्ट	भ्वा. आ. ,,	४	१५
ग्रथि	,, ,, ,,	१	१४

घकारादयः ग+घ	गणादयः	पृ०	पं०
ग्रन्थ	क्र्या. प० ,,	३१	१९
ग्रन्थ	चु० उ० ,,	३६	१४
ग्रन्थ	,, ,, ,,	३६	१५
ग्रस	चु० उ० ,,	३५	२२
ग्रसु	भ्वा. आ. ,,	९	१७
ग्रह	क्र्या. उ० ,,	३२	३
ग्राम	चु० उ० ,,	३७	१६
ग्रुचु	भ्वा. प० ,,	३	२०
ग्लसु	,, आ. ,,	९	१८
ग्लहू *	,, ,, ,,	९	२२
ग्ला	,, प० अ.	१२	७
ग्लुचु	,, ,, से.	३	२०
ग्लुञ्चु	,, ,, ,,	३	२०
ग्लेपृ †	,, आ० ,,	६	६
ग्लेवृ	,, ,, ,,	७	२२
ग्लेषृ	,, ,, ,,	९	१४
ग्लै	,, प० अ.	१४	५
घ			
घघ	भ्वा. प. से.	३	६
घट	,, आ. ,,	११	११
घट	चु० उ० ,,	३५	१०
घट	,, ,, ,,	३६	२
घटि	,, ,, ,,	३६	२

* ग्लह । आख्या० पृ० ७० पं० ७ ॥ † दैन्ये कम्पने च ॥ सं० ॥

घकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०
घट्ट	भ्वा. आ. ,,	४	१५
घट्ट	चु० प० ,,	३३	२०
घस्लृ	भ्वा. ,, अ०	१०	१६
घिणि	,, आ. से.	७	३
घुङ्	,, ,, अ.	१४	१८
घुट	,, ,, से०	११	३
घुट	तु० प० ,,	२६	१७
घुण	भ्वा. आ. ,,	७	३
घुण	तु० प० ,,	२६	५
घुणि	भ्वा. आ. ,,	७	३
घुर	तु० प० ,,	२६	६
घुषि	भ्वा. आ. ,,	९	२२
घुषिर्	,, प० ,,	१०	३
घुषिर्	चु० उ० ,,	३५	११
घूरी	दि० आ. ,,	२१	१८
घूर्ण	भ्वा० ,, ,,	७	३
घूर्ण	तु० प० ,,	२६	५
घृ	भ्वा. ,, अ.	१५	१३
घृ	जु० ,, ,,	२०	७
घृ	चु० ,, से०	३४	४
घृणि	भ्वा. आ. ,,	७	३
घृणु	त० उ० ,,	२९	१८
घृषु	भ्वा. प० ,,	१०	१५
घ्रा	भ्वा. प० अ.	१४	९

चकारादयः ङ+च	गणादयः	पृ०	पं०
ङ			
ङुङ्	भ्वा. आ. अ.	१४	१८
च			
चक	भ्वा. आ. से.	२	१५
चक	,, प० ,,	११	१९
चकासृ	अ० ,, ,,	१८	१४
चक्क	चु० ,, ,,	३२	१०
चक्षिङ्	अ. आ. अ.	१६	१८
चञ्चु	भ्वा. प. से.	३	१९
चट	चु० उ० ,,	३५	१०
चटे	भ्वा. प० ,,	५	४
चडि	,, आ० ,,	४	२०
चडि ?	चु० प० ,,	३३	८
चण	भ्वा० ,, ,,	११	२२
चते	,, उ० ,,	१३	१०
चदि	,, प० ,,	२	६
चदे	,, उ० ,,	१३	१०
चन	,, प० ,,	११	२३
[चन	चु० उ० ,,	३६	२०]
चप	भ्वा. प० ,,	६	१६
[चप	चु० ,, ,,	३३	१९]
चपि	,, ,, ,,	३३	१६
चम	भ्वा० ,, ,,	१२	७
चमु	,, ,, ,,	७	१२

चकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०	चकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०
चमु	स्वा. प. से.	२४	१२	चिट	भ्वा० ,, ,,	५	६
चय	भ्वा. आ. ,,	७	१५	चित	चु० आ. से.	३४	१५
चर *	,, प० ,,	८	१६	चिति	,, प० ,,	३२	८
चर	चु० उ० ,,	३५	१८	चिती	भ्वा. ,, ,,	२	१७
चर्करीतञ्च†	अ० प० ,,	१८	२०	चित्र	चु० उ० ,,	३८	४
चरण	कं० ,, ,,	३९	६	चिरि	स्वा. प. ,,	२४	१३
चर्च	भ्वा. ,, ,,	१०	१७	चिल	तु० ,, ,,	२६	६
चर्च	तु० ,, ,,	२५	१४	चिल्ल	भ्वा. ,, ,,	८	१०
चर्च	चु० उ० ,,	३५	८	चीक	चु० उ० ,,	३६	१५
चर्व ‡	भ्वा. प० ,,	६	१६	चीभृ	भ्वा. आ. ,,	६	१०
चर्व	,, ,, ,,	८	२०	चीव	चु० उ० ,,	३६	२
चल	,, ,, ,,	१२	१५	चीवृ	भ्वा. ,, ,,	१३	१६
चल	तु० ,, ,,	२६	६	चुक्क	चु० प० ,,	३३	१०
चल	चु० ,, ,,	३३	१३	चुच्य	भ्वा० ,, ,,	८	५
चलिः	भ्वा०,, ,,	१२	३	चुट	तु० ,, ,,	२६	१५
चष	,, उ० ,,	१३	१६	चुट	चु० ,, ,,	३३	१४
चह	,, प० ,,	१०	२०	चुट्ट	,, ,, ,,	३२	१८
चह	चु० ,, ,,	३३	१६	चुटि	,, ,, ,,	३४	८
चह	,, उ० ,,	३७	७	चुड	तु० ,, ,,	२६	१६
चायृ	भ्वा. ,, ,,	१३	१६	चुडि	भ्वा. ,, ,,	५	१२
चिञ्	स्वा. उ. अ.	२३	१७	चुड्ड	,, ,, ,,	५	१६
चिञ्	चु० प. से.	३२	२०	चुद	चु० ,, ,,	३३	६

* गत्यर्थे भक्षणे च ॥ † इस पर पृष्ठ १८ की टिप्पणी देखें । यह धातु नहीं है गणसूत्र है ॥ ‡ गतौ, अदने च ॥ सं० ॥

चकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०	जकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०
च+छ				छ+ज			
चुप	भ्वा० ,, ,,	६	१७	छर्दि: [र्]	भ्वा०प० से०	१२	३
चुबि	,, ,, ,,	६	२०	छमु	भ्वा० ,, ,,	७	१२
चुबि	चु०प० से०	३३	२१	छर्द	चु० ,, ,,	३३	६
चुर	,, ,, ,,	३२	८	छष	भ्वा० उ० ,,	१३	१६
चुरण	कं० ,, ,,	३६	६	छिदिर्	रु० उ० अ०	२८	१६
चुल	चु० ,, ,,	३३	१२	छिद्र	चु० ,, से०	३८	७
चुल्ल	भ्वा० ,, ,,	८	१०	छुट	तु० प० ,,	२६	१५
चूरी	दि०आ० ,,	२१	१६	छुड	,, ,, ,,	२६	१८
चूर्ण	चु० प० ,,	३२	५	छुप	,, ,, अ०	२८	२
चूर्ण	,, ,, ,,	३४	२	छुर	,, ,, से०	२६	१४
चूष	भ्वा० ,, ,,	१०	८	[उच्] छृदिर्	रु० उ० ,,	२८	१८
चृती	तु० ,, ,,	२५	२०	छृदी	चु० ,, ,,	३६	११
चृप	चु० उ० ,,	३६	११	छृप	,, ,, ,,	३६	१२
चेल्ल	भ्वा० प० ,,	८	११	छेद	,, ,, ,,	३८	११
चेष्ट	,, आ० ,,	४	१४	छो	दि०प० अ०	२१	१४
च्चु	चु० उ० ,,	३५	१८				
च्युङ्	भ्वा० आ० अ०	१४	१६	**ज**			
च्युतिर्	,, प० से	१	१७	जक्ष	अ०प० से०	१८	१३
[च्युस	चु० उ० ,,	३५	१६]	जज	भ्वा० ,, ,,	४	६
छ				जजि	,, ,, ,,	४	६
छज्ज	चु० उ० से०	३६	१३	जट	,, ,, ,,	५	६
छद	,, ,, ,,	३६	१७	जन	जु० ,, ,,	२०	१०
छद	,, ,, ,,	३८	११	जनी	भ्वा० ,, ,,	१२	६
छदि	,, प० ,,	३३	४	जनी	दि० आ० ,,	२१	१७

जकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०	जकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०
जप *	भ्वा. प. से.	६	१५	जुगि	भ्वा. प. से.	३	६
जभि	चु० उ० ,,	३५	६	जुङ्	,, आ. अ.	१४	१६
जभी	भ्वा.आ. ,,	६	११	जुड	तु० प० से०	२५	२१
जसु	, प० ,,	७	१२	जुड	,, ,, ,,	२६	१५
जर्ज	,, ,, ,,	१०	१६	जुड	चु० ,, ,,	३४	८
जर्ज	तु० ,, ,,	२५	१४	जुतृ	भ्वा. आ. ,,	१	१३
जल	भ्वा०,, ,,	१२	१५	जुन	तु० प० ,,	२५	२१
जल	चु० ,, ,,	३२	१२	जुष	चु० उ० ,,	३६	१७
जल्प	भ्वा०,, ,,	६	१५	जुषी	तु० आ. ,,	२५	६
जष	,, ,, ,,	१०	११	जूरी	दि० ,, ,,	२१	१८
जसि	चु० ,, ,,	३४	११	जूष	भ्वा. प० ,,	१०	१०
जसु	दि० प० ,,	२३	२	जृभि	,, आ० ,,	६	११
जसु	चु० ,, ,,	३४	१२	जॄ	क्र्या. प. ,,	३०	१८
जसु	,, उ० ,,	३५	६	जॄ	चु० उ० ,,	३६	१०
जागृ	अ० प० ,,	१८	१३	जॄष्	भ्वा० प० ,,	१२	६
जि	भ्वा. ,, अ०	८	१७	जॄष्	दि० ,, ,,	२१	३
जि	,, ,, ,,	१४	१४	जेषृ	भ्वा. आ. ,,	६	१४
जिमु	,, ,, से.	७	१२	जेहृ †	,, ,, ,,	६	२०
जिरि	स्वा. प० ,,	२४	१३	जै	,, प० अ०	१४	७
जिवि	भ्वा. ,, ,,	६	२	ज्ञप	चु० ,, से०	३३	१८
जिवि	चु० उ० ,,	३६	४	ज्ञा	भ्वा. ,, ,,	१२	२
जिषु	भ्वा. प० ,,	१०	१२	ज्ञा	क्र्या. ,, अ.	३१	६
जीव	,, ,, ,,	८	१७				

* व्यक्त्यां वाचि, मानसे च ॥ † प्रयत्ने गतावपि ॥ सं० ॥

टकाराद्यः ज+झ+ट	गणाद्यः	पृ०	पं०
ज्ञा	चु० उ० से०	३५	१३
ज्या	क्र्या. प. अ.	३१	४
ज्युङ्	भ्वा. आ. ,,	१४	१९
ज्रि	,, प० ,,	१४	१४
ज्रि	चु० उ० से०	३६	१०
ज्वर	भ्वा. प. ,,	११	१७
ज्वल	,, ,, ,,	११	२४
ज्वल	,, ,, ,,	१२	६
ज्वल	,, ,, ,,	१२	१४
झ			
झट	भ्वा. प. से.	५	७
झमु	,, ,, ,,	६	१२
झर्झ	,, ,, ,,	१०	१७
झर्झ	तु० ,, ,,	२५	१४
झष	भ्वा. ,, ,,	१०	११
झष	,, उ० ,,	१३	१९
झॄ	क्र्या. प० ,,	३०	१८
झॄष्	दि० ,, ,,	२१	३
ट			
टकि	चु० प० से०	३३	२३
टल	भ्वा. ,, ,,	१२	१५
टिकृ	,, आ० ,,	२	१६
टीकृ	,, ,, ,,	२	१६

णकाराद्यः ट+ड+ढ+ण	गणाद्यः	पृ०	पं०
ट्वल	भ्वा. प. से.	१२	१५
ड			
डप	चु० आ. से.	३४	१६
डिप	दि० प० ,,	२३	८
डिप	तु० ,, ,,	२६	१३
डिप	चु० ,, ,,	३४	१३
डिप	,, आ० ,,	३५	१६
डीङ्	भ्वा. ,, ,,	१४	२३
डीङ्	दि० ,, ,,	२१	८
ढ			
ढौकृ	भ्वा. आ. से.	२	१६
ण			
णक्ष	भ्वा. प. से.	१०	५
णख	,, ,, ,,	३	२
णखि	,, ,, ,,	३	२
णट	,, ,, ,,	५	८
णट	,, ,, ,,	११	१८
णद	,, ,, ,,	२	२
णद	चु० उ० ,,	३६	३
णभ	भ्वा. आ. ,,	११	४
णभ	दि० प० ,,	२३	१०
णभ	क्र्या. ,, ,,	३१	१४

णकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०	तकारादयः ण+त	गणादयः	पृ०	पं०
णम *	भ्वा. प. अ.	१५	१०	णेषृ	भ्वा. आ. से.	६	१४
णय †	,, आ. से.	७	१५	**त**			
णल	,, प० ,,	१२	१६				
णश	दि० ,, ,,	२२	१५	तक	भ्वा. प. से.	२	२२
णस	भ्वा. आ. ,,	६	१६	तकि	,, ,, ,,	२	२२
णह	दि० उ. अ.	२२	३	तक्ष	,, ,, ,,	१०	६
णासृ	भ्वा. आ. से.	६	१६	तक्षू	,, ,, ,,	१०	३
णिक्ष	,, प० ,,	१०	४	तगि	,, ,, ,,	३	३
णिजि	अ० आ० ,,	१७	४	तञ्चु	,, ,, ,,	३	१९
णिजिर्	जु० उ० अ०	२०	३	तञ्चू	रु० ,, ,,	२९	११
णिदि	भ्वा. प० से.	२	५	तट	भ्वा. ,, ,,	५	७
णिदृ	,, उ० ,,	१३	१३	तड	चु० ,, ,,	३३	५
णिल	तु० प० ,,	२६	१०	तड	चु० उ० ,,	३६	५
णिवि	भ्वा ,, ,,	८	२२	तडि	भ्वा. आ. ,,	४	२१
णिश	,, ,, ,,	१०	१८	तत्रि	चु० ,, ,,	३४	१६
णिसि	अ० आ० ,,	१७	३	तनु	त० उ० ,,	२९	१७
णीञ्	भ्वा. उ. अ.	१४	२	तनु	चु० ,, ,,	३६	१९
णीव	,, प० से.	८	१८	तन्तसू	कं० प० ,,	३९	३
णु	अ० ,, ,,	१७	११	तप	भ्वा. ,, अ.	१५	११
णुद	तु० उ० अ०	२५	४	तप	दि० आ ,,	२१	१९
णुद	,, प० ,,	२८	४	तप	चु० उ० से०	३६	११
णू	,, ,, से०	२७	२	तमु	दि० प० ,,	२२	२०
णेदृ	भ्वा. उ० ,,	१३	१३	तय	भ्वा. आ. ,,	७	१५

*प्रह्वत्वे शब्दे=नम के बोलना। आख्या० पृ० १०७॥ †गतौ रक्षणे च ॥सं०॥

तकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०	तकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०
तरण	कं० प० से.	३६	१२	तील	भ्वा. प० से.	८	१८
तर्क	चु० उ० ,,	३६	३	तु	अ० ,, अ.	१७	१७
तर्ज	भ्वा. प० ,,	४	५	तुज	भ्वा. ,, से.	४	६
तर्ज	चु० आ. ,,	३४	१७	तुज	चु० ,, ,,	३२	२०
तर्द	भ्वा. प. ,,	२	३	तुजि	भ्वा० ,, ,,	४	६
तल	चु० ,, ,,	३३	११	तुजि	चु० ,, ,,	३२	२०
तसि	,, उ० ,,	३५	१२	तुजि	,, उ० ,,	३५	२३
तसु	दि० प० ,,	२३	२	तुट	तु० प० ,,	२६	१५
तायृ	भ्वा. आ. ,,	७	१८	तुड	,, ,, ,,	२६	१७
तिक	स्वा. प० ,,	२४	१०	तुडि	भ्वा. आ. ,,	४	१६
तिकृ	भ्वा. आ. ,,	२	१७	तुडृ	,, प० ,,	५	२१
तिग	स्वा. प. ,,	२४	१०	तुण	तु० ,, ,,	२६	३
तिज	भ्वा. आ. ,,	१५	४	[तुत्थ	चु० ,, ,,	३८	१४]
तिज	चु० प० ,,	३४	५	तुद	तु० उ० अ०	२५	४
तिपृ	भ्वा. आ. अ.	६	५	तुप	भ्वा. प. से.	६	१७
तिम	दि० प० से०	२१	२	तुप	तु० ,, ,,	२५	१७
तिरस्	कं० ,, ,,	३६	११	तुफ	भ्वा. ,, ,,	६	१८
तिल	भ्वा० ,, ,,	८	११	तुफ	तु० ,, ,,	२५	१७
तिल	तु० ,, ,,	२६	६	तुबि	,, ,, ,,	६	२०
तिल	चु० ,, ,,	३३	१३	तुबि	चु० ,, ,,	३४	७
तिल्ल	भ्वा० ,, ,,	८	११	तुभ	भ्वा. आ. ,,	११	४
तीकृ	,, आ. ,,	२	१७	तुभ	दि० प० ,,	२३	१०
तीम	दि० प० ,,	२१	२	तुभ	क्र्या. ,, ,,	३१	१४
तीर	चु० उ० ,,	३७	२३	तुम्प	भ्वा. ,, ,,	६	१७

तकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०	तकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०
तुम्प	तु० प० से०	२५	१७	तृम्फ	तु० प० से०	२५	१७
तुम्फ	भ्वा० ,, ,,	६	१८	[ञि] तृष	दि० ,, ,,	२३	७
तुम्फ	तु० ,, ,,	२५	१७	तृह	रु० ,, ,,	२९	१०
तुर	जु० ,, ,,	२०	१०	तृह	तु० ,, ,,	२६	७
तुरण	कं० ,, ,,	३९	६	तृंह	,, ,, ,,	२६	८
तुर्वी	भ्वा० ,, ,,	८	१८	तॄ	भ्वा० ,, ,,	१५	२
तुल	चु० ,, ,,	३३	११	तेज	,, ,, ,,	४	६
तुष	दि० ,, ,,	२२	१२	तेपृ *	,, आ० ,,	६	५
तुस	भ्वा० ,, ,,	१०	१५	तेवृ	,, ,, ,,	७	२२
तुहिर्	,, ,, ,,	१०	२२	त्यज	,, प० अ०	१५	११
तूड्	,, ,, ,,	५	२१	त्रकि	,, आ० से०	२	१६
तूण	चु० आ० ,,	३४	१९	त्रख	,, प० ,,	३	५
तूरी	दि० ,, ,,	२१	१७	त्रखि	,, ,, ,,	३	५
तूल	भ्वा० प० ,,	८	९	त्रदि	,, ,, ,,	२	७
तूष	,, ,, ,,	१०	८	त्रपि	,, ,, ,,	१२	५
तृक्ष	,, ,, ,,	१०	४	त्रपूष्	,, आ० ,,	६	७
तृणु	तना० उ० ,,	२९	१८	त्रस	चु० उ० ,,	३५	१६
[उ] तृदिर्	रु० ,, ,,	२८	१८	त्रसि	,, ,, ,,	३५	२३
तृप	दि० प० अ०	२२	१६	त्रसी	दि० प० ,,	२०	१९
तृप	स्वा० ,, से०	२४	११	त्रुट	तु० ,, ,,	२६	१४
तृप	तु० ,, ,,	२५	१७	त्रुट	चु० आ० ,,	३४	२१
तृप	चु० उ० ,,	३६	११	त्रुप	भ्वा० प० ,,	६	१७
तृफ	तु० प० ,,	२५	१६	त्रुफ	,, ,, ,,	६	१८
तृम्प	,, ,, ,,	२५	१७				

* चरणार्थे कम्पने च ॥ सं० ॥

* गत्यर्थे कम्पने च ॥ सं० ॥

दकारादयः	गणादयः	पृ॰	पं॰	दकारादयः	गणादयः	पृ॰	पं॰
दिवु	दि॰प॰ से॰	२०	१५	दृप	चु॰ उ॰से॰	३६	१२
दिवु	चु॰ आ॰ ,,	३५	३	दृफ	तु॰ प॰ ,,	२५	१८
दिवु	चु॰ उ॰ ,,	३५	११	दृभ	चु॰ उ॰ ,,	३६	१२
दिश	तु॰ ,, अ॰	२५	४	दृभी	तु॰ प॰ ,,	२५	२०
दिह	अ॰ ,, ,,	१६	१५	दृभी	चु॰ उ॰ ,,	३६	१२
दीक्ष	भ्वा॰आ॰से॰	६	११	दृम्फ	तु॰ प॰ ,,	२५	१८
दीङ्	दि॰ ,, अ॰	२१	८	दृशिर्	भ्वा॰ ,, अ॰	१५	११
दीधीङ्	अ॰ ,, से॰	१८	१७	दृह	,, ,, से॰	१०	२१
दीपी	दि॰ ,, ,,	२१	१७	दृहि	,, ,, ,,	१०	२१
दु	भ्वा॰ प॰ अ॰	१४	१४	दॄ	,, ,, ,,	१२	२
[टु] दु	स्वा॰ ,, ,,	२४	३	दॄ	क्र्या॰ ,, ,,	३०	१६
दुःख	चु॰उ॰ से॰	३८	६	देङ्	भ्वा॰आ॰अ॰	१४	२१
दुःख	कं॰ प॰ ,,	३६	४	देवृ	,, ,, से॰	७	२२
दुर्वी	भ्वा॰ ,, ,,	८	१६	दैप्	,, प॰ अ॰	१४	६
दुल	चु॰ ,, ,,	३३	११	दो	दि॰ ,, ,,	२१	१४
दुवस्	कं॰ ,, ,,	३६	११	दंश	भ्वा॰ ,, ,,	१५	१२
दुष	दि॰ ,, ,,	२२	१२	द्यु	अ॰ ,, ,,	१७	१६
दुह	अ॰उ॰अ॰	१६	१५	द्युत	भ्वा॰आ॰से॰	१०	२५
दुहिर्	भ्वा॰ प॰ से॰	१०	२२	द्यै	,, प॰ अ॰	१४	५
दूङ्	दि॰आ॰ ,,	२१	६	द्रम	,, ,, से॰	७	११
दृ	स्वा॰प॰ ,,	२४	१३	द्रा	अ॰ ,, अ॰	१८	३
दृङ्	तु॰आ॰ अ॰	२७	१३	द्राक्षि	भ्वा॰ ,, से॰	१०	७
दृप	दि॰प॰ ,,	२२	१६	द्राखृ	,, ,, ,,	२	२३
दृप	तु॰ ,, से॰	२५	१८				

धकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०
द्+ध			
द्राघृ *	भ्वा·आ·से·	२	१६
द्राङृ	,, ,, ,,	४	२२
द्राहृ	,, ,, ,,	६	२१
द्रु	,, प० अ०	१४	१४
द्रुण	तु० ,, से०	२६	४
द्रुह	दि० ,, ,,	२२	१६
द्रूञ्	क्र्या· उ० ,,	३०	१३
द्रेकृ	भ्वा· आ· ,,	२	११
द्रै	,, प० अ०	१४	५
द्विष	अ० उ० ,,	१६	१५
ध			
धक्क	चु० प० से०	३३	१०
[धण	भ्वा· ,, ,,	७	८]
धन	जु० ,, ,,	२०	१०
धवि	भ्वा· ,, ,,	६	२
[डु] धाञ्	जु० उ० अ०	१६	१८
धावु	भ्वा· ,, से·	६	६
धि	तु० प० अ०	२७	१०
धिक्ष	भ्वा·आ·से·	६	६
धिवि	,, प० ,,	८	२२
धिषँ	जु० ,, ,,	२०	१०
धीङ्	दि·औ·अ·	२१	८
धुक्ष	भ्वा·आ·से·	६	६
धुञ्	स्वा· उ· अ·	२३	१८
धुर्वी	भ्वा· प· से·	८	१६
धू	तु० ,, ,,	२७	२
धूञ्	स्वा· उ· अ·	२३	१८
धूञ्	क्र्या· ,, से·	३०	१५
धूञ्	चु० ,, ,,	३६	१८
धूप	भ्वा· प० ,,	६	१५
धूप	चु० उ० ,,	३६	२
धूरी	दि० आ० ,,	२१	१८
[धूश	चु० प० ,,	३३	२३]
[धूष	,, ,, ,,	३३	२३]
धूस	,, ,, ,,	३३	२३
धृङ्	भ्वा·आ·अ·	१४	२०
धृङ्	तु० ,, ,,	२७	१३
धृज	,, प० से०	४	३
धृजि	भ्वा· ,, ,,	४	३
धृञ्	,, उ० अ०	१४	२
धृष	चु० ,, से०	३६	२४
[ञि]धृषा	स्वा· प० ,,	२४	१०
धॄ	क्र्या· ,, ,,	३०	१६
धेक्क	चु० उ० ,,	३७	२३
धेट्	भ्वा· प· अ·	१४	५

*सामर्थ्ये आयामे च ॥ सं० ॥

धकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०	नकारादयः ध+न	गणादयः	पृ०	पं०
धेपृ	भ्वा॰ आ॰ से॰	६	७	ध्वन	चु॰ उ॰ से॰	३७	१५
धोर्ऋ	,, प॰ ,,	८	१५	ध्वनि	भ्वा॰ प॰ ,,	१२	५
ध्मा	,, ,, अ॰	१४	१०	ध्वंसु *	,, आ॰ ,,	११	५
ध्यै	,, ,, ,,	१४	६	ध्वाक्षि	,, प॰ ,,	१०	८
ध्रज	,, ,, से॰	४	३	ध्वृ	,, ,, अ॰	१४	१३
ध्रजि	,, ,, ,,	४	३				
ध्रण	,, ,, ,,	७	१०	न			
[उ]ध्रस	क्र्या॰ ,, ,,	३१	१५				
[उ]ध्रस	चु॰ उ॰ ,,	३५	१६	नक्क	चु॰ प॰ से॰	३३	१०
ध्राक्षि	भ्वा॰ प॰ ,,	१०	८	नट	,, ,, ,,	३२	१३
ध्राखृ	,, ,, ,,	२	२३	नट	,, उ॰ ,,	३६	४
ध्राघृ	,, आ॰ ,,	२	१९	[टु]नदि	भ्वा॰ प॰ ,,	२	६
ध्राड़ृ	,, ,, ,,	४	२२	[नम	,, ,, ,,	१२	६]
ध्रु	,, प॰ अ॰	१४	१४	नर्द	,, ,, ,,	२	३
ध्रु	तु॰ ,, ,,	२७	२	नल	चु॰ उ॰ ,,	३६	५
ध्रुव	,, ,, से॰	२७	३	नाथृ	भ्वा॰ आ॰ ,,	१	६
ध्रेकृ	भ्वा॰ आ॰ ,,	२	११	नाधृ	,, ,, ,,	१	६
ध्रै	,, प॰ अ॰	१४	६	निवास	चु॰ उ॰ ,,	३७	१३
ध्वज	,, ,, से॰	४	३	निष्क	,, आ॰ ,,	३४	१८
ध्वजि	,, ,, ,,	४	३	नील	भ्वा॰ प॰ ,,	८	७
ध्वण	,, ,, ,,	७	७	नृती	दि॰ ,, ,,	२०	१९
ध्वन	,, ,, ,,	१२	४	नॄ	भ्वा॰ ,, ,,	१२	२
ध्वनं	,, ,, ,,	१२	१४	नॄ	क्र्या॰ ,, ,,	३०	१९

* अवस्रंसने गतौ च । [शुभ इत्यपि केचित्] ॥ सं० ॥

पकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०	पकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०
पिडि	चु०प० से०	३४	१२	पुथ	चु०उ० से.	३६	३
पिवि	भ्वा.,, ,,	८	२१	पुथि	भ्वा.प० ,,	१	१८
पिश	तु० ,, ,,	२८	११	पुर	तु० ,, ,,	२६	७
पिश	चु० ,, ,,	३३	१५	पुर्व	भ्वा.,, ,,	८	१६
पिषॢ	रु० ,, ,,	२६	६	पुर्व	चु० ,, ,,	३४	२४
पिस	चु० ,, ,,	३३	२	पुल	भ्वा.,, ,,	१२	१७
पिसि	,, उ० ,,	३५	२३	पुल	चु० ,, ,,	३३	१२
पिसृ	भ्वा. प० ,,	१०	१७	पुष	भ्वा.,, ,,	१०	१३
पीङ्	दि. आ. अ.	२१	१०	पुष	दि० ,, अ.	२२	११
पीड	चु०प० से०	३२	१२	पुष	क्र्या.,, से.	३१	१६
पील	भ्वा. ,, ,,	८	७	पुष	चु० उ० ,,	३५	२२
पीव	,, ,, ,,	८	१७	पुष्प	दि० प० ,,	२१	२
पुट	,, ,, ,,	५	११	पुस्त	चु० ,, ,,	३३	६
पुट	तु० ,, ,,	२६	१२	पुंस	,, ,, ,,	३३	२२
पुट	चु० उ० ,,	३५	२२	पूङ्	भ्वा. आ. ,,	१४	२३
पुट	,, ,, ,,	३७	२३	पूज	चु० प० ,,	३४	२
पुटि	,, ,, ,,	३६	४	पूञ्	क्र्या.उ० ,,	३०	१३
पुट्ट	,, प० ,,	३२	१८	पूयी	भ्वा. आ ,,	७	१७
पुड	तु० ,, ,,	२६	१७	पूरी	दि० ,, ,,	२१	१७
पुडि	भ्वा.,, ,,	५	१२	पूरी	चु० उ० ,,	३६	५
पुण	तु० ,, ,,	२६	३	पूर्ण	,, प० ,,	३३	२२
[पुण	चु० ,, ,,	३३	२२]	पूल	भ्वा.,, ,,	८	६
पुथ	दि० ,, ,,	२०	२०	पूल	चु० ,, ,,	३३	२२

पकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०	पकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०
पूष	भ्वा.प०से०	१०	६	[ओ]प्यायी	भ्वा.आ.से.	७	१८
पृ	जु० ,, अ०	१६	१०	प्यैङ्	,, ,, अ०	१४	२१
पृ	स्वा. ,, ,,	२४	३	प्रच्छ	तु० प० ,,	२७	१५
पृङ्	तु० आ० ,,	२७	८	प्रथ	भ्वा.आ.से.	११	११
पृच	चु०उ० से०	३६	८	प्रथ	चु० प० ,,	३२	१६
पृची	अ०आ० ,,	१७	६	प्रस	भ्वा. आ. ,,	११	१२
पृची	रु० प० ,,	२६	१२	प्रा	अ०प० अ०	१८	५
पृजि	अ० आ० ,,	१७	६	प्रीङ्	दि०आ० ,,	२१	११
पृड	तु० प० ,,	२६	२	प्रीञ्	क्र्या. उ० ,,	३०	६
पृण	,, ,, ,,	२६	२	प्रीञ्	चु० ,, से०	३६	१८
पृथ	चु० ,, ,,	३२	१६	प्रुङ्	भ्वा.आ.अ.	१४	१६
पृषु	भ्वा. ,, ,,	१०	१४	प्रुष	क्र्या.प. से.	३१	१६
पॄ	जु० ,, ,,	१६	१०	प्रुषु	भ्वा. ,, ,,	१०	१३
पॄ	क्र्या. ,, ,,	३०	१७	प्रेषृ	,, आ० ,,	६	१५
पेलृ	भ्वा. ,, ,,	८	१२	प्रोथृ	,, उ० ,,	१३	११
पेवृ	,, आ० ,,	७	२२	प्लक्ष †	,, ,, ,,	१३	२०
पेषृ	,, ,, ,,	६	१४	प्लिह	,, आ० ,,	६	२०
पेसृ	,, प० ,,	१०	१७	प्ली	क्र्या.प.अ.	३१	५
पै	,, ,, अ०	१४	८	प्लुङ्	भ्वा.आ. ,,	१४	१६
पैणृ	,, ,, से०	७	६	प्लुष	दि०प० से०	२०	१६
प्यौडृ *	,, ,, ,,	५	३	प्लुष	,, ,, ,,	२३	४

* आख्यातिकादि में "यौडृ" पाठ है ॥ † यहां भक्ष पाठ होना चाहिये और भकारादि में इसे पढना चाहिये ॥ सं० ॥

वकारादयः प+फ+ब	गणादयः	पृ०	पं०	वकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०
प्लुष	क्र्या.प. से.	३१	१६	वल	भ्वा. प. से.	१२	१७
प्लुषु	भ्वा. ,, ,,	१०	१३	वल	चु० ,, ,,	३३	१६
प्सा	अ० ,, अ०	१८	४	वल्ह	भ्वा.आ. ,,	६	१६
फ				वष ‡	भ्वा. प. ,,	१०	११
फक्क	भ्वा. प. से.	२	२२	वसु	दि० ,, ,,	२३	२
फण	,, ,, ,,	१२	८	वस्त	चु०आ० ,,	३४	१७
फल	,, ,, ,,	८	१०	वाधृ	भ्वा. ,, ,,	१	६
[ञि] फला	,, ,, ,,	८	६	वाह्ट	,, ,, ,,	६	२०
फुल्ल	,, ,, ,,	८	१०	विट	,, प० ,,	५	१०
फेलृ	,, ,, ,,	८	१२	विदि	,, ,, ,,	२	५
				विल	तु० ,, ,,	२६	१०
ब				विल	चु० ,, ,,	३३	१३
वण	भ्वा. प० से.	७	१०	वुक्क ×	भ्वा. ,, ,,	२	२२
वद	,, ,, ,,	१	२०	वुक्क	चु० उ० ,,	३५	८
वध	,, आ० ,,	१५	४	वुगि	भ्वा. प० ,,	३	६
वध	चु० प० ,,	३२	१३	वुध	,, ,, ,,	१३	५
बन्ध	क्र्या. ,, अ०	३१	७	वुध	दि. आ. अ.	२२	६
वभ्र *	भ्वा. ,, से०	८	१६	वुधिर्	भ्वा. उ. से.	१३	१४
वर्ब	,, ,, ,,	६	१६	[उ]वुन्दिर्	,, ,, ,,	१३	१४
वर्ह	,, आ० ,,	६	१६	वुल	चु० प० ,,	३३	१२
वर्ह	चु० प० ,,	३४	६	वुस	दि० ,, ,,	२३	५
वर्ह †	,, उ० ,,	३६	२				

* वभ्र इति पाठान्तरम् ॥

† वर्ह इति पाठान्तरम् ॥

‡ वप इति पाठान्तरम् ॥

× आख्यातिक में वुक्क ॥ सं० ॥

* बृहौ शब्दे च ॥ † बृहि इति पाठान्तरम् ॥
‡ ब्युस् इति पाठान्तरम् ॥ सं० ॥

भकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०	मकारादयः भ+म	गणादयः	पृ०	पं०
भुरण	कं०प० से०	३९	७	भ्रंसु	भ्वा.आ.से.	११	५
भुवो	चु० उ० ,,	३५	१९	भ्रस्ज	तु० उ० अ०	२५	४
भू	भ्वा. प० ,,	१	३	भ्राजृ	भ्वा.आ.से.	३	१५
भू	चु०आ० ,,	३६	२२	[टु] भ्राजृ	,, ,, ,,	१२	११
भूष	भ्वा. प० ,,	१०	१०	[टु] भ्राशृ	,, ,, ,,	१२	११
भूष	चु० उ० ,,	३५	१२	भ्री	क्र्या.प.अ.	३१	६
भृजी	भ्वा.आ. ,,	३	१८	भ्रूण	चु० आ. से.	३४	१९
भृञ्	,, उ. अ.	१३	२३	भ्रेजृ	भ्वा. ,, ,,	३	१४
[डु] भृञ्	जु० ,, ,,	१९	१२	भ्रेषृ	,, उ० ,,	१३	१७
भृड	तु०प० से०	२६	२०	भ्लक्ष	,, ,, ,,	१३	२०
भृशि	चु० उ० ,,	२[illegible]	८	[टु] भ्लाशृ	,, आ० ,,	१२	११
भृशु	दि० प० ,,	२३	६	भ्लेषृ	,, उ० ,,	१३	१७
भॄ*	क्र्या. ,, ,,	३०	१८				
भेषृ	भ्वा. उ० ,,	१३	१७	**म**			
भ्यस	,, आ० ,,	६	१७	मकि	भ्वा.आ.से.	२	४
भ्रक्ष	,, उ० ,,	१३	२०	मकि ?	,, ,, ,,	२	१५
भ्रण	,, प० ,,	७	७	मख	,, प० ,,	३	२
भ्रमु	,, ,, ,,	१२	१९	मखि	,, ,, ,,	३	२
भ्रमु	दि० ,, ,,	२२	२१	मगध	कं० ,, ,,	३९	२
भ्रशु	भ्वा.आ० ,,	११	६	मगि	भ्वा. ,, ,,	३	३
भ्रंशु	भ्वा०,, ,,	११	६	मघि †	,, आ० ,,	२	१८
भ्रंशु	दि० प० ,,	२३	६	मघि	,, प० ,,	३	६

* भरणभर्त्सनयोः ॥ † गत्याक्षेपे कैतवे च ॥ सं० ॥

मकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०	मकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०
मच	भ्वा.आ.से.	३	१२	मर्वं	भ्वा.प.से.	८	२०
मचि	,, ,, ,,	३	१२	मल	,, आ० ,,	७	२०
मठ	,, प० ,,	५	१५	मल्ल	,, ,, ,,	७	२०
मठिं	,, आ० ,,	४	१६	मव	,, प० ,,	६	३
मडि	,, ,, ,,	४	१८	मव्य	,, ,, ,,	८	४
मडि	,, प० ,,	५	११	मश	,, ,, ,,	१०	१८
मडि	चु० ,, ,,	३३	८	मष	,, ,, ,,	१०	११
मण	भ्वा. ,, ,,	७	७	मसी	दि० ,, ,,	२३	५
मत्रि	चु० आ. ,,	३४	१६	मस्क	भ्वा. आ. ,,	२	१६
मथि	भ्वा. प० ,,	१	१८	[टु]मस्जो	तु० प० अ०	२७	१६
मथे	,, ,, ,,	१२	१६	मह	भ्वा. ,, से०	१०	२०
मद	चु० आ. ,,	३५	३	मह	चु० उ० ,,	३५	८
मदि	भ्वा. ,, ,,	१	८	महि	भ्वा. आ. ,,	६	१८
मदी	,, प० ,,	१२	४	महि	चु० उ० ,,	३६	५
मदी	दि० ,, ,,	२२	२२	महीङ्	कं० आ० ,,	३६	१०
मन	,, आ. अ.	२२	८	मा	अ० प० अ०	१८	६
मनु	त० ,, से०	३०	३	माक्षि	भ्वा. ,, से.	१०	७
मन्तु	कं० प० ,,	३८	१६	माङ्	जु. आ. अ.	१६	१४
मन्थ	भ्वा. ,, ,,	१	१८	माङ्	दि० ,, ,,	२१	१०
मन्थ	क्र्या. ,, ,,	३१	११	मान	भ्वा. ,, से.	१५	४
मभ्र	भ्वा. ,, ,,	८	१६	मान	चु० ,, ,,	३५	४
मय	,, आ० ,,	७	१५	मान	चु० उ० ,,	३६	२२
मर्च्च	चु० प० ,,	३४	४	मार्ग	,, ,, ,,	३६	२२
मर्व	भ्वा. ,, ,,	६	१६	मार्ज	,, प० ,,	३४	४

मकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०	मकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०
माह	भ्वा.उ० से.	१२	२१	मील	भ्वा.प. से.	८	६
मिच्छ	तु० प० ,,	२५	१३	मीव	,, ,, ,,	८	१७
मिजि	चु० उ० ,,	३५	२३	मुच	चु० उ० ,,	३५	१७
[डु]मिञ्	स्वा. ,, अ०	२३	१६	मुचि	भ्वा.आ. ,,	२	१२
मिथृ	भ्वा. ,, से०	१३	१२	मुच्लृ	तु०उ० अ०	२८	७
[ञि]मिदा	,, आ० ,,	१०	२५	मुज	भ्वा.प. से.	४	१०
[ञि]मिदा	दि० प० ,,	२३	११	मुजि	,, ,, ,,	४	१०
मिदि	चु० ,, ,,	३२	१०	मुट	,, ,, ,,	५	११
मिदृ	भ्वा. उ० ,,	१३	११	मुट	तु० ,, ,,	२६	१४
मिधृ *	,, ,, ,,	१३	१२	मुट	चु० ,, ,,	३३	१५
मिल	तु० प० ,,	२६	११	मुठि	भ्वा.आ. ,,	४	१६
मिल	,, उ० ,,	२८	७	मुडि	,, ,, ,,	४	१९
मिवि	भ्वा. प० ,,	८	२२	मुडि	,, प० ,,	५	१२
मिश	,, ,, ,,	१०	१८	मुण	तु० ,, ,,	२६	३
मिश्र	चु० उ० ,,	३८	५	मुद	भ्वा.आ. ,,	१	१०
मिष	तु० प० ,,	२६	८	मुद	चु० उ० ,,	३५	१५
मिषु	भ्वा. ,, ,,	१०	१३	मुर	तु० प० ,,	२६	६
मिह	,, ,, अ०	१५	१२	मुर्छा	भ्वा. ,, ,,	३	२३
मी	चु०उ० से०	३६	१३	मुर्वी	,, ,, ,,	८	१९
मीङ्	दि० आ. अ.	२१	६	मुष	क्र्या. ,, ,,	३१	१७
मीञ्	क्र्या. उ. ,,	३०	१०	मुस	दि० ,, ,,	२३	५
मीमृ †	भ्वा. प. से.	७	११	मुस्त	चु० ,, ,,	३३	२१

* मेधाहिंसनयोः सङ्गमे च ॥ † गतौ शब्दे च ॥ सं० ॥

मकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०	मकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०
मुह	दि०प०से०	२२	१६	मृषु ‡	भ्वा.प० से.	१०	१४
मूङ्	भ्वा.आ. ,,	१४	२३	मॄ	क्र्या. ,, ,,	३०	१६
मूञ्	क्र्या.उ. ,,	३०	१३	मेङ्	भ्वा.आ.अ.	१४	२०
मूत्र	चु० ,, ,,	३७	२२	मेडृ	,, प० से०	५	३
मूल	भ्वा प० ,,	८	६	मेथृ	,, उ० ,,	१३	१२
मूल	चु० ,, ,,	३३	१२	मेद	,, ,, ,,	१३	११
मूष	भ्वा.,, ,,	१०	६	मेधा	कं० प० ,,	३९	२
मृक्ष	,, ,, ,,	१०	५	मेधृ ×	भ्वा. उ० ,,	१३	१२
मृग	चु०आ० ,,	३७	१६	मेपृ	,, आ० ,,	६	७
मृङ्	तु०आ.अ.	२७	८	मेवृ	,, ,, ,,	७	२२
मृजू	चु०उ० से.	३६	२३	म्ना	,, प० अ०	१४	१०
मृजूष्	अ० प० ,,	१८	८	म्रक्ष	,, ,, से०	१०	६
मृड	तु० ,, ,,	२५	२१	म्रक्ष	चु० ,, ,,	३४	६
मृड *	क्र्या.,, ,,	३१	१३	म्रच्छ	,, ,, ,,	३४	८
मृण	तु० ,, ,,	२६	२	म्रद	भ्वा.आ. ,,	११	१२
मृद †	क्र्या.,, ,,	३१	१३	म्रुचु	,, प० ,,	३	१६
मृधु	भ्वा.उ० ,,	१३	१३	म्रुञ्चु	,, ,, ,,	३	१६
मृश	तु०प०अ०	२८	३	म्रेडृ	,, ,, ,,	५	३
मृष	दि०उ०से०	२१	२३	म्लुचु	,, ,, ,,	३	१६
मृष	चु० ,, ,,	३६	२३	म्लुञ्चु	,, ,, ,,	३	१६

* क्षोदे सुखे च ॥ † आख्यातिके 'मृद्नु' । पृ० १८४ पं० १८ ॥

‡ सेचने सहने च ॥ × मेधाहिंसनयोः सङ्गमे च ॥सं०॥

यकारादयः म+य	गणादयः	पृ०	पं०
म्लेच्छ	भ्वा.प० से.	१	२१
म्लेच्छ *	चु० ,, ,,	३४	६
म्लेड्	भ्वा.,, ,,	५	३
म्लेवृ	,, आ० ,,	७	२२
म्लै	,, प० अ०	१४	५
य			
यक्ष	चु.आ. से.	३४	२०
यज	भ्वा.उ. अ.	१५	२०
यत	चु० ,, से०	३५	१४
यती	भ्वा.आ. ,,	१	१३
यत्रि	चु०प० से.	३२	८
यभ	भ्वा. ,, अ.	१५	१०
यम	,, ,, ,,	१५	१०
यम	,, ,, से०	१२	८
यम	चु० ,, ,,	३३	१८
यसु	दि० ,, ,,	२२	२२
या	अ० ,, अ०	१८	२
[टु]याचृ	भ्वा.उ. से.	१३	१०
यु	अ० प० ,,	१७	११
यु	चु०आ० ,,	३५	४
युगि	भ्वा. प० ,,	३	६

रेफादयः य+र	गणादयः	पृ०	पं०
युच्छ	भ्वा.प०से.	४	२
युज	दि.आ. अ.	२२	८
युज	चु०उ० से.	३६	८
युजिर्	रु० ,, अ०	२८	१८
युञ्	क्र्या. ,, ,,	३०	११
युतृ	भ्वा.आ. ,,	१	१३
युध	दि० ,, अ०	२२	७
युपु †	,, प० से०	२३	६
यूष	भ्वा. प० ,,	१०	१०
र			
रक्ष	भ्वा. प.से.	१०	४
रख	,, ,, ,,	३	२
रखि	,, ,, ,,	३	२
रग	चु० ,, ,,	३५	१५
रगि	भ्वा. ,, ,,	३	३
रगे	,, ,, ,,	११	१६
रघ	चु० उ० ,,	३५	१४
रघि	भ्वा.आ. ,,	२	१७
रघि	चु० उ० ,,	३६	५
रङ्ग?	,, उ० ,,	३६	५
रच	,, ,, ,,	३७	७

* अव्यक्तार्थो वाचि छेदने [?] च ॥ † युप इति पाठान्तरम् ॥सं० ।

रेफादयः	गणादयः	पृ०	पं०	रेफादयः	गणादयः	पृ०	पं०
रञ्ज †	भ्वा.प.से०	१२	६	रह	भ्वा.प० से.	१०	२०
रञ्ज	,, उ० अ.	१५	१६	रह	चु० ,, ,,	३३	१६
रञ्ज	दि० ,, ,,	२२	३	रह	,, उ० ,,	३७	४
रट	भ्वा. प. से.	५	४	रहि	भ्वा.प० ,,	१०	२१
रठ	,, ,, ,,	५	१५	रहि	चु० उ० ,,	३६	५
रण	,, ,, ,,	७	७	रा	अ०प०अ०	१८	४
रण	,, ,, ,,	११	२२	राखृ	भ्वा.प०से०	२	२३
रणि	,, ,, ,,	१२	४	राघृ	,, आ० ,,	२	१८
रद	,, ,, ,,	२	२	राजृ	,, उ० ,,	१२	१०
रध	दि० ,, ,,	२२	१५	राध	दि०प०अ०	२२	११
रप	भ्वा.,, ,,	६	१६	राध	स्वा.,, ,,	२४	५
रफ	,, ,, ,,	६	१८	रासृ	भ्वा.आ.से.	६	१६
रफि	,, ,, ,,	६	१८	रि	स्वा. प० ,,	२४	१२
रबि	,, आ० ,,	६	८	रि	तु० ,, अ०	२७	१०
रभ	भ्वा.,, अ०	१५	६	रिख	भ्वा.,, से०	३	५
रभि	,, ,, से०	६	१०	रिगि	,, ,, ,,	३	४
रमु	,, ,, अ०	१२	२३	रिच	चु० उ० ,,	३६	१०
रय	,, ,, से.	७	१६	रिचिर्	रु०उ० अ०	२८	१७
रवि	,, प० ,,	६	२	रिफ	तु०प० से०	२५	१६
रस	,, ,, ,,	१०	१६	रिवि	भ्वा.,, ,,	६	२
रस	चु० उ० ,,	३८	१०	रिश	तु० ,, अ.	२८	२

† जनी, जृष् और रञ्ज ये तीनों दिवादिगण के हैं और मित्संज्ञक हैं। आख्या० पृ० ८३ पं० १४ ॥सं०॥

रेफादयः	गणादयः	पृ०	पं०	रेफादयः र+ल	गणादयः	पृ०	पं०
रिष	भ्वा०प० से०	१०	१२	रुशि	चु०उ० से०	३६	४
रिष	दि० ,, ,,	२३	८	रुष	भ्वा०प० ,,	१०	११
रिह	तु० ,, ,,	२५	१६	रुष	दि० ,, ,,	२३	८
री	क्र्या० ,, अ०	३१	४	रुष	चु० ,, ,,	३४	१२
रीङ्	दि०आ० अ०	२१	६	रुह	भ्वा० ,, अ०	१३	५
रु	अ०प० से०	१७	११	रूक्ष	चु०उ०से०	३७	२२
रुङ्	भ्वा०आ०अ०	१४	२०	रूप	,, ,, ,,	३८	१०
रुच	,, ,, से०	११	२	रूष	भ्वा० प० ,,	१०	६
रुज	चु० उ० ,,	३६	६	रेकृ	,, आ० ,,	२	१२
रुजो	तु० प० ,,	२७	१६	रेखा	कं० प० ,,	३९	१०
रुट	भ्वा०आ० ,,	११	३	रेटृ	भ्वा० उ० ,,	१३	१०
रुट	चु० प० ,,	३४	१२	रेपृ	,, आ० ,,	६	७
रुट	,, उ० ,,	३६	४	रेभृ	,, ,, ,,	६	१३
रुटि	भ्वा० प० ,,	५	१२	रेवृ	,, ,, ,,	८	२
रुठ	,, ,, ,,	५	१७	रेषृ	,, ,, ,,	६	१५
रुठि *	,, ,, ,,	५	१३	रै	भ्वा०प० अ०	१४	६
रुठि	,, ,, ,,	५	१६	रोडृ	,, ,, से०	५	२२
रुदिर्	अ० ,, ,,	१८	८	रौडृ	,, ,, ,,	५	२१
[अनो]रुध	दि०आ० अ०	२२	७	**ल**			
रुधिर्	रु० उ० ,,	२८	१६				
रुपु †	दि०प०से०	२३	६	लक्ष	चु०प०से०	३२	६
रुश	तु० ,, अ०	२८	२	लक्ष	,, आ० ,,	३४	२१

* रुडि इत्यपरे ॥ † रुप इति पाठान्तरम् : सं० ॥

लकाराद्यः	गणाद्यः	पृ०	पं०	लकाराद्यः	गणाद्यः	पृ०	पं०
लख	भ्वा०प० से०	३	२	लडिः	भ्वा०प०से०	१२	३
लखि	,, ,, ,,	३	२	लप	भ्वा० ,, ,,	६	१६
लगि	,, ,, ,,	३	३	लबि †	,, आ० ,,	६	८
लगे	,, ,, ,,	११	१९	[डु]लभष्	,, ,, अ०	१५	६
लघि *	,, आ० ,,	२	१७	लर्ब	,, प० से०	६	१६
लघि	,, प० ,,	३	६	लल	चु० आ० ,,	३४	१६
लघि	चु० उ० ,,	३५	२३	लष	भ्वा० उ० ,,	१३	१९
लघि	,, ,, ,,	३६	५	लस	,, प० ,,	१०	१६
लच्छ	भ्वा० प० ,,	३	२२	लस	चु० उ० ,,	३५	१२
लज	,, ,, ,,	४	८	[ओ]लस्जी	तु० आ० ,,	२५	१०
लज	चु० ,, ,,	३२	१२	ला	अ० प० अ०	१८	४
लज	,, उ० ,,	३८	५	लाखृ	भ्वा० ,, से०	२	२३
लजि	भ्वा० प० ,,	४	८	लाघृ	भ्वा० आ० ,,	२	१८
लजि	चु० ,, ,,	३२	२०	लाच्छि	,, प० ,,	३	२२
लजि	,, उ० ,,	३६	५	लाज	,, ,, ,,	४	८
लर्जि	,, ,, ,,	३८	५	लाजि	,, ,, ,,	४	८
[ओ]लजी	तु० आ० ,,	२५	९	लाट्ट	कं० ,, ,,	३९	६
लट	भ्वा० प० ,,	५	५	लाभ	चु० उ० ,,	३८	११
लड	,, ,, ,,	५	२२	लिख	तु० प० ,,	२६	१२
लड	चु० ,, ,,	३२	१०	लिगि	भ्वा० ,, ,,	३	४
[ओ]लडि	,, ,, ,,	३२	१०	लिगि	चु० उ० ,,	३५	१५
लर्डि	,, उ० ,,	३६	५	लिट्ट	कं० प० ,,	३९	६

* गत्यर्थे भोजननिवृत्तावपि । † शब्दे अवस्रंसने च ॥सं०॥

लकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०	लकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०
लिप	तु०उ० अ०	२८	८	लुथि	भ्वा.प० से.	१	१८
लिश	दि०आ० ,,	२२	८	लुपु ‡	दि० ,, ,,	२३	६
लिश	तु० प० ,,	२८	२	लुप्लृ	तु०उ० अ०	२८	७
लिह	अ० उ० ,,	१६	१५	लुबि	भ्वा.प० से.	६	२०
ली	क्र्या. प. ,,	३१	४	लुबि	चु० ,, ,,	३४	६
ली	चु०उ० से.	३६	६	लुभ	दि० ,, ,,	२३	६
लीङ्	दि०आ.अ.	२१	६	लुभ	तु० ,, ,,	३५	१५
लुजि	चु०प० से.	३२	२०	लूञ्	क्र्या.उ० ,,	३०	१४
लुञ्च	भ्वा. ,, ,,	३	१८	लूष	भ्वा. प० ,,	१०	६
लुट *	,, ,, ,,	५	६	लूष	चु० ,, ,,	३३	१४
लुट	,, आ० ,,	११	३	लेख	कं० ,, ,,	३६	६
लुट	तु० प० ,,	२६	१६	लेखा	,, ,, ,,	३६	८
लुट	चु० उ० ,,	३५	२२	लेट्	,, ,, ,,	३८	२०
लुटि	भ्वा. प० ,,	५	१२	लेपृ	भ्वा.आ. ,,	६	७
लुठ	,, ,, ,,	५	१७	लेला	कं० प० ,,	३८	२१
लुठ	,, आ० ,,	११	३	लोकृ	भ्वा.आ. ,,	२	११
लुठ	दि० प० ,,	२३	६	लोकृ	चु० उ० ,,	३६	२
लुठ	तु० ,, ,,	२६	१६	लोचृ	भ्वा.आ. ,,	३	१०
लुठि †	भ्वा. ,, ,,	५	१३	लोचृ	चु० उ० ,,	३६	३
लुठि	,, ,, ,,	५	१८	लोट्	कं० प० ,,	३८	२०
लुठि	,, ,, ,,	५	१६	लोडृ	भ्वा. ,, ,,	५	२२
लुण्ठ	चु० ,, ,,	३२	१६	लोष्ट	,, आ० ,,	४	१५

* लुड इत्यके ॥ † लुडि इत्यपरे । ‡ लुप इति पाठान्तरम् ॥ सं० ॥

*वठि इति पाठान्तरम् ॥ † शब्दे संभक्तौ च ॥ ‡ प्रेरणे, वर्णने च ॥सं०॥

वकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०	वकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०
वल्क	चु० प० से०	३२	२	वावृतु	दि० आ० से०	२१	२०
वल्क	,, उ० ,,	३८	४	वाशृ	,, ,, ,,	२१	२०
वल्ग	भ्वा० प० ,,	३	३	वास	चु० उ० ,,	३७	१३
वल्गु	कं० ,, ,,	३८	१९	विचिर्	रु० ,, अ०	२८	१७
वल्भ	भ्वा० आ० ,,	६	११	विच्छ	तु० प० से०	२८	३
वल्ल	,, ,, ,,	७	१९	विच्छ	चुं० उ० ,,	३६	२
वल्ह	,, ,, ,,	६	१९	विजिर्	जु० ,, अ०	२०	३
वल्ह	चु० उ० ,,	३६	२	[ओ]विजी	तु० आ० से०	२५	६
वश	अ० प० ,,	१८	१९	[ओ]विजी	रु० प० ,,	२९	१२
वस	भ्वा० ,, अ०	१६	३	विट	भ्वा० ,, ,,	५	१०
वस	अ० आ० से०	१७	२	विथृ	,, आ० ,,	१	१४
वस	चु० उ० ,,	३५	१७	विद	अ० प० ,,	१८	८
[वस	,, प० ,,	३८	१४]	विद	दि० आ० अ०	२२	९
वसु	दि० ,, ,,	२३	२	विद	रु० ,, ,,	२९	७
वस्क	भ्वा० आ० ,,	२	१६	विद	चु० ,, से०	३५	४
वह	,, उ० अ०	१५	२१	विद्लृ	तु० उ० अ०	२६	७
वहि	,, आ० से०	६	१८	विध	,, प० से०	२५	२१
वा	अ० प० अ०	१८	२	विल	,, ,, ,,	२६	१०
वाक्षि	भ्वा० ,, से०	१०	७	विल	चु० ,, ,,	३३	१३
वाञ्छि	,, ,, ,,	३	२२	विश	तु० ,, अ०	२८	३
वाडृ	,, आ० ,,	४	२२	विष	क्र्या० प० ,,	३१	१६
वात *	चु० उ० ,,	३७	१२	विषु †	भ्वा० ,, से०	१०	१२

* सुखसेवनयोः । गतिसुखसेवनेषु इत्येके । आख्या० पृ० १९८ ॥

† आख्यातिक में इसे अनिट् लिखा है। देखें आख्या० पृ० ७४ पं० ३ ॥सं०॥

वकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०	वकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०
विष्क	चु. आ. से.	३४	१८	वृश	दि०प०से०	२३	७
[विष्क	,, प० ,,	३८	१३]	वृष	चु०आ० ,,	३५	३
विष्लृ	जु०उ० अ०	२०	३	वृषु	भ्वा. प० ,,	१०	१४
विस *	दि०प० से०	२३	४	वृहू	तु० ,, ,,	२६	७
वी	अ० ,, अ०	१७	२१	वॄ	क्र्या. ,, ,,	३०	१७
वीर	चु० आ. से	३७	२०	वॄञ्	,, उ० ,,	३०	१५
वुस् †	दि० प० ,,	२३	४	वेञ्	भ्वा. ,, अ०	१६	५
वृ	भ्वा. ,, अ.	१४	१२	वेणृ	,, ,, से०	१३	१४
वृक	,, आ० से०	२	१४	वेथृ	,, आ० ,,	१	१४
वृत्त	,, ,, ,,	६	६	वेद	कं० प० ,,	३८	२२
वृङ्	क्र्या.,, ,,	३१	६	वेनृ	भ्वा.उ० ,,	१३	१५
[वृजि	अ० ,, ,,	१७	६]	[टु] वेपृ	,, आ० ,,	६	६
वृजी	,, ,, ,,	१७	६	वेल	चु० उ० ,,	३७	११
वृजी	रु० प० ,,	२६	१२	वेलृ	भ्वा. प० ,,	८	११
वृजी	चु० उ० ,,	३६	६	वेल्ल	,, ,, ,,	८	१२
वृञ्	स्वा० ,, ,,	२३	१८	वेला	कं० ,, ,,	३६	८
वृञ्	चु० ,, ,,	३६	६	वेवीङ्	अ. आ. ,,	१८	१७
वृण	तु० प० ,,	२६	२	वेष्ट	भ्वा. ,, ,,	४	१४
वृतु	भ्वा.आ. ,,	११	७	वेह्र	,, ,, ,,	६	२०
वृतु	चु० उ० ,,	३६	३	[ओ] वै	,, प० अ०	१४	८
वृधु	भ्वा.आ. ,,	११	७	व्यच	तु० ,, से०	२५	१२
वृधु	चु० उ० ,,	३६	३	व्यथ	भ्वा.आ. ,,	११	११

* आख्यातिक में इसे बिस पढा है ॥ † बुस इति पाठा० ।.सं०॥

शकारादयः व+श	गणादयः	पृ०	पं०	शकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०
व्यध	दि० प०अ.	२२	११	शट	भ्वा.प० से.	५	५
व्यय	भ्वा.उ० से.	१३	१६	शठ	,, ,, ,,	५	१८
व्यय	चु० ,, ,,	३८	१०	शठ	चु० ,, ,,	३२	१९
व्युष	दि० प० ,,	२०	१८	शठ	,, आ० ,,	३४	२०
व्युष	,, ,, ,,	२३	३	शठ	,, उ० ,,	३७	४
व्येञ्	भ्वा.उ. अ.	१६	५	शडि	भ्वा.आ. ,,	४	२०
व्रज	,, प. से०	४	११	शण †	,, प० ,,	११	२२
व्रज	चु० ,, ,,	३३	१६	शद्लृ	,, ,, अ०	१३	३
व्रण *	भ्वा.,, ,,	७	७	शद्लृ	तु० ,, ,,	२८	४
व्रण	चु० उ० ,,	३८	१२	शप	भ्वा.उ०अ.	१५	२०
[ओ]व्रश्चू	तु० प० ,,	२५	१२	शप	दि० ,, ,,	२२	३
व्री	क्र्या.,,अ०	३१	४	शब्द	चु० ,, से०	३५	८
व्रीङ्	दि०आ० ,,	२१	९	शम	,, आ० ,,	३४	२१
व्रीड	,, प० से०	२१	२	शमु	दि० प० ,,	२२	२०
व्रुड	तु० ,, ,,	२६	१९	शमो	भ्वा.,, ,,	१२	७
व्ली	क्र्या.,, अ.	३१	५	शम्ब	चु० ,, ,,	३२	१७
				शर्ब	भ्वा.,, ,,	६	१९
श				शर्व	,, ,, ,,	८	२९
शक	दि०प०अ०	२२	१३	शल	,, आ. ,,	७	१९
शकि	भ्वा.आ.से.	२	१३	शल	,, प० ,,	१२	१८
शक्लृ	स्वा. प. अ.	२४	५	शल्भ	,, आ० ,,	६	११
शगि ?	भ्वा.,, से.	३	४	शव	,, प० ,,	१०	१८
शच	,, आ. ,,	३	१०	शश	,, ,, ,,	१०	१९

*आख्यातिक में 'व्रण' है।। †दानार्थे गतौ च। केषाञ्चिन्मते गत्यर्थ एव ।।सं०।।

शकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०	शकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०
शष	भ्वा० प० से०	१०	११	शीभृ	भ्वा० आ० से०	६	६
[आङः]शसि	,, आ० ,,	६	१७	शील	,, प० ,,	८	७
शसु	,, प० ,,	१०	१६	शील	चु० उ० ,,	३७	११
शाखृ	,, ,, ,,	२	२४	शुच	भ्वा० प० ,,	३	१७
शाडृ	,, आ० ,,	४	२३	[ई]शुचिर्	दि० उ० ,,	२१	२३
शान	,, उ० ,,	१५	१७	शुच्य	भ्वा० प० ,,	८	५
[आङः]शासु	अ० आ० ,,	१७	२	शुठ	,, ,, ,,	५	१८
शासु	,, प० ,,	१८	१४	शुठ	चु० ,, ,,	३४	३
शिक्ष	भ्वा० आ० ,,	६	१०	शुठि	भ्वा० ,, ,,	५	१८
शिखि	,, प० ,,	३	५	शुठि	,, प० ,,	५	१६
शिघि	,, ,, ,,	३	७	शुठि	चु० ,, ,,	३४	३
शिजि	अ० आ० ,,	१७	४	शुध	दि० ,, अ०	२२	१४
शिञ्	स्वा० उ० अ०	२३	१६	शुन	तु० ,, से०	२६	४
शिट	भ्वा० प० से०	५	६	शुन्ध	भ्वा० ,, ,,	२	८
शिल	तु० ,, ,,	२६	११	शुन्ध	चु० उ० ,,	३६	१६
शिषं †	भ्वा० ,, ,,	१०	११	शुभ	भ्वा० प० ,,	६	२२
शिष	चु० उ० ,,	३६	१०	शुभ	,, आ० ,,	११	४
शिष्लृ	रु० प० अ०	२६	८	शुभ	तु० प० ,,	२५	२०
शीक	चु० उ० से०	३६	४	शुम्भ	भ्वा० ,, ,,	६	२२
शीक	,, ,, ,,	३६	१४	शुम्भ	तु० ,, ,,	२५	२०
शीकृ	भ्वा० आ० ,,	२	११	शुल्क	चु० ,, ,,	३३	१६
शीङ्	अ० ,, ,,	१७	६	शुल्व	,, ,, ,,	३३	१४

† यह धातु अनिट् है देखो आख्या० पृ० ७३ पं० ४ से १० ॥सं०॥

शकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०	शकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०
शुष	दि०प०अ०	२२	१२	श्रण	भ्वा०प०से०	११	२२
शूर	चु०आ०से०	३७	२०	श्रण	चु० ,, ,,	३२	५
शूरी	दि० ,, ,,	२१	१९	श्रथ	भ्वा० ,, ,,	११	२३
शूर्प	चु० प० ,,	३३	१४	श्रथ	चु० ,, ,,	३२	१३
शूल	भ्वा० ,, ,,	८	८	श्रथ	,, उ० ,,	३६	१३
शूष	,, ,, ,,	१०	९	श्रथ	,, ,, ,,	३७	८
शृधु	,, आ० ,,	११	७	श्रथि	भ्वा०आ० ,,	१	१४
शृधु	,, उ० ,,	१३	१३	श्रन्थ	क्या०प० ,,	३१	११
शृधु	चु० ,, ,,	३५	१३	श्रन्थ	चु० उ० ,,	३६	१८
शॄ	क्या०प० ,,	३०	१७	श्रमु	दि० प० ,,	२२	२०
शेला	कं० ,, ,,	३९	८	श्रम्भु	भ्वा०आ० ,,	६	१२
शेलृ	भ्वा० ,, ,,	८	१२	श्रा	,, प० अ०	१२	२
शेवृ	,, आ० ,,	७	२२	श्रा	अ० ,, ,,	१८	२
शै	,, प० अ०	१४	८	श्रिञ्	भ्वा०उ०से०	१३	२३
शो	दि० ,, ,,	२१	१४	श्रिषु	,, प० ,,	१०	१३
शोणृ	भ्वा० ,, से०	७	८	श्रीञ्	क्या०उ०अ०	३०	९
शौडृ	,, ,, ,,	५	३	श्रु	भ्वा० प० ,,	१४	१४
शंसु	,, ,, ,,	१०	१९	श्रै	,, ,, ,,	१४	८
श्च्युतिर्	,, ,, ,,	१	१८	श्रोणृ	,, ,, से०	७	९
श्मील	,, ,, ,,	८	६	श्लकि	,, आ० ,,	२	१३
श्यैङ्	,, आ० अ०	१४	२१	श्लगि	,, प० ,,	३	४
श्रकि	,, ,, से०	२	१२	श्लथ	,, ,, ,,	११	२३
श्रगि	,, प० ,,	३	४	श्लाखृ	,, ,, ,,	२	२४

शकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०
श्लाघृ	भ्वा.आ.से.	२	१६
श्लिष	दि०प०अ०	२२	१२
श्लिष	चु० ,, से०	३३	४
श्लिषु	भ्वा.,, ,,	१०	१३
श्लोकृ	भ्वा.आ. ,,	२	११
श्लोणृ	,, प० ,,	७	६
श्वकि	,, आ० ,,	२	१६
श्वच	,, ,, ,,	३	११
श्वचि	,, ,, ,,	३	११
श्वठ	चु० प० ,,	३२	१६
श्वठ	,, उ० ,,	३७	४
श्वठि	,, प० ,,	३२	१६
श्वभ्र	,, ,, ,,	३३	१७
श्वर्त्त	,, ,, ,,	३३	१७
श्वल्ल	भ्वा.,, ,,	८	१४
श्वल्क	चु० ,, ,,	३३	२
श्वल्ल	भ्वा.,, ,,	८	१४
श्वस	अ० ,, ,,	१८	१३
[टुओ]श्वि	भ्वा.,, ,,	१६	८
श्विता	,, आ० ,,	१०	२५
श्विदि	,, ,, ,,	१	७

षकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०
ष			
षगे *	भ्वा.प.से.	११	२०
षघ	स्वा.,, ,,	२४	१०
षच	भ्वा.आ.,,	३	१०
षच	,, उ० ,,	१५	१६
षञ्ज	,, प० अ०	१५	११
षट	,, ,, से०	५	८
षट्ट	चु० ,, ,,	३३	२१
षण	भ्वा.,, ,,	७	११
षणु	त० उ० ,,	२६	१७
[आङ]:षद	चु० ,, ,,	३६	१६
षद्लृ	भ्वा.प.अ.	१३	३
षद्लृ	तु० ,, ,,	२८	४
षप	भ्वा.,, से०	६	१६
षम	,, ,, ,,	१२	१४
षम्ब	चु० ,, ,,	३२	१६
षर्ज	भ्वा.,, ,,	४	४
षर्ब	,, ,, ,,	६	१६
षर्व	,, ,, ,,	८	२१
षल	,, ,, ,,	८	१३
षस	अ० ,, ,,	१८	१६

*यह भूल से धातुपाठ में छूट गया है इसे शुद्धिपत्र में देखकर जान लें ॥सं०॥

षकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०
षस्ज	भ्वा० प० से०	३	२०
षह	,, आ० ,,	१२	२२
षह	दि० प० ,,	२१	३
षह	चु० उ० ,,	३६	८
षान्त्व	,, प० ,,	३३	२
षिच	तु० उ० अ०	२८	८
षिञ्	स्वा० ,, ,,	२३	१६
षिञ्	क्र्या० ,, ,,	३०	१०
षिट	भ्वा० प० से०	५	६
षिधु *	,, ,, ,,	१	१९
षिधु	दि० ,, अ०	२२	१४
षिधू	भ्वा० ,, से०	१	१९
षिभु	,, ,, ,,	६	२१
षिम्भु	,, ,, ,,	६	२१
षिल	तु० ,, ,,	२६	११
षिवु	दि० ,, ,,	२०	१६
षु	भ्वा० ,, अ०	१४	१३
षु	अ० ,, ,,	१७	१६
षुञ्	स्वा० उ० ,,	२३	१६
षुट्ट	चु० प० से०	३२	१८
षुर	तु० ,, ,,	२६	५
षुह	दि० ,, ,,	२१	३
षू	तु० प० से०	२७	११
षूङ्	अ० आ० ,,	१७	६
षूङ्	दि० ,, ,,	२१	६
षूद	भ्वा० आ० ,,	१	१२
षूद	चु० उ० ,,	३५	६
षृक्ष	भ्वा० प० ,,	१०	५
षृभु	,, ,, ,,	६	२१
षृम्भु	,, ,, ,,	६	२१
षेलृ	,, ,, ,,	८	१२
षेवृ	,, आ० ,,	७	२२
षै	,, प० अ०	१४	७
षो	दि० ,, ,,	२१	१४
ष्ठक	भ्वा० प० से०	११	१८
ष्ठगे	,, ,, ,,	११	२०
ष्ठन †	,, ,, ,,	७	१०
ष्ठभि	,, आ० ,,	६	१०
ष्ठम	,, प० ,,	१२	१४
ष्ठिघ	स्वा० आ० ,,	२४	७
ष्ठिपृ	भ्वा० ,, ,,	६	५
ष्ठिम	दि० प० ,,	२१	२
ष्ठीम	,, ,, ,,	२१	२
ष्ठुच	भ्वा० आ० ,,	३	१३

* षिध इति पुस्तकान्तरेषु ॥ † ष्ठन इति आख्यातिके ॥ सं० ॥

षकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०	सकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०
				ष+स			
ष्टुञ्	अ०उ०अ०	१७	१६	ष्वस्क	भ्वा.आ.से.	२	१६
ष्टुप	चु०प० से.	३४	१३	[ञि]ष्विदा	भ्वा.आ.से.	१०	२५
ष्टुभु	भ्वा.आ. ,,	६	१३	[ञि]ष्विदा	,, प० ,,	१५	६
ष्टेपृ	,, ,, ,,	६	५	[ञि]ष्विदा	दि० ,, अ०	२२	१३
ष्टै	,, प० अ०	१४	८	स			
ष्ट्यै	,, ,, ,,	१४	६	सङ्केत	चु०उ० से०	३७	१६
ष्ठल	,, ,, से०	१२	१६	सङ्ग्राम	,, ,, ,,	३८	६
ष्ठा	,, ,, अ०	१४	१०	सत्र	,, आ० ,,	३७	२१
ष्ठिवु	,, ,, से०	८	१७	सपर	कं० प० ,,	३६	४
ष्ठिवु	दि० ,, ,,	२०	१७	सभाज	चु० उ० ,,	३७	१४
ष्णा	अ० ,, अ०	१८	३	समी	दि० प० ,,	२३	६
ष्णिह	दि० ,, से०	२२	१७	संभूयस्	कं० प० ,,	३६	१२
ष्णिह	चु० ,, ,,	३३	३	संवर	,, ,, ,,	३६	१३
ष्णु	अ० ,, ,,	१७	१६	सस्ति	अ० ,, ,,	१८	१६
ष्णुह	दि० ,, ,,	२२	१७	साध	स्वा. ,, अ०	२४	५
ष्णै	भ्वा. ,, अ०	१४	८	साम	चु०उ० से०	३७	११
ष्मिङ्	,, आ० ,,	१४	१७	साम्ब	,, प० ,,	३२	१७
ष्मिङ्	चु०प० से०	३३	३	सार	,, उ० ,,	३७	८
ष्वञ्ज	भ्वा.आ.अ.	१५	६	सुख	,, ,, ,,	३८	६
ष्वद्	,, ,, से०	१	१०	सुख	कं० प० ,,	३६	३
ष्वद्	चु० उ० ,,	३६	६	सूच	चु० उ० ,,	३७	६
[ञि]ष्वप्	अ०प० अ.	१८	११	सूत्र	,, ,, ,,	३७	२१

† नास्त्याख्यातिके ॥सं०॥

† इसके साथ अ. व्यातिक में ४ सौत्र धातु स्तम्भु आदि और पढ़े हैं। उनका व्याख्यान आख्या० पृ० १८१ पर देखें। सं०॥

सकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०	हकारादयः स+ह	गणादयः	पृ०	पं०
[स्फुटि	चु० प० से०	३२	६]	स्रु	भ्वा० प० अ०	१४	१३
स्फुटिर्	भ्वा० ,, ,,	५	१३	स्रेकृ	,, आ० से०	२	१२
स्फुड *	तु० ,, ,,	२६	१९	स्वन	,, प० ,,	१२	५
स्फुडि	चु० ,, ,,	३२	८	स्वन	,, ,, ,,	१२	१४
स्फुर	तु० ,, ,,	२६	१८	स्वर	चु० उ० ,,	३७	६
स्फुर्च्छा	भ्वा० ,, ,,	४	२	स्वर्द	भ्वा० आ० ,,	१	१०
स्फुल	तु० ,, ,,	२६	१६	स्वाद	,, ,, ,,	१	१२
[टुओ]स्फूर्जा	भ्वा० ,, ,,	४	७	स्वाद	चु० उ० ,,	३६	६
स्मिट	चु० ,, ,,	३३	३	स्वृ	भ्वा० प० अ०	१४	११
स्मील	भ्वा० ,, ,,	८	७	ह			
स्मृ	,, ,, अ०	११	२४	हट	भ्वा० प० से०	५	८
स्मृ	,, ,, ,,	१४	११	हठ	,, ,, ,,	५	१६
स्मृ	स्वा० ,, ,,	२४	४	हद	,, आ० अ०	१५	६
स्यन्दू	भ्वा० आ० से०	११	८	हन	अ० प० अ०	१६	१३
स्यम	चु० ,, ,,	३४	२०	हम्म	भ्वा० प० से०	७	११
स्यमु	भ्वा० प० ,,	१२	१४	हय	,, ,, ,,	८	४
स्रकि	,, आ० ,,	२	१२	हर्य	,, ,, ,,	८	५
स्रम्भु	,, ,, ,,	६	१२	हल	,, ,, ,,	१२	१६
स्रम्भु	,, ,, ,,	११	६	हसे	,, ,, ,,	१०	१७
स्रंसु	,, ,, ,,	११	५	[ओ]हाक्	जु० ,, अ०	१९	१६
स्रिवु	दि० प० ,,	२०	१९	[ओ]हाङ्	,, आ० ,,	१९	१४

* आख्या० पृ० १७० पं० २२ पर संवरण अर्थ में एक स्फुड और भी पठित है ॥ स्रं० ॥

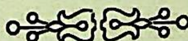
हकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०	हकारादयः	गणादयः	पृ०	पं०
हि	स्वा.प. अ.	२४	३	हेड	भ्वा.प० से.	११	१७
हिक	भ्वा.उ०से.	१३	६	हेडृ	,, आ० ,,	४	२२
हिट	,, प० ,,	५	१०	हेपृ	,, ,, ,,	६	७
हिठ	क्र्या.,, ,,	३१	१७	हेषृ	,, ,, ,,	[illegible]	१५
हिडि	भ्वा.आ.,,	४	१७	होडृ	,, ,, ,,	४	२२
हिल	तु० प० ,,	२६	११	ह्रोडृ	,, प० ,,	५	२१
हिवि	भ्वा.,, ,,	८	२२	ह्नुङ्	अ. आ. अ.	१९	३
हिष्क	चु० आ. ,,	३४	१८	ह्मल	भ्वा.प० से.	११	२४
हिसि	रु० प० ,,	२९	१०	ह्मल	,, ,, ,,	१२	६
[हिसि	चु० उ० ,,	३६	५१]	ह्मगे	,, ,, ,,	११	२०
हु	जु०प०अ०	१९	७	ह्मस	,, ,, ,,	१०	१५
हुडि	भ्वा.आ.से.	४	१७	ह्लाद	,, आ० ,,	१	१२
हुडि	,, ,, ,,	४	२०	ह्री	जु०प० अ.	१९	७
हुडृ	,, प० ,,	५	२१	ह्रीच्छ	भ्वा. ,, से.	३	२३
हुर्च्छा	,, ,, ,,	३	२३	ह्रेषृ	,, आ० ,,	६	१५
हुल	,, ,, ,,	१२	१८	ह्लगे	,, प० ,,	११	२०
हूड	,, ,, ,,	५	२१	ह्लप	चु० ,, ,,	३५	७
हृ	जु० ,, अ०	२०	७	ह्लस	भ्वा.,, ,,	१०	१५
हृञ्	भ्वा.उ० ,,	१४	२	ह्लादी	,, आ० ,,	१	१२
हृणीङ्	कं०आ से.	३९	६	ह्लल	,, प० ,,	११	२४
हृष	दि० प० ,,	२३	८	ह्वल	,, ,, ,,	१२	६
हृषु	भ्वा.,, ,,	१०	१५	ह्वृ	,, ,, अ०	१४	२१
हेठ	,, आ० ,,	४	१७	ह्वेञ्	,, उ० ,,	१६	५

* समाप्तम् *

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२	२२	तकि, हसने।	तक, हसने।
३	३	वल्गु,	वल्ग,
३	१७	कुच, क्रुञ्च,	कुञ्च, क्रुञ्च
३	१९	मुञ्चु,	म्रुञ्चु,
३	२४	आख्यातिके, अन्य धातु-पाठपुस्तकेषु च नास्ति॥	आख्यातिकेत्वस्ति, अन्य-धातुपुस्तकेषु नास्ति॥
५	१३	स्फुटिर,	स्फुटिर्,
५	१४	पट,	पठ,
६	१७	वाची।	वाचि।
७	७	वण,	वण,
७	९	श्रोण,	श्रोणृ
७	१८	स्फयी,	स्फायी,
८	४	इर्ष्यार्थाः।	ईर्ष्यार्थाः।
८	२०	हिंसा[illegible]म्।	हिंसायाम्।
१०	१६	लष,	लस,
११	७	शधु,	शृधु,
११	२०	ह्लगे, ष्ठगे,	ह्लगे, षगे, ष्ठगे,
१३	१०	रेट्ट	रेटृ,
१३	१२	मिथृ, मेथ,	मिथृ, मेथृ,
१३	१४	उबुन्दिर,	उबुन्दिर्,
१५	४	तिच,	तिज,

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१५	१०	णमृ,	णम,
१६	४	व्येञादयस्त्रय	वेञादयस्त्रय
१६	६	व्येञाद्यो	वेञाद्यो
१६	८	गतिवृद्ध्योः ।	गतिवृद्ध्योः ।
१९	१०	प,	पॄ,
२१	२०	वाश,	वाश्ॄ,
२१	२३	उदात्तो	उदात्तौ
२२	६	षद,	पद,
२७	५	कुङ	कुङ्
२७	१०	इत्यनदात्ताः ॥	इत्यनुदात्ताः ॥
३०	१९	दृ,	दॄ,
३०	१९	न,	नॄ,
३६	१०	ञ्रि च,	ञ्रि च ।

वेदभाष्य व वेदाङ्गप्रकाश

तथा महर्षि दयानन्दजी कृत समस्त प्रामाणिक ग्रन्थों

के लिये

कृपया पत्र लिखें

पताः—

वैदिक पुस्तकालय,

केसरगञ्ज, अजमेर ।

* ओ३म् *

अथ वेदांगप्रकाशः

तत्रत्य

द्वादशो भागः

गण पाठः

पाणिनि मुनि प्रणीतायामष्टाध्याय्यां
एकादशो भागः ॥

श्रीमत्स्वामि दयानंद सरस्वती कृत व्याख्या सहितः
पठन पाठन व्यवस्थायां चतुर्दशं पुस्तकम्

अजयमेरु नगरे
वैदिक-यन्त्रालये प्रकाशितः

छठवीं बार
१००० } संवत् २०१६ वि० { मूल्य ॥-)
57 .६० न० पै०

भूमिका

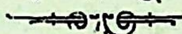
इस पुस्तक का नाम गणपाठ इसलिये है कि एकत्र मिला के बहुत २ शब्दों का समुदाय पठित है। यह पुस्तक पाणिनि मुनिजी का बनाया है इस के कार्य्यकर अष्टाध्यायी के सूत्र हैं। यद्यपि काशिकादि पुस्तकों में तत्तत् सूत्र पर गणपाठ भी छप गया है तथापि बीच २ सूत्रों के दूर २ होने से गण भी दूर २ हैं, इससे कण्ठस्थ करना, विचारना व अनुवृत्ति करना कठिन होता था। इसलिये उस २ गणकार्य सूत्र को सार्थक लिख कर उस २ सूत्र के एक दो उदाहरण भी दिए गए हैं और जिस २ शब्द की विशेष व्याख्या अपेक्षित थी, उस २ पर एक आदि अङ्क लिख और रेखा देकर नीचे विवरण (जिसको नोट कहते हैं) लिखा है। उसको भी यथायोग्य समझ लेना चाहिये। इन के अर्थ अष्टाध्यायी, निरुक्त, निघण्टु और उणादिकोष तथा प्रकृति प्रत्ययादि की ऊहा से समझ लेना योग्य है। यद्यपि भ्वादि और उणादि भी एक २ सूत्र पर गण हैं तो भी उनके बड़े और विलक्षण (१) होने से पृथक् श्रीपाणिनि मुनिजी ने लिखे हैं और सूत्र के समान वार्त्तिकगण हैं उन को भी वार्त्तिक के आगे लिख दिया है जो साधारणता से व्याकरण के बोधयुक्त हैं वे भी इनका रूप और अर्थ पढ़ पढ़ा सकते हैं॥

अलमतिविस्तरेण विपश्चिद्वरशिरोमणिषु

स्थान महाराणाजी का उदयपुर
मिति माघ शुक्ला १० सं० १०३८ } दयानन्द सरस्वती

(१) भ्वादि धातु अनुबन्ध सहित और उणादि में प्रकृतिप्रत्यय-साधुत्व पूर्वक लेख है और सर्वादि में सिद्ध शब्दों का पाठ अनुक्रम से है इसीलिये उन दोनों गणों से ये और इससे वे पृथक् २ रक्खे हैं।

अथ गणानां सूचीपत्रम् ॥

गणानां सूचीपत्रम् ॥

॥ ओ३म् ॥

अथ गणपाठः ॥

१—सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ अ० १ । १ । २७ ॥

सर्वादीनि प्रातिपदिकानि* सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । सर्वे । सर्वस्मै । सर्वेषां नामानि सर्वनामानीति समासेनान्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् सर्वो नाम कश्चिन्मनुष्यविशेषस्तस्मै सर्वाय देहीति सर्वनामसंज्ञा न भवति । अत एव विशेषणवाचकानि सर्वादीनि प्रातिपदिकानि विज्ञेयानि ।

सर्व । विश्व । उभ । उभय । डतर । डतम् । इतर । अन्य । अन्यतर । त्व । त्वत् । नेम । सम (१) । सिम (२) । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ॥ स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥ अन्तरम्बहिर्योगोपसंव्यानयोः ॥ त्यद् । तद् । यद् । एतद् । इदम् । अदस् । एक । द्वि । युष्मद् । अस्मद् । भवतु । किम् । इति सर्वादिर्गणः ॥

२—स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ अ० १ । १ । ३७ ॥

स्वरादयश्च निपाताश्चैषां समाहारः स्वरादिनिपातमव्ययसंज्ञं भवति । निपाताश्चादयो+ वक्ष्यन्ते ।

---

(१) सूत्रान्तरे समानामिति निर्देशात्सर्वपर्यायस्यैव समशब्दस्य सर्वनामसंज्ञेष्यते तेन तुल्यवाचकस्य न भवति ॥

(२) इमानि त्रीणि सूत्राण्यष्टाध्याय्यामपि पठ्यन्ते । तत्र जसि विभाषा सर्वनामसंज्ञा । अत्र तु सामान्येन ॥

---

* "शब्दानि" इत्यर्थः । सं० ॥ + अ० ४ । १ । ५७ ॥ सं० ॥

स्वर् । अन्तर् । प्रातर् । एते अन्तोदात्ताः ॥ पुनर् । आद्युदात्तः ॥ सनुतर् । उच्चैस् । नीचैस् । शनैस् । ऋधक् । आरात् । ऋते । युगपत् । पृथक् । अन्तोदात्ताः ॥ ह्यस् । श्वस् । दिवा । रात्रौ । सायम् । चिरम् । मनाक् । ईषत् । जोषम् । तूष्णीम् । बहिस् । आविस् । अवस् । अधस् । समया । निकषा । स्वयम् । मृषा । नक्तम् । नञ् । हेतौ । अद्धा । इद्धा । सामि । ह्यस् प्रभृतयोऽप्यन्तोदात्ताः ॥ वत् (१) । सन् । सनात् । सनत् । तिरस् । एते, आद्युदात्ताः ॥ अन्तरा । अयमन्तोदात्तः ॥ अन्तरेण । ज्योक् । कम् । शम् । सना । सहसा । विना । नाना । स्वस्ति । स्वधा । अलम् । वषट् । अन्यत् । अस्ति । उपांशु । क्षमा । विहायसा । दोषा । मुधा । मिथ्या । (२) क्त्वातोसुन्कसुनः । कृन्मकारान्तः सन्ध्यक्षरान्तोऽव्ययीभावश्च ॥ पुरा । मिथो । मिथस् । प्रबाहुकम् । आर्यहलम् । अभीक्ष्णम् । साकम् । सार्द्धम् । समम् । नमस् । हिरुक् । (३) तसिलादयः प्राक्पाशपः । शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः । मान्तः । कृत्वर्थः । तसि । आच्थालौ । प्रतान् । प्रशान् । इति स्वरादिर्गणः ॥

३—चादयोऽसत्त्वे ॥ अ० १ । ४ । ५७ ॥

(१) वदिति तदन्तस्य वतिप्रत्ययान्तस्य ग्रहणम् । ब्राह्मणवत् । क्षत्रियवत् । स्थानिवत् । इत्यादि ॥

(२) क्त्वादीनामष्टाध्यायी–सूत्रपाठे ग्रहणमस्ति । तेषामेवात्र स्वरादिषु परिगणनं कृतम् । न कश्चिद्विशेषः ॥

(३) तद्धितश्चाऽसर्वविभक्तिरिति+ सूत्रेण येषामव्ययसंज्ञा तेषामेव तद्धितप्रत्ययानामत्र विस्पष्टार्थं परिगणनम् ॥

+ अ० १ । १ । ३८ । सं० ॥

अद्रव्यवाचकाश्चादयो निपातसंज्ञा भवन्ति। असत्त्व इति किम्। पशुर्वै पुरुषः। अत्र पशुशब्दस्य द्रव्यवाचकत्वादव्ययसंज्ञा न भवति।

च। वा। ह। अह। एव। एवम्। नूनम्। शश्वत्। युगपत्। सूपत्। कूपत्। कुवित्। नेत्। चेत्। चण्। कच्चित्। यत्र। नह। हन्त। माकिम्। नकिम्। माङ्। नञ्। यावत्। तावत्। त्वा। त्व। द्वै। रै। श्रौषट्। वौषट्। स्वाहा। वषट्। स्वधा। ओम्। किल। तथा। अथ। सु। स्म। अस्मि। अ। इ। उ। ऋ। लृ। ए। ऐ। ओ। औ। अम्। तक्। उञ्। उकञ्। वेलायाम्। मात्रायाम्। यथा। यत्। यम्। तत्। किम्। पुरा। अद्धा। धिक्। हाहा। हे। है। प्याट्। पाट्। थाट्। अहो। उताहो। हा। तुम्। तथाहि। खलु। आम्। आहो। अथो। ननु। मन्ये। मिथ्या। असि। ब्रूहि। तु। नु। इति। इव। वत्। चन। बत। इहं*। शम्। कम्। अनुकम्। नहिकम्। हिकम्। सुकम्। त्यम्‡। ऋतम्। वाकिर्। नकिर्। आङ्। अ। मा। नो। ना। वाकिरादयः। प्रतिषेधे। उत। दह। श्रद्धा। इद्धा। मुधा। नोचेत्। नचेत्। नहि। जातु। कथम्। कुतः। कुत्र। अव। अनु। हाहौ। हैहा। ईहा। आहोस्वित्। छम्वट्। खम्। दिष्ट्या। पशु। वट्। सह। आनुषक्। अङ्ग। फट्। ताजक्। अये। अरे। चटु। वाट्। कुम्। खुम्। घुम्। हुम्। आईम्। शीम्। सम्×। वै। त्वै। लुवै। न्वै। नुवे। अध। अधम्। स्मि। अच्छ। अदल्। दह। हेहे। हैहै। नौ।

* 'आम्' इत्यधिक पाठः पुस्तकान्तरे। सं०॥

‡ पुस्तकान्तरे 'सत्यम्' पाठः। सं०॥

× पुस्तकान्तरे, "सीम्" पाठः। सं०॥

म। आस। शस्। शुकम्। शम्। वव। वात्। डिकम्। हिनुक्। वशम्। शिकम्। श्वकम्। सनुकम्। नुकम्। अन्त। चौ। सुक्। भाजक्। अते। वट्। वाट्। किम्। उपसर्गविभक्तिस्वर-प्रतिरूपकाश्च निपाताः (१)। इति चादिर्गणः॥

४—प्रादयः॥ अ० १।४।५८॥

असत्ववाचकाः प्रादयो निपातसंज्ञा भवन्ति। परामृशति। पराजयते इत्यादि। असत्त्व इति किम्। परा जयति सेना। अत्रोपसर्गसंज्ञयाऽऽत्मनेपदं मा भूत‡।

प्र। परा। अप। सम्। अनु। अव। निस्। निर्। दुस्। दुर्। वि। आङ्। नि। अधि। अपि। अति। सु। उत्। अभि। प्रति। परि। उप। इति प्रादयः।

५—ऊर्य्यादिच्विडाचश्च॥ अ० १।४।६१॥

ऊर्य्यादयः शब्दाश्च्व्यन्ता डाजन्ताश्च क्रियायोगे गतिसंज्ञा भवन्ति। च्वि। शुक्लीकृत्य। शुक्लीकृतम्। डाच्। पटपटाकृत्य। पटपटाकृतम्। ऊरीकृत्य। शुक्लीकरोति। पटपटाकरोति। ऊरीकरोति। इत्यादि।

ऊरी। उररी। पापी। ताली। आताली। वेताली। धूसी। शकला। संशकला। ध्वंसकला। भ्रंशकला॥ शकलादयो

(१) उपसर्गप्रतिरूपकाः। अवदत्तम्। विदत्तम्। प्रदत्तम्। अत्राचो उपसर्गादिति तत्त्वं न भवति। विभक्तिप्रतिरूपकाः। चिरेण। चिरात्। चिराय। इत्यादयः। स्वरप्रतिरूपकाः—अ। इ। उ। ऋ। ए। ओ। इत्येवमादयः॥

‡ 'विपराभ्यां जेः'। अ० १, ३, १९ इत्यनेन। सं०॥

† अ० ७।४।४७॥

हिंसायाम् ॥ गुलगुधा पीडार्थे ॥ सजूः सहार्थे । फलू, फली, विक्ली, आवली× इति विकारे ॥ आलोष्टि । कराली । केवाली । शेवाली । वर्षाली । मस्मसा । मसमसा । एते हिंसायाम् ॥ वषट् । वौषट् । औषट् । स्वाहा । स्वधा । बन्धा । प्रादुस् । श्रत् । आवित्‡ । इत्यूर्यादयः ॥

६—साक्षात्प्रभृतीनि च ॥ अ० १ । ४ । ७४ ॥

साक्षादादीनि प्रातिपदिकानि कृञ्योगे विभाषा गति-संज्ञानि भवन्ति । असाक्षात् साक्षात्कृत्वा इति साक्षात्कृत्य । साक्षात्कृत्वा । इत्यादि ।

साक्षात् । मिथ्या । चिन्ता । भद्रा । लोचना । विभाषा । सम्पत्का । आस्था । अमा । श्रद्धा । जिर्या※ । प्राजरुहा । वीजर्या । वीजरुहा । संसर्या । अर्थे । लवणम् । उष्णम् । शीतम् । उदकम् । आर्द्रम् (१) । अग्नौ† वशे । विकम्पने । विहसने । प्रहसने । प्रतपने । प्रादुस् । नमस् । आविस् । इति साक्षात्प्रभृतयः ॥

७—तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ अ० २ । १ । १७ ॥

तिष्ठद्ग्वादयः समुदायाः कृतसमासा अव्ययीभावसंज्ञका विभाषया निपात्यन्ते तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले दोहनाय स

(१) लवणादय आर्द्रपर्यन्ताः शब्दा गतिसंज्ञासम्बन्धेन मकारान्ता निपात्यन्ते न तु सर्वत्र ॥

× 'आक्ली' इति पुस्तकान्तरे । सं० ॥

‡ 'आविस्' इति पुस्तकान्तरे । सं० ॥

※ 'प्राजर्या' इति पुस्तकान्तरे । सं० ॥

† पुस्तकान्तरे "अग्नौ" । सं० ॥

तिष्ठद्गु कालविशेषः । खलेयवादीनि प्रथमान्तानि विभक्त्यन्तरेण नैव संबध्यन्ते । अन्यपदार्थे च काले वर्त्तन्ते ।

तिष्ठद्गु । वहद्गु । आयतीगवम् । खलेयवम् । खलेबुसम् । नूनयवम्† । लूयमानयवम् । पूतयवम् । पूयमानयवम् । संहृतयवम् । संह्रियमाणयवम् । संहृतबुसम् । संह्रियमाणबुसम् । एते कालशब्दाः ॥ समभूमि । समपदाति । सुषमम् । विषमम् । निष्षमम् । दुष्षमम् । अपरसमम् । आयतीसमम् । प्राह्णम् । प्ररथम् । प्रमृगम् । प्रदक्षिणम् । अपरदक्षिणम् । सम्प्रति । असम्प्रति । पापसमम् । पुण्यसमम् । इच् कर्मव्यतिहारे (१) ॥ इति तिष्ठद्गुप्रभृतयः ।

८—सप्तमी शौण्डैः ॥ अ० २ । १ । ४० ॥

शौण्डैरिति बहुवचनादेव गणनिर्देशः । सप्तम्यन्तं सुबन्तं शौण्डादिभिः सह विभाषा समस्यते सप्तमीतत्पुरुषश्च स समासो भवति । × । अक्षेषु धूर्त्तोऽक्षधूर्तः । अक्षकितवः । इत्यादि ॥

शौण्ड । धूर्त्त । कितव । व्याड । प्रवीण । संवीत । अन्तर् । अधिपटु । पण्डित । कुशल । चपल । निपुण । संव्याड । मन्थ । स्मीर । इति शौण्डादयः ॥

(१) कर्मव्यतिहारेऽर्थे समासान्ता इच्प्रत्ययान्ता अपि शब्दा अव्ययीभावसंज्ञा भवन्ति । दण्डादण्डि‡ । मुसलामुसलि । नखानखि । केशाकेशि । इत्यादि ॥

† पुस्तकान्तरे "लूनयवम्" । सं० ॥

× अक्षेषु शौण्डोऽक्षशौण्डः । सं० ॥

‡ "तत्रतेनेति सरूपे" अ० २ । २ । २७ इत्यनेन समासः, इच्कर्मव्यतिहारे, अ० ५ । ४ । १२७ इत्यनेन च, इच् समासान्तः । सं० ॥

९—पात्रे संमितादयश्च ॥ अ० २ । १ । ४८ ॥

पात्रे संमितादयः समुदायाः क्षेपे गम्यमाने सप्तमीतत्पुरुषसंज्ञा निपात्यन्ते ।

(१) पात्रेसम्मिताः । पात्रेबहुलाः । उदरक्रिमिः । कूपकच्छपः । कूपचूर्णकः । अवटकच्छपः । कूपमण्डूकः । कुम्भमण्डूकः । उदपानमण्डूकः । नगरकाकः । नगरवायसः । मातरिपुरुषः । पिण्डीशूरः* । गेहेशूरः । गेहेनर्दी । गेहेक्ष्वेडी । गेहेविजिती । गेहेव्याडः । गेहेतृप्तः । गेहेधृष्टः । गर्भेतृप्तः । आखनिकवकः । गोष्ठेशूरः । गोष्ठेविजिती । गोष्ठेक्ष्वेडी । गेहेमेही । गोष्ठेपटुः । गोष्ठेपण्डितः । गोष्ठेप्रगल्भः । कर्णेटिट्टिभः । कर्णेचुरचुरा । आकृतिगणोऽयम् ॥

१०—उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ अ० २ । १ । ५६ ॥

सामान्यधर्मस्याप्रयोगे सत्युपमेयवाचि सुबन्तमुपमानवचनैर्व्याघ्रादिभिः सह विभाषा समस्यते स समानाधिकरणतत्पुरुषः समासो भवति । व्याघ्र इव पुरुषः—पुरुषव्याघ्रः । पुरुषसिंहः । इत्यादि । सामान्याप्रयोग इति किम् ? पुरुषो व्याघ्र इव शूरः । उपमानोपमेयप्रधानो धर्मः शूरत्वमत्र प्रयुज्यतेऽतः समासनिषेधः ।

व्याघ्र । सिंह । ऋक्ष । ऋषभ । चन्दन । वृक्ष । वृष । वराह । हस्तिन् । कुञ्जर । रुरु । पृषत् । पुण्डरीक । बलाहक ।

---

(१) येऽत्र गणे क्तान्तास्तत्र क्षेप इति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे पुनः पाटे युक्तारोह्याद्यन्तर्गतपात्रेसम्मितादीनां पूर्वं पदाद्युदात्तार्थः ॥

---

* 'पिण्डा शूरः' इति पुस्तकान्तरे । सं० ॥

(१) आकृतिगणोऽयम् । इति व्याघ्रादयः ॥

११—श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ २ । १ । ५६ ॥

श्रेण्यादयः सुबन्ताः कृतादिभिः समानाधिकरणैः सह विभाषा समस्यन्ते । अश्रेणयः श्रेणयः कृताः-श्रेणिकृताः (२) एककृता वसन्ति वणिजः । इत्यादि । श्रेणि । एक । पूग । कुण्ड । राशि । विशिख । निचय । निधान । इन्द्र । देव । मुण्ड । भूत । श्रवण । वदान्य । अध्यापक । ब्राह्मण । क्षत्रिय । पटु । पण्डित । कुशल । चपल । निपुण । कृपण । इति श्रेण्यादयः ॥ कृत । मित । मत । भूत । उक्त । समाज्ञात । समाम्नात । समाख्यात । सम्भावित । अवधारित । निराकृत । अवकल्पित । उपकृत । उपाकृत । आकृतिगणोऽयम् । इति कृतादयः ॥

१२—वा०—कृतापकृतादीनामुपसंख्यानम् (३) ॥
२ । १ । ६० ॥

(१) अत्राकृतिगणेनेदमपि सिद्धं भवति । मुखं पद्ममिव, मुखपद्मम् । मुखकमलम् । करकिसलयम् । पार्थिवचन्द्रः ॥

(२) अत्र श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनमिति वार्तिकेन च्व्यर्थलाभः । यदा च च्व्यन्ताः श्रेण्यादयस्तदा च्विप्रत्ययान्तानां गतिसंज्ञत्वात् "कुगतिप्रादय"‡ इति नित्यसमासः श्रेणीकृता इत्यादि ॥

(३) अनञ्विशिष्टक्तान्तेनापि समासो यथास्यादिति वार्तिकम् । कृतं चापकृतं च कृतापकृतं । वार्त्तिकोपरि तत्सूत्रसंख्या सर्वत्र धरिष्यते । यस्योपरि महाभाष्ये वार्त्तिकमस्ति ॥

‡ अ० २ । २ । १८ ॥

कृतापकृतम् । भुक्तविभुक्तम् । पीतविपीतम् । गतप्रत्यागतम् । यातानुयातम् । क्रयाक्रयिका । पुटापुटिका । फलाफलिका । मनोन्मानिका । इति कृतापकृतादयः ॥

१३—वा०—समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्च (१) ॥ २ । १ । ६९ ॥

शाकभोजी पार्थिवः । शाकपार्थिवः । कुतपसौश्रुतः । अजातौल्वलिः । यष्टिमौद्गल्यः । इत्यादि ॥

१४—मयूरव्यंसकादयश्च ॥ अ० २ । १ । ७२ ॥

मयूरव्यंसकादयः समुदायाः कृतसमासाः समानाधिकरणतत्पुरुषसंज्ञका निपात्यन्ते चकारो निश्चयार्थः । परममयूरव्यंसक इति समासान्तरं न भवति—

मयूरव्यंसकः । छात्रव्यंसकः (२) । काम्बोजमुण्डः । यवनमुण्डः (३) । छन्दसि—हस्तेगृह्य । पादेगृह्य । लाङ्गूलेगृह्य* । पुनर्दाय ॥ (४) एहीडादयोऽन्यपदार्थे ॥ एहीडम् । एहि यवं वर्त्तते । एहिवाणीजा क्रिया । अपेहिवाणिजा ।

(१) शाकपार्थिवादिषु समानाधिकरणतत्पुरुषः समासो यथा स्यात् पूर्वसमासे यदुत्तरपदं तस्य च लोपः । यथा दृष्टं विज्ञेयम् ॥

(२) मयूर इव व्यंसको धूर्त्तो मयूरव्यंसकः । छात्र इव व्यंसकः । काम्बोज इव मुण्डः । इत्युपमानसमासापवादोऽयं समासः ॥

(३) अतोऽग्रे चत्वारः शब्दाश्छन्दसि वेदविषये निपात्यन्ते ॥

(४) त्वं यस्येडामन्नं स्तुतिं वा—एहि प्राप्नुहि तत् एहीडम् । एवमेहियवादिषु यथाप्रयोगमर्थानुकूलः समासो ज्ञेयः ॥

* "लङ्गले गृह" इति पुस्तकान्तरे । सं० ।

प्रेहिवाणिजा। एहिस्वागता। अपेहिस्वागता। प्रेहिस्वागता। एहिद्वितीया। अपेहिद्वितीया। प्रोहकटा। अपोहकटा। प्रोहकर्द्दमा। अपोहकर्द्दमा। उद्धरचूडा। आहरचेला। आहरवसना। आहरवनिता। कृन्तविचक्षणा। उद्धरोत्सृजा। उद्धमविधमा। उत्पचविपचा। उत्पतनिपता। उच्चावचम्। उच्चनीचम्। अपचितोपचितम्। अवचितपराचितम्। निश्चप्रचम्। अकिंचनम्। स्नात्वाकालकः। पीत्वास्थिरकः। भुक्त्वासुहितः। प्रोष्यपापीयान्। उत्पत्यव्याकुला। निपत्यरोहिणी। निषण्णश्यामा। अपेहिप्रघसः। इहपञ्चमी। इहद्वितीया। जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तारं चाभिदधाति (१)। जहिजोडः। उज्जहिजोडः। जहिस्तम्बः। उज्जहिस्तम्बः। (आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये) (२) अश्नीतपिबता। पचतभृज्जता। खादतमोदता। खादताचमता। आहरनिवपा। आवपनिष्किरा‡। उत्पचविपचा। भिन्धिलवणा। छिन्धिविचक्षणा। पचलवणा। पचप्रकूटा। (३) इति मयूरव्यंसकादयः॥

१५—याजकादिभिश्च॥ अ० २। २। ९॥

षष्ठ्यन्तं सुबन्तं याजकादिभिः सुबन्तैः सह समस्यते स च

(१) जहि क्रियाऽऽभीक्ष्ण्येऽर्थे स्वेनैव कर्मणा सह बहुलं समस्यते समाससमुदायश्च कर्त्तृवाचको भवति। त्वं जोडं जहि, इति जहिजोडस्त्वम्। उज्जहिजोडः। जहिस्तम्बः। इत्यादि॥

(२) आख्यातः क्रियाशब्द आख्यातेनैव सह समस्यते। +अश्नीत च पिबत च, इति समासे कृते प्रातिपदिकसंज्ञायां क्रियाविशेषणे टाप्। अश्नीतपिबता। इत्यादि॥

(३) अविहितलक्षणस्तत्पुरुषो मयूरव्यंसकादिषु द्रष्टव्यः॥

‡ "आवपनिष्किरा" इति पुस्तकान्तरे। सं०॥ +क्रिया सातत्येऽर्थे। सं०॥

षष्ठीतत्पुरुषः समासो भवति। ब्राह्मणयाजकः। क्षत्रिययाजकः। प्रतिषेधबाधकमिदं† सूत्रम्।

याजक। पूजक। परिचारक। परिषेचक। परिवेषक। स्नातक। अध्यापक। उत्सादक। उद्वर्त्तक। हर्तृ। वर्त्तक। होतृ। पोतृ। भर्तृ। रथगणक। पतिगणक। इति याजकादयः॥

१६——राजदन्तादिषु परम् ॥ अ० २। २। ३१ ॥

राजदन्तादिषु परमुपसर्जनं प्रयोक्तव्यम्। पूर्वनिपातापवादः। दन्तानां राजा, राजदन्तः। अनेन दन्तशब्दस्य पूर्वनिपातो बाध्यते।

राजदन्तः। अग्रेवणम्। लिप्तवासितम्। नग्नमुषितम्। सिक्तसंमृष्टम्। मृष्टलुञ्चितम्। अवक्लिन्नपक्वम्। अर्पितोप्तम्। उप्तगाढम्। उलूखलमुसलम्। तण्डुलकिण्वम्। दृषदुपलम्। आरग्वायनबन्धकी। चित्ररथबाह्लीकम्। आवन्त्यश्मकम्। शूद्रार्य्यम्। स्नातकराजानौ। विश्वक्सेनार्जुनौ। अक्षिभ्रुवम्। दारगवम्। धर्मार्थौ। अर्थधर्मौ। कामार्थौ। अर्थकामौ। शब्दार्थौ (१)। अर्थशब्दौ। वैकारिमतम्। गजवाजम्। गोपालधानीपूलासम्। पूलासककरण्डम्। स्थूलपूलासम्। उशीरबीजम्। सिञ्जास्थम्। चित्रास्वाती। भार्य्यापती। जायापती जम्पति, (२)।

(१) धर्म्मादिषूभयमिति वार्त्तिकेन कृतद्वन्द्वयोर्द्वयोरपि पर्य्यायेण पूर्वनिपातः+। अत्र गणान्तेऽपि केशादयो धर्म्मादिषु द्रष्टव्याः॥

(२) अत्र जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च निपात्यते। अस्मिन् गणे सर्वेषु समासेषूपसर्जनमनुपसर्जनं वा निपात्यते। सर्वेषां च यथाप्राप्तानामपवादः॥

† कर्तरि च, अ० २,२,१६ इत्यनेन प्राप्तप्रतिषेधस्यबाधकार्थमित्यर्थः। सं०॥

+ तेन "शब्दार्थौ" रूपमपि सिद्ध्यति। सं०॥

दम्पती । पुत्रपती । पुत्रपशू । केशश्मश्रू । श्मश्रुकेशौ । शिरोबीजम् । सर्पिर्मधुनी । मधुसर्पिषी । आद्यन्तौ । अन्तादी । गुणवृद्धी । वृद्धिगुणौ । इति राजदन्तादयः ॥

१७—वाऽऽहिताग्न्यादिषु ॥ अ० २ । २ । ३७ ॥

आहिताग्न्यादिषु निष्ठान्तस्य विभाषा पूर्वनिपातो भवति पक्षे च परनिपातः । आहितोऽग्निर्येन सः । आहिताग्निः । अग्न्याहितः । जातपुत्रः । पुत्रजातः ।

आहिताग्निः । जातपुत्रः । जातदन्तः । जातश्मश्रुः । तैलपीतः । घृतपीतः । ऊढभार्यः । गतार्थः । आकृतिगणोऽयम् (१) । इत्याहिताग्न्यादयः ॥

१८—कडाराः कर्मधारये ॥ अ० २ । २ । ३८ ॥

कर्मधारये समासे कडारादयः शब्दा विभाषा पूर्वं प्रयोक्तव्याः । कडारश्चासौ जैमिनिश्च कडारजैमिनिः । जैमिनिकडारः । इत्यादि । कडारादीनां गुणवाचकत्वाद्विशेषणस्य पूर्वनिपातः प्राप्तः ‡ स बाध्यते । कर्मधारय इति किम् । कडारपुरुषो ग्रामः । अत्र बहुव्रीहौ मा भूत् ॥

कडार । गडुल । काण । खञ्ज । कुण्ठ । खञ्जर । खलति । गौर । वृद्ध । भिक्षुक । पिङ्गल । तनु । वटर । इति कडारादयः ।

(१) अत्राकृतिगणेन गडुकण्ठादयोऽपि द्रष्टव्याः । कण्ठेगडुः । गडुकण्ठः । गडुशिराः । इत्यादि ॥

‡ उपसर्जनं पूर्वम् । अ० २ । २ । ३० इत्यनेन ।

१९—वा०—तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्
(१) ॥ २ । ३ । १८ ॥

प्रकृति । प्राय । गोत्र । सम । विषम । द्विद्रोण । पञ्चक । साहस्र । आकृतिगणोऽयम् । इति प्रकृत्यादयः ॥

२०—गवाश्वप्रभृतीनि च ॥ अ० २ । ४ । ११ ॥

गवाश्वप्रभृतीनि कृतैकवद्भावानि द्वन्द्वरूपाणि सिद्धानि प्रातिपदिकानि निपात्यन्ते । गौश्चाश्वश्च† ।

गवाश्वम् । गवाविकम् । गवैडकम् । अजाविकम् । अजैडकम् । कुब्जवामनम् । कुब्जकैरातम् । पुत्रपौत्रम् । श्वचण्डालम् । स्त्रीकुमारम् । दासीमाणवकम् । शाटीपिच्छकम् । उष्ट्रखरम् । उष्ट्रशशम् । मूत्रशकृत् । मूत्रपुरीषम् । यकृन्मेदः । मांसशोणितम् । दर्भशरम् । दर्भपूतीकम् । अर्जुनशिरीषम् । तृणोलपम् । दासीदासम् । कुटीकुटम् । भागवतीभागवतम् (२) । इति गवाश्वप्रभृतयः ॥

२१—न दधिपयआदीनि ॥ अ० २ । ४ । १४ ॥

दधिपयआदीनि शब्दरूपाणि द्वन्द्वे नैकवद्भवन्ति ॥

दधिपयसी । सर्पिर्मधुनी । मधुसर्पिषी । ब्रह्मप्रजापती ।

(१) प्रकृत्यादिभ्यस्तृतीया विभक्तिर्यथा स्यात् । कर्तृकरणाभावादप्राप्ता विधीयते । प्रकृत्याऽभिरूपः । प्रकृत्या दर्शनीयः । इत्यादि ॥

(२) अत्र गणे यथोच्चारित एव द्वन्द्वो द्रष्टव्यः । तेन रूपान्तरे न भवति । गोश्वम् । गोश्वौ । अत्र पशुद्वन्द्वो विभाषैकवद् भवति+ ॥

† इति गवाश्वम् । सं० ॥

+ विभाषा वृक्ष मृग० अ० २—४—१२ इत्यनेन । सं० ॥

शिववैश्रवणौ। स्कन्दविशाखौ। परिव्राट्कौशिकौ। परिव्राजककौशिकौ। प्रवर्ग्योपसदौ। शुक्लकृष्णौ। इध्माबर्हिषी×। दीक्षातपसी। श्रद्धातपसी। मेधातपसी। अध्ययनतपसी। उलूखलमुसले। आद्यावसाने। श्रद्धामेधे। ऋक्सामे। वाङ्मनसे। इति दधिपयआदयः॥

२२—अर्द्धर्चाः पुंसि च॥ अ० २।४।३१॥

अर्द्धर्चादयः शब्दाः पुंसि चान्नपुंसके च भाष्यन्ते*।

अर्द्धर्च। गोमय। कषाय। कार्षापण। कुतप। कपाट। शङ्ख। चक्र। गूथ। यूथ। ध्वज। कबन्ध। पद्म। गृह। सरक। कंस। दिवस। यूप। अन्धकार। दण्ड। कमण्डलु। मण्ड। भूत। द्वीप। द्यूत। चक्र। धर्म। कर्मन्। मोदक। शतमान। यान। नख। नखर। चरण। पुच्छ। दाडिम। हिम। रजत। सक्तु। पिधान। सार। पात्र। घृत। सैन्धव। औषध। आढक। चषक। द्रोण। खलीन। पात्रीव। षष्टिक†। वार। बाण। प्रोथ। कपित्थ। शुष्क। शील। शूल्व‡। सीधु। कवच। रेणु। कपट। सीकर। मुसल। सुवर्ण। यूप। चमस। वर्ण। क्षीर। कर्ष। आकाश। अष्टापद। मङ्गल। निधन। निर्यास। जम्भ+। वृत्त। पुस्त। क्ष्वेडित। शृङ्ग। शृङ्खल। मधु। मूल। मूलक। शराव। शाल। वप्र। विमान।

× अत्र निपातनाद्दीर्घः। सं०॥

* उ०—अर्द्धर्चम्, अर्द्धर्चः। गोमयम्, गोमयः॥

† 'षष्ठिक' इति पाठान्तरम्। सं०॥

‡ 'शुल्व' इति पाठान्तरम्। सं०॥

+ 'जृम्भ' इति पुस्तकान्तरे। सं०॥

मुख। प्रग्रीव। शूल वज्र। कर्पट। शिखर। कल्क। नाट। मस्तक। वलय। कुसुम। तृण। पङ्क। कुण्डल। किरीट। अर्बुद। अंकुश। तिमिर। आश्रम। भूषण। इल्कस। मुकुल। बसन्त। तडाग। पिटक। विटङ्क। माष। कोश। फलक। दिन। दैवत। पिनाक। समर। स्थाणु। अनीक। उपवास। शाक। कर्पास। चषाल। खण्ड। दर। विटप। रण। बल। मल। मृणाल। हस्त। सूत्र। ताण्डव। गाण्डीव। मण्डप। पटह। सौध। पार्श्व। शरीर। फल। छल। पुर। राष्ट्र। विश्व। अम्बर। कुट्टिम। मण्डल। ककुद। तोमर। तोरण। मञ्चक। पुङ्ख। मध्य। बाल। वल्मीक। वर्ष। वस्त्र। देह। उद्यान। उद्योग। स्नेह। स्वर। सङ्गम। निष्क। क्षेम। शूक। छत्र। पवित्र। यौवन। पानक। भूषिक×। वल्कल। कुञ्ज। विहार। लोहित। विषाण। भवन। अरण्य। पुलिन। दृढ। आसन। ऐरावत। शूर्प। तीर्थ। लोमश। तमाल। लोह। दण्डक। शपथ। प्रतिसर। दारु। धनुस्। मान। तङ्क। वितङ्क। मव। सहस्र। ओदन। प्रवाल। शकट। अपराह्ण। नीड। शकल। कुणप। मुण्ड। पूत। मरु*। लोमन। लिङ्ग। सीर। क्षत। ऋण। कडार। =पूर्ण। पणव। विशाल। बुस्त। पुस्तक। पल्लव। निगड। खल। स्थूल। शार। नाल। प्रवर। कटक। कण्टक। छाल। कुमुद। पुराण। जाल। स्कन्ध। ललाट। कुङ्कुम। कुशल। विडङ्ग। पिण्याक। आर्द्र। हल। योध। बिम्ब। कुक्कुट। कुडप। खण्डल। पञ्चक। वसु।

× 'मूषिक' इति पुस्तकान्तरे। सं० ॥

* 'कंस' इत्याधिकं पुस्तकान्तरे। सं० ॥

= 'वर्ण' ,, ,, ,,

उद्यम । स्तन । स्तेन । त्तत्र । कलह । पालक । ||||वर्चस्क । कूर्च । तराडक । तराडुल । इत्यर्द्धर्चादयः ॥

२३—पैलादिभ्यश्च ॥ अ० २ । ४ । ५६ ॥

पैलादिप्रातिपदिकेभ्यो युवप्रत्ययस्य लुग्भवति । पीलाया अपत्यं पैलः । तस्य युवापत्यमिति फिञ् तस्य लुक् । पैलः पिता । पैलः पुत्रः । एवं शालङ्किः । इत्यादि ।

पैल । शालङ्कि । सात्यकि । सात्यकामि । दैवि । औदमज्जि । औदव्रजि । औदमेघि । औदबुद्धि । दैवस्थानि । पैङ्गलायनि । राणायनि । रौहत्तिति । भौलिङ्गि । औदगाहमानि । औज्जिहानि । रागत्तति । राणि । सौमनि । ऊहमानि । तद्राजाचाणः (१)। आकृतिगणोऽयम् । इति पैलादयः ।

२४—न तौल्वलिभ्यः ॥ अ० २ । ४ । ६१ ॥

तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य लुङ् न भवति । तुल्वलस्य गोत्रापत्यं तौल्वलिः । तस्य युवापत्यं तौल्वलायनः ।

तौल्वलि । धारणि । रावणि । पारणि । दैलीपि । दैवलि । दैवमति । दैवयज्ञि । प्रावाहणि । मान्धातकि । आनुहारति । श्वाफल्कि । आनुमति । आहिंसि । आसुरि । आयुधि । नैमिषि । आसिबन्धकि । वैकि । पौष्करसादि । वैरकि । वैलकि । वैहति । वैकर्णि । कारेणुपालि । कामलि । रान्धकि । आसुराहति ।

(१) वङ्गानां राजा वाङ्गः+ । तस्य युवापत्यम् वाङ्गः । अङ्गस्यापत्यमाङ्गः पिता पुत्रो वा ॥

|||| 'हल' इत्याधिकं पुस्तकान्तरे । सं० ॥

+ द्व्यञ्मगधक० । अ० ४, १, १७० इत्यनेन तद्राजसंज्ञकोऽण् प्रत्ययः । सं० ॥

प्राणाहृति । पौष्कि । कान्दकि । दौषकगति । आन्तराहृति । इति तौल्वल्यादयः ॥

२५—यस्कादिभ्यो गोत्रे ॥ अ० २ । ४ । ६३ ॥

यस्कादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः परस्यास्त्रीलिङ्गस्य बहुवचने वर्त्तमानस्य गोत्रप्रत्ययस्य लुग्भवति यदि तेनैव गोत्रप्रत्ययेन कृतं बहुत्वं भवेत्तदा । यस्कस्य गोत्रापत्यं यास्कः । यास्कौ । यस्काः । लभ्याः । तेनैवेति किम् । प्रियो यास्को येषां ते प्रिययास्काः । अस्त्रियामिति किम् । यास्क्यः स्त्रियः । गोत्र इति किम् । यास्काश्छात्राः ।

(१) यस्क । लभ्य । दुह्य । अयःस्थूण । तृणकर्ण (२) । सदामत्त । कम्बलभार । अहिर्योग † । कर्णाटक । पर्णाडक । पिण्डीजङ्घ । बकसक्थ (३) । वस्ति । कद्रु । विश्रि । कद्र* । अजवस्ति । मित्रयु (४) । रक्षामुख । जङ्घारथ । मन्थक । उत्कास । कटुक । मन्थक । पुष्करसद् । विषपुट । उपरिमेखल । क्रोष्टुमान ।

(१) यस्कादिपञ्चभ्यः शिवादित्वादण् ≣ ॥
(२) सदामत्तादिसप्तभ्य‡ इञ् ॥
(३) वस्त्यादिषड्भ्यो गृष्ट्यादित्वाड्ढञ् ‖‖ ॥
(४) रक्षामुखाद्येकादशस्य इञ् + ॥

† "बस्ति" इति पुस्तकान्तरे । सं० ॥

* 'कुद्रि' इत्यधिकं पुस्तकान्तरे । सं० ॥

≣ शिवादिभ्योऽण् अ० ४, १, ११२, इत्यनेनाऽण् प्रत्ययः ॥

‡ "अत इञ्" अ० ४, १, ९५ इत्यनेनञ् प्रत्ययः ॥

‖‖ 'गृष्ट्यादिभ्यश्च' अ० ४, १, १३६ इत्यनेनढञ् प्रत्ययः ॥

+ "अत इञ्" अ० ४, १, ११२, इत्यनेनाऽण् प्रत्ययः ॥

क्रोष्टुपाद । शीर्षमाय (१) । खरप (२) । पदक । वर्मक (३) । भन्दन (४) । भडिल । भण्डिल । भडित । भण्डित (५) । इति यस्कादयः ॥

२६—न गोपवनादिभ्यः ॥ अ० २ । ४ । ६७ ॥

गोपवनादिप्रातिपदिकेभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुवचनविभक्तौ लुङ् न भवति यञञोश्चेति+ प्राप्तो लुक् प्रतिषिध्यते । गोपवनस्य गोत्रापत्य गौपवनः । गौपवनौ । गौपवनाः ।

गोपवन । शिग्रु । बिन्दु । भाजन । अश्व । अवतान । श्यामाक । श्वापर्ण । इत्यष्टौ विदाद्यन्तर्गता गोपवनादयः ॥

२७—तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे ॥ अ० २ । ४ । ६८ ॥

तिकादिभ्यः कितवादिभ्यश्च परस्य गोत्रप्रत्ययस्य द्वन्द्वसमासे बहुवचनविभक्तौ लुग्भवति । तैकायनयश्च कैतवायनयश्चेत्यत्र तिकादिभ्यः* फिञ् तस्य लुक् ।

(१) खरपशब्दान्नडादित्वात्फक् × ॥

(२) पदकवर्मकाभ्यामिञ् ‡ ॥

(३) भन्दनशब्दाच्छिवादित्वादण् ॥

(४) भडिलादिचतुर्भ्योऽश्वादित्वात् फञ् ≡ ॥

× 'नडादिभ्यः फक्' अ० ४, १, ९९ इत्यनेन फक् । प्रत्ययः सं० ॥

‡ "अत इञ्' अ० ४, १, ९५ इत्यनेनेञ् प्रत्ययः ॥

≡ 'अश्वादिभ्यः फञ्' अ० ४, १, ११० । सं० ॥

+ अ० २, ४, ६४ ॥ * अ० ४, १, १५४ ॥

तिककितवाः । वङ्खरभण्डीरथाः (१) । उपकलमकाः (२) । पफकनरकाः । बकनखश्वगुदपरिणद्धाः (३) । उब्जककुभाः (४) । लङ्कशान्तमुखाः (५) । उरसलङ्कटाः (६) । अष्टककपिष्ठलाः । कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः (७) । अग्निवेशदासेरकाः (८) । इति तिककितवादयः ॥

२८—उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे ॥ अ० २।४।६९॥

उपकादिप्रातिपदिकेभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुवचनविभक्तौ द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च विभाषा लुग्भवति । अद्वन्द्वग्रहणं द्वन्द्वाधिकारनिवृत्यर्थम् । एतेषां मध्ये त्रयो द्वन्द्वास्तिककितवादिषु पठिताः । उपकलमकाः । अष्टककपिष्ठलाः । कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः । तेभ्यः पूर्वसूत्रेणैव नित्यलुग्भवति । अद्वन्द्वे त्वनेन विकल्पः ।

(१) वाङ्खरयश्च भांडीरथयश्चेतीञ् ॥

(२) औपकायनश्च लामकायनश्चेति नडादित्वात् फक् ॥

(३) पाफकयश्च, नारकयश्च, बकनखयश्च, श्वागुदपरिणद्धयश्च सर्वेभ्योऽत इञ् तस्य लुक् ॥

(४) औब्जयश्च, इञ् काकुभाश्च, शिवादित्वादण् । तयोर्लुक् ॥

(५) लाङ्कयश्च शान्तमुखयश्च, इञ् तस्य लुक् ॥

(६) औरसायनश्च, तिकादित्वात् फिञ् लाङ्कटयश्च, इञ् तयोर्लुक् ॥

(७) आष्टकयश्च, कापिष्ठलयश्च । कार्ष्णाजिनयश्च कार्ष्णसुन्दरयश्च । अतइञ् तस्य लुक् ॥

(८) आग्निवेश्यश्च, गर्गादित्वाद्+ यञ् । दासेरकयश्च, अत इञ् तयोर्लुक् ॥

+ गर्गादिभ्योयञ् । अ० ४, १, १०५ इत्यनेन ॥

उपकाः । औपकायनाः । लमकाः । लामकायनाः । शेषाणां द्वन्द्वेऽद्वन्द्वे च विकल्पः । उपक । लमक । अष्टक । कपिष्ठल । कृष्णाजिन । कृष्णसुन्दर । पण्डारक । अण्डारक । गडुक । सुपर्यक । सुपिष्ट । मयूरकर्ण । खारीजङ्घ । शलाबल । पतञ्जल । कठेरणि । कुषीतक । काशकृत्स्न । निदाघ । कलशीकण्ठ । दामकण्ठ । कृष्णपिङ्गल । कर्णक । पर्णक । जटिलक । बधिरक । जन्तुक । अनुलोम । अर्द्धपिङ्गलक । प्रतिलोम । प्रतान । अनभित्त ‡ । चूडारक । उदङ्क । सुधायुक । अबन्धक । पदश्वल । अनुपद । अपजग्ध । कमक । लेखाभ्र । कमन्दक । पिञ्जल । मसूरकर्ण । मदाघ । कदामत्त * । इत्युपकादयः ॥

२९—भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः ॥ अ० ३ । १ । १२ ॥

अच्व्यन्तेभ्यो भृशादिप्रातिपदिकेभ्यो भवत्यर्थे क्यङ् प्रत्ययो भवति हलन्तानां चान्त्यलोपः । अभृशो भृशो भवतीति भृशायते । सुमनायते । अच्वेरिति किम् । भृशीभवति । अत्र मा भूत् ।

भृश । शीघ्र । मन्द । चपल । पण्डित । उत्सुक । उन्मनस् । अभिमनस् × । सुमनस् । दुर्मनस् । रहस् । रेहस् । शश्वत् । बृहत् । वेहत् । नृषत् । शुधि । अधर । ओजस् । वर्चस् । विमनस् । रभन् । हन् । रोहत् । शुचिस् । अजरस् । इति भृशादिः ॥

३०—लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् ॥ अ० ३ । १ । १३ ॥

‡ 'अनभिहित' इति पुस्तकान्तरे । सं० ॥

* "दामकण्ठ" इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ॥

× "अविमनस्" इति पुस्तकान्तरे । सं० ॥

अरुव्यन्तेभ्यो लोहितादिभ्यो डाजन्तेभ्यश्च भवत्यर्थे क्यष् प्रत्ययो भवति। अलोहितो लोहितो भवति। लोहितायते। लोहितायति। अपटपटा पटपटा भवति पटपटायति। पटपटायते।

लोहित। नील। हरित। पीत। मद्र। फेन। मन्द। आकृतिगणत्वात्। वर्म्मन्। निद्रा। करुणा। कृपा। इति लोहितादयः॥

३१—भविष्यति गम्यादयः॥ ३। ३। ३॥

गम्यादयः शब्दा भविष्यति काले साधवो भवन्ति। ग्रामंगमी। गमी। आगामी। प्रस्थायी। प्रतिरोधी। प्रतिबोधी। प्रतियोधी। प्रतियोगी। प्रतियायी। आयायी। भावी। इति गम्यादयः॥

३२—षिद्भिदादिभ्योऽङ्॥ अ० ३। ३। १०४॥

षिद्भ्यो भिदादिभ्यश्च धातुभ्यः स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति। जॄष्-जरा। +त्रपा। भिदादयः पठ्यन्ते।

भिदा (१)। छिदा। विदा। क्षिपा। गुहा गिर्य्योषध्योः॥ श्रद्धा। मेधा। गोधा। आरा। हारा। कारा। क्षिया। भारा। धारा। रेखा। लेखा। चूडा। पीडा। वपा। वसा। सृजा॥ क्रपेःसंप्रसारणं च॥ कृपा, भिदा, विदारणे॥ छिदा द्वैधीकरणे॥ आरा शस्त्र्याम्॥ धारा प्रपाते। इति भिदादयः॥

३३—वा०—संपदादिभ्यः क्विप् (२)॥अ० ३।३।१०८॥

(१) भिदादिगणे योऽर्थनियमः स महाभाष्यकारेणैव कृतोऽस्ति। विदारणादन्यार्थे भित्तिरिति सर्वत्रार्थान्तरे क्तिन्* ॥

(२) संपदादिगणपठितेभ्य एव स्त्रियां क्विप् प्रत्ययो भवति। संपदादिश्चाकृतिगणो विज्ञेयः। कृत्यल्युटो ‡ बहुलमिति बहुलवचनात् क्तिन्नपि भवति। संपत्तिः। विपत्तिः। इत्यादि॥

+ त्रपूष्—॥ * 'स्त्रियां क्तिन्' ३।३।९४॥ ‡ अ० ३।३।११३॥

संपत्। विपत्। प्रतिपत्। आपत्। परिषत्। इति संपदादयः॥

३४—भीमादयोऽपादाने॥ अ० ३। ४। ७४॥

भीमादयः शब्दा उणादिस्था अपादानकारके निपात्यन्ते।

भीमः। भीष्मः। भयानकः। वरुः। चरुः। भूमिः। रजः। संस्कारः। संक्रन्दनः। प्रपतनः। समुद्रः। स्रुचः। स्रुक्। खलतिः॥ इति भीमादयः॥

३५—अजाद्यतष्टाप्॥ अ० ४। १। ४॥

अजादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽकारान्ताच्च स्त्रियां टाप् प्रत्ययो भवति। अजा। देवदत्ता। अदितितपरकरणं तत्कालार्थम्। कीलालपाः, ब्राह्मणी। अत्र टाप् न भवति। अजादिग्रहणं तु जात्यादिलक्षणस्य ङीषादेर्बाधनार्थम्।

अजा। एडका। चटका। अश्वा। मूषिका (१)। बाला। होढा। पाका। वत्सा। मन्दा। विलाता (२)। पूर्वापहरणा। अपरापहरणा (३)॥ संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात्॥ संफला। भस्त्रफला। अजिनफला। शणफला। पिण्डफला ×।

(१) अजादिभ्यः पञ्चभ्यो जातिलक्षणो+ ङीष् प्राप्तः स बाध्यते॥

(२) बालादिभ्यः षड्भ्यो वयसि|||| ङीष् प्राप्तः॥

(३) आभ्यां टिड्ढणो≡ ङीप् प्राप्तः॥

× "त्रिफला" इत्यधिकं पुस्तकान्तरे। सं०॥

+ "जातेरस्त्री विषयादयोपधात्" अ० ४। १। ६३, इत्यनेन॥

|||| 'वयसि प्रथमे' अ० ४। १। २० इत्यनेन॥

≡ टिड्ढाणञ० ४। १। १५ इत्यनेन॥

सत्प्राक् प्रत्यक्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात् ॥ (१) सत्पुष्पा। प्राक्पुष्पा। प्रत्यक्पुष्पा। काण्डपुष्पा। प्रान्तपुष्पा। शतपुष्पा। एकपुष्पा॥ शूद्राचामहत्पूर्वा जातिः॥ (२) क्रुञ्चा। उष्णिहा। देवविशा। (३) ज्येष्ठा। कनिष्ठा। मध्यमा। (४) कोकिला। (५) मूलान्नञः। (६) अमूला। इत्यजादयः॥

३६—न षट्स्वस्रादिभ्यः॥ अ० ४। १। १०॥

षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्रादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रीप्रत्ययो न भवति, पंच। सप्त। अष्ट। स्वसा। दुहिता। ननान्दा। याता। माता। तिस्रः। चतस्रः। इति स्वस्रादयः॥

---

(१) समादिभ्यः फलात् सदादिभ्यश्च पुष्पाद् बहुब्रीहौ यः पाककर्णेति† सूत्रेण ङीष् प्राप्तः स बाध्यते॥

(२) अमहत्पूर्वाच्छूद्रशब्दाज्जातौ टाप्। शूद्रा। पुंयोगे तु ङीषेव* शूद्रस्य स्त्री शूद्री अमहदिति किम्। महाशूद्री॥

(३) क्रुञ्चादिभ्यः त्रिभ्यो प्राप्तष्टाब् विधिः॥

(४) ज्येष्ठादिभ्यस्त्रिभ्यः पुंयोगे ङीष्‡ प्राप्तोऽनेन बाध्यते। ज्येष्ठस्य भार्या ज्येष्ठा॥

(५) कोकिलशब्दाज्जातिलक्षणो ङीष् प्राप्तः॥

(६) मूलशब्दाद् बहुब्रीहौ पाककर्णेति× ङीष् प्राप्तः। नास्तिमूलमस्या सा अमूला॥

---

† अ० ४। १। ६४॥

* "पुंयोगादाख्यायाम्" अ० ४॥ १। ४८ इत्यनेन। सं०॥

‡ पुंयोगादाख्यायाम् अ० ४। १। ४८॥

× अ० ४। १। ६४॥

३७—षिद्गौरादिभ्यश्च ॥ अ० ४ । १ । ४१ ॥

षिद्भ्यो+ गौरादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । नर्त्तकी‡ । खनकी । रजकी । गौरादिभ्यः । गौरी । मत्सी ।

गौर । मत्स्य । मनुष्य । शृङ्ग । हय । गवय । मुकय । ऋष्य । पुट । द्रुण । द्रोण । हरिण । कण । पटर । उकण । आमलक । कुवल । बदर । बिम्ब । तर्कार । शर्कार । पुष्कर । शिखण्ड । सुषम । सलन्द । गडुज । आनन्द । सृपाट । सृगेठ । आढक । शष्कुल । सूर्म । सुव । सूर्य । पूष । मूष । घातक । सकलूक । सल्लक । मालक । मालत । साल्वक । वेतस । अतस । पृस । मह । मठ । छेद । श्वन् । तक्षन् । अनडुही । अनड्वाही । एषण, करणे । देह । काकादन । गवादन । तेजन । रजन । लवण । पान । मेघ । गौतम । आप । स्थूण । भौरि । भौलिक॥ । भौलिङ्गि । औद्गाहमानि । आलिङ्गि । आपिच्छिक । आरट । टोट । नट । नाट । सूलाट । ज्ञातन‡ । पातन पावन । आस्तरण । अधिकरण । एत । अधिकार । आग्रहायणी । प्रत्यवरोहिणी । सेवन । सुमङ्गलात् । संज्ञायाम् । सुन्दर । मण्डल । पट । पिण्ड । विकट । कुर्द । गूर्द । पाण्ट । लोफाण्ट । कन्दर । कन्दल । तरुण । तलुन । बृहत् । महत् । सौधर्म । रोहिणी, नक्षत्रे । रेवती, नक्षत्रे । विकल । निष्कल । पुष्कल ॥ कटाच्छ्रोणिवचने । पिङ्गल । भट्ट । दहन । कन्द । काकण । पिप्पलादयश्च ।

+ अर्थात् षित्प्रत्यान्तेभ्यः । सं० ।

‡ शिल्पिनीष्वुन । अ० ३ । १ । १४५ इत्येनष्वुन प्र० । सं० ॥

॥ भौलिकि, इति पुस्तकान्तरे । सं० ॥

‡ 'शातन' इति पुस्तकान्तरे । सं० ॥

पिप्पली। हरीतकी। कोशातकी। शमी। करीरी। पृथिवी (१)। क्रोष्ट्री। मातामह (२)। पितामह। इति गौरादयः॥

३८—बह्वादिभ्यश्च॥ अ० ४। १। ४५॥

बह्वादिप्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भवति। बह्वी। बहुः।

बहु। पद्धति। अङ्कति। अञ्चति। अंहति। वहति। शकटि॥ शक्तिः शस्त्रे॥ शारि। वारि। गति। अहि। कपि। मुनि। यष्टि॥ इतः प्राण्यङ्गात्॥ कृदिकारादक्तिनः॥ सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके (३)॥ चण्ड। अराल। कमल। कृपाण। विकट। विशाल। विशंकट। भरुज। ध्वज॥ चन्द्रभागान्नद्याम्॥ चन्द्रभागी। कल्याण। उदार। पुराण। अहर् ×॥ इति बह्वादयः॥

(१) पृथिवीशब्दे औणादिकः षिवन् प्रत्ययस्य* षित्वान् ङीपि सिद्धे उणादिनामव्युत्पन्नत्वज्ञापनार्थः पाठः॥

(२) अत्र डामहच् ‡ प्रत्ययस्य षित्वादेव ङीषि सिद्धे पुनः पाठेन षिल्लक्षणस्य ङीषोऽनित्यत्वं ज्ञाप्यते तेन दंष्ट्रा, इति सिद्धं भवति॥

(३) इकारान्तात् प्राण्यङ्गवाचकान् ङीष् भवति। अंगुली। इकारान्तात् कृदन्तात् स्त्रियां ङीप्। कृषी। भूमी। वापी। केषांचिन्मते क्तिन्नधिकारस्थादिकारान्तमात्रादेव ङीप् न भवति। तदा कृषिः। वापिः। इत्येव॥

‡ प्रथेः षिवन् षवन् ष्वनः संप्रसारणञ्च, २। १। १५० इत्यनेन षिवन् प्र०। सं०॥

* पितृव्य मातुलमातामहपितामहाः, अ० ४। २। ३६ इत्यनेन डामहच् प्र०॥

× 'अहन्' इति पुस्तकान्तरे। सं०॥

३९--न क्रोडादि बह्वचः ॥ अ० ४ । १ । ५६ ॥

क्रोडाद्यन्ताद् बह्वजन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो न भवति। स्वाङ्गादितिॐ प्राप्तः प्रतिषिध्यते । शोभनक्रोडा। शोभनखुरा। पृथुजघना।

क्रोड। खुर। बाल। शफ। गुद। घोण। नख। मुख। भग। गल। आकृतिगणोऽयम्। इति क्रोडादयः॥

४०--शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् ॥ अ० ४ । १ । ७३ ॥

शार्ङ्गरवादिभ्योऽञन्तेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीन् प्रत्ययो भवति। शार्ङ्गरवी। बैदी। जातिग्रहणमत्रानुवर्त्तते‡ तेन जातिलक्षणो ङीषनेन बाध्यते न पुंयोगलक्षणः।

शार्ङ्गरव। कापटव। गौगुलव। ब्राह्मण। गौतम। कामण्डलेन। ब्राह्मकृतेय। आनिचेय। आनिधेय। आशोकेय। वात्स्यायन। माञ्जायन। केकसेय। काव्य। शैव्य। एहि। पर्य्येहि। आश्मरथ्य। औदपान। अराल। चण्डाल। वतण्ड। भोगवद्गौरिमतोः संज्ञायाम्॥ भोगवती। गौरिमती॥ नृनरयोर्वृद्धिश्च॥ नारी। इति शार्ङ्गरवादयः॥

४१--क्रौड्यादिभ्यश्च ॥ अ० ४ । १ । ८० ॥

क्रौड्यादिप्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ष्यङ् प्रत्ययो भवति। अगुरूपोत्तमार्थं× आरम्भः। क्रौड्या। लाड्या।

ॐ अ० ४ । १ । ५४ ॥

‡ जातेर० ४।१।६४ इत्यस्मा त्सूत्रात्। सं०॥

× अणिञोरना० अ० ४ । १ । ७८ इत्यनेनाप्राप्तौ सत्यामनेन ष्यङ् प्रत्यय, इत्यर्थः। सं०॥

क्रौडि । लाडि । व्याडि । आपिशलि । आपक्षिति । चौपयत । चैटयत । शैकयत । वैल्वयत । वैकल्पयत । सौधातकि ॥ सूतात् युवत्याम् । सूत्या, युवतिः ॥ भोज, क्षत्रिये ॥ भोज्या, क्षत्रिया । भौरिकि । भौलिकि । शाल्मलि । शालास्थलि । कापिष्ठलि । गौकक्ष्य‡ ॥ इति क्रौड्यादयः ॥

४२—अश्वपत्यादिभ्यश्च ॥ अ० ४ । १ । ८४ ॥

अश्वपत्यादिप्रातिपदिकेभ्यः प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वण् प्रत्ययो भवति । पत्युत्तरपदात्+ प्राप्तस्य ण्यस्यापवादः । आश्वपतम् । शातपतम् ।

अश्वपति । शतपति । धनपति । गणपति । राष्ट्रपति । कुलपति । गृहपति । धान्यपति । पशुपति । धर्मपति । सभापति । प्राणपति । क्षेत्रपति । स्थानपति । यज्ञपति । धन्वपति । अधिपति । बन्धुपति । इत्यश्वपत्यादयः ॥

४३—उत्सादिभ्योऽञ् ॥ अ० ४ । १ । ८६ ॥

उत्सादिभ्यः प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वञ् प्रत्ययो भवति । औत्सः । औदपानः । अणस्तदपवादानां च बाधकः ।

उत्स । उपदान । विकर । विनोद । महानद । महानस । महाप्राण । तरुण । तलुन । वष्कयासे (१) ॥ धेनु । पृथिवि । पंक्ति । जगती । त्रिष्टुप् । अनुष्टुप् । जनपद । भरत । उशीनर । ग्रीष्म । पीलु । कुल । उदस्थान, देशे ॥ पृष, दंशे (२) भल्लकीय ।

(१) वष्कयशब्दादसेऽर्थात् केवलादेवाञ् । तदन्तात्त्वणेव भवति ॥
(२) उदस्थानशब्दाद्देशार्थं एवाञ् । अन्यार्थेऽणेव भवति । एवमन्यत्रापि॥

‡ 'गौलक्ष्य' इति पुस्तकान्तरे । सं० ॥

\+ अ० ४ । १ । ८५ ॥

रथन्तर । मध्यन्दिन । बृहत् । महत् । सत्वन्तु । (१) । कुरु । पञ्चाल । इन्द्रावसान । उष्णिक् । ककुप् । सुवर्ण । सुपर्ण । देव । ग्रीष्मादच्छन्दसि (२) ॥ इत्युत्सादयः ॥

४४—बाह्वादिभ्यश्च ॥ अ० ४ । १ । ९६ ॥

बाह्वादिशब्देभ्योऽपत्यसामान्ये इञ् प्रत्ययो भवति । बाहोरपत्यं बाहविः । सौमित्रिः । इत्यादि ।

बाहु । उपबाहु । विवाकु । शिवाकु । वटाकु । उपबिन्दु । वृक । चूडाला । मूषिका । बलाका । भगला । छगला । ध्रुवका । धुवका । सुमित्रा । दुर्मित्रा । पुष्करसत् । अनुहरत् । देवशर्मन् । अग्निशर्मन् । कुनामन् । सुनामन् । पञ्चन् । सप्तन् । अष्टन् ॥ अमितौजसः सलोपश्च (३) ॥ उदञ्चु । शिरस् । शराविन् । क्षेमवृद्धिन् । शङ्खलातोदिन्‡ । खरनादिन् । नगरमर्दिन् । प्राकारमर्दिन् । लोमन् । अजीगर्त्त । कृष्ण । सलक । युधिष्ठिर । अर्जुन । साम्ब । गद । प्रद्युम्न । राम । उदङ्कः संज्ञायाम् ॥ सम्भूयोऽम्भसोः सलोपश्च (४) ॥ आकृतिगणोऽयम् (५) ॥ इति बाह्वादयः ॥

(१) अत्र सत शब्दान्मतुप्—सत्वन्, तु, अव्ययम् । सत्वतोऽपत्यं सात्वताः ॥

(२) अत्र छन्दःशब्देन वृत्तं गृह्यते न तु वेदः । ततोऽन्यत्राण् ॥

(३) अमितौजसोऽपत्यमामितौजिः ॥

(४) सम्भूयसोऽपत्यं साम्भूयिः । आम्भिः ॥

(५) सूत्रस्थचकारेणात्राऽऽकृतिगणत्वं बोध्यते । तेन जाम्बिः ऐन्द्रशर्म्मिः । आजधेनविः । आजबन्धविः । औडुलोमिः । इत्यादिष्विञ् सिद्धो भवति ॥

‡ 'श्रृङ्खलातोदिन्' इति पुस्तकान्तरे ॥ सं० ॥

४५—गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ् ॥ अ० ४ । १ । ९८ ॥

गोत्रसंज्ञकेऽपत्ये वाच्ये कुञ्जादिभ्यश्च्फञ् प्रत्ययो भवति । इञोऽपवादः । कुञ्जस्य गोत्रापत्यं कौञ्जायन्यः । कौञ्जायन्यौ । कौञ्जायनाः । स्वार्थे ञ्यस्तस्य तद्राजत्वाद्बहुषु लुक् + । गोत्र इति किम् । कुञ्जस्यानन्तरापत्यं कौञ्जिः ।

कुञ्ज । ब्रध्न । शङ्ख । भस्मन् । गण । लोमन् । शठ । शाक । शाकट । शुण्डा । शुभ । विपाश । स्कन्द । स्कम्भ । शुम्भा । शिव । शुभया । इति कुञ्जादयः ॥

४६—नडादिभ्यः फक् ॥ अ० ४ । १ । ९९ ॥

नडादिप्रातिपदिकेभ्यो गोत्रापत्ये फक् प्रत्ययो भवति । नडस्य गोत्रापत्यं नाडायनः । चारायणः ।

नड । चर । बक । मुञ्ज । इतिक । इतिश । उपक । लमक ॥ शलंकुशलङ्कञ्च (१) ॥ सप्तल । वाजप्य । तिक । अग्निशर्मन् । वृषगणे । प्राण । नर । सायक । दास । मित्र । द्वीप । पिङ्गर । पिङ्गल । किङ्कर । किङ्कल । कातर । कातल । काश्य । काश्यप । काव्य । अज । अमुष्य ॥ कृष्णरणौ ब्राह्मणवासिष्ठयोः (२) ॥ अमित्र । लिगु । चित्र । कुमार । क्रोष्टु ‡ क्रोष्टञ्च (३) ॥ लोह । दुर्ग । स्तम्भ । शिंशपा । अग्र । तृण । शकट । सुमनस् । सुमत ।

(१) शलङ्कुशब्दस्य शलङ्कादेशः शलङ्कोरपत्यं शालङ्कायनः ॥

(२) कृष्णस्यापत्यं कार्ष्णायनो ब्राह्मणः । राणायनो वासिष्ठः ॥

(३) क्रोष्टोरपत्यं क्रौष्टः ॥

+ तद्राजस्य बहुषु० अ० २ । ४ । ६२ इत्यनेन लुक् । सं० ॥

‡ क्रोष्टोः स्थाने क्रोष्टञादेशः । इत्यर्थः । सं० ॥

मिमत् । ऋक् । जत् । युगन्धर । हंसक । दण्डिन् । हस्तिन् । पञ्चाल । चमसिन् । सुकृत्य । स्थिरक । ब्राह्मण । चटक । बदर । अश्वक । खरप । कामुक । ब्रह्मदत्त । उदुम्बर । शोण । अलोह । दण्ड । एक । वानव्य । शावक । नाव्य । अन्वजत् । अन्तजन । इत्वरा । अंशक । अश्वला । अध्वर । दण्डप । इति नडादयः ॥

४७—अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ् ॥ अ० ४।१।१०४॥

विदादिप्रातिपदिकेभ्यो गोत्रापत्येऽञ् प्रत्ययो भवति । येऽत्र गणेऽनृषिवाचकास्तेभ्यस्त्वनन्तरापत्य एव । विदस्य गोत्रापत्यं वैदः । पुत्रस्यानन्तरापत्यं पौत्रः । दौहित्रः ।

विद । उर्व । कश्यप । कुशिक । भरद्वाज । उपमन्यु । किलालप । किदर्भ । विश्वानर । ऋष्टिषेण । ऋषभाग । हर्यश्व । प्रियक । आपस्तम्ब । कूचवार । शरद्वत् । शुनक । धेनु । गोपवन । शिग्रु । बिन्दु । भाजन । अश्वावतान । श्यामाक । श्यमाक । श्यापर्ण । हरित । किन्दास । वह्यस्क । अर्कलूष । वध्योष । विष्णुवृद्ध । प्रतिबोध । रथन्तर । रथीतर । गविष्ठिर । निषाद । मठर । मृद । पुनर्भू । पुत्र । दुहितृ । ननान्दृ ॥ परस्त्री, ‡ परशुं च (१) ॥ किता । सम्बक । शावली । श्यायक । अलस । इति विदादयः ॥

४८—गर्गादिभ्यो यञ् ॥ अ० ४ । १ । १०५ ॥

गर्गादिभ्योऽन्तरे गोत्रापत्ये यञ् प्रत्ययो भवति । गार्ग्यः । अनन्तरापत्ये तु गार्गिरित्येव ।

(१) परस्त्रिया अपत्यं पारशवः ॥

‡ परस्त्रियः स्थाने परशुं चादेश इत्यर्थः । सं० ॥

गर्ग । वत्स । वाजाऽसे (१) । संकृति । अज । व्याघ्रपात् । विदभृत् । प्राचीनयोग । अगस्ति । पुलस्ति । रेभ । अग्निवेश । शङ्ख । शठ । धूम । अवट । चमस । धनञ्जय । मनस । वृक्ष । विश्वावसु । जनमान । लोहित । संशित । बभ्रु । मण्डु । मक्षु । अलिगु । शङ्कु । लिगु । गुलु । मन्तु । जिगीषु । मनु । तन्तु । मनायी । सूत । कथक । कष । तण्ड । वतण्ड । कपि । कत । कुरुकत । अनडुह् । कण्व । शकल । गोकक्ष । अगस्त्य । कुण्डिन । यज्ञवल्क । उभय । जात । विरोहित । वृषगण । रहूगण । शाण्डिल । वन । कचुलुक । मुद्गल । मुसल । पराशर । जतूकर्ण । मन्त्रित । संहित । अश्मरथ । शर्कराक्ष । पूतिमाष । स्थूण । अररक । पिङ्गल । कृष्ण । गोलुन्द । उलूक । तितिक्ष । भिषज् । भडित । भण्डित । दल्भ । चिकित । देवहू । इन्द्रहू । एकलू । पिप्पलु । वृदग्नि । जमदग्नि । सुलोमिन् । उकत्थ । कुटीगु । इति गर्गादयः ॥

४६—अश्वादिभ्यः फञ् ॥ अ० ४ । १ । ११० ॥

अश्वादिभ्यो गोत्रापत्ये फञ् प्रत्ययो भवति । आश्वायनः । आश्मायनः । येऽस्मिन् गणेऽपत्यैकप्रत्ययान्ताः पठ्यन्ते तेषु सामर्थ्याद्यूनिप्रत्ययो विज्ञायते ।

अश्व । अश्मन् । शङ्ख । विद । पुट । रोहिण । खर्जूर । खर्जूल । पिञ्जूर । भडिल । भण्डिल । भडित । भण्डित । भण्डिक । प्रहृत । रामोद । क्षत्र । ग्रीवा । काश । गोलाङ्क्य । अर्क । स्वन । ध्वन । पाद । चक्र । कुल । पवित्र । गोमिन् । श्याम । धूम । धूम्र । वाग्मिन् । विश्वानर । कुट । वेश । आत्रेय ।

(१) असेऽसमासे वाजशब्दाद्यञ् । सुवाजस्यापत्यं सौवाजिः अत्र यञ् न भवति ॥

नक्त। तड। नड। ग्रीष्म। अर्ह॥ विशम्य। विशाला। गिरि। चपल। चुनम। दासक। वैल्य। धर्म। आनडुह्य। पुंसिजात। अर्जुन। शूद्रक। सुमनस्। दुर्मनस्। क्षान्त। प्राच्य। कित। काण। चुम्प। श्रविष्ठा। वीदर। पविन्दा। कुत्स। आतव। कितव। शिव। खदिर॥ आत्रेय, भारद्वाजे। भारद्वाज, आत्रेये (१)॥ पथ। कन्थु। ध्रुव। सुनु। कर्कटक। रुक्ष। तरुक्ष। तलुक्ष। प्रचुल। विलम्ब। मिष्णुज। इत्यश्वादयः॥

५०—शिवादिभ्योऽण्॥ अ० ४। १। ११२॥

शिवादिभ्यः सामान्यापत्येऽण् प्रत्ययो भवति। यथाप्राप्ताना-मिञादीनामणपवादानां च बाधकः। शिवस्यापत्यं शैवः।

शिव। प्रौष्ठ। प्रौष्ठिक। चण्ड। मण्ड। जम्भ। मुनि। सन्धि। भूरि। कुठार। अनभिम्लान। अनभिग्लान। ककुत्स्थ। कहोड। लेख। रोध। खञ्जन। कोहड। पिष्ट। हेहय। खञ्जार। खञ्जाल। सुरोहिका। पर्ण। कहूष। परिल। वतण्ड। तृण। कर्ण। क्षीरह्रद। जलह्रद। परिषिक। जटिलिक। गोफिलिक। बधिरिका। मञ्जीरक। वृष्णिक। रेख। आलेखन। विश्रवण। रवण। वर्त्तनाक्ष। पिटक। पिटाक। तृक्षाक। नभाक। ऊर्णनाभ। जरत्कारु। उत्क्षिपा। रोहितिक। आर्यश्वेत। सुपिष्ट। खर्जूरकर्ण। मसूरकर्ण। तूनकर्ण। मयूरकर्ण। खडरक। तक्षन्। ऋष्टिषेण। गङ्गा। विपाशा। यस्क। लह्य। द्रुघ। अयःस्थूण। भलन्दन। विरूपाक्ष। भूमि। इला। सपत्नी॥ द्व्यचो। नद्याः॥

(१) आत्रेयशब्दाद् भारद्वाजगोत्रे फञ्। आयत्रेयाणो भारद्वाजः। भारद्वाज शब्दादात्रेयगोत्रे फञ्। भारद्वाजायन आत्रेयः॥

त्रिवेणी, त्रिवणं च (१)। कह्लय। कश्रोध। परल। ग्रीवाक्ष। गोभिलिक। राजल। तडाक। वडाक। इति शिवादयः॥

५१—शुभ्रादिभ्यश्च॥ अ० ४। १। १२३॥

शुभ्रादिप्रातिपदिकेभ्योऽपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति। यथाप्राप्तमिनङादीनामपवादः। शुभ्रस्यापत्यं शौभ्रेयः।

शुभ्र। विष्टपुर। ब्रह्मकृत। शतद्वार। शतावर। शलाका। शालाचल। शलकाभ्रू। लेखाभ्रू। विमातृ। विधवा। कृकसा। रोहिणी। रुक्मिणी। दिशा। शालूक। अजवस्ति। शकन्धि। लक्षणश्यामयोर्वसिष्ठे (२)॥ गोधा। कृकलास। अणीव प्रवाहिण। भरत। भारत। भारम। मृकण्डु। मघष्टु। मकष्टु। कर्पूर। इतर। अन्यतर। आलीढ। सुदत्त। सुचक्षस। सुनामन्। कद्रु। तुद। अकशाप। कुमारिका। किशोरिका। कुवेणिका। जिह्माशिन। परिधि। वायुदत्त। शकल। खट्वर। अम्बिका। अशोका। शुद्धपिङ्गला। खडोन्मत्ता। अनुदृष्टि। जरतिन्। बलिवर्दिन्। विग्रज। बीज। श्वन्। अश्मन्। अश्व। अजिर। स्थूल। सृकण्डू। यकथु। यमष्टु। कष्टु। सृकण्ड। मृकण्ड। गुद। रूद। कुशेरिका। शकल। शबल। उग्र। अजिन। इति शुभ्रादयः॥

५२—कल्याण्यादीनामिनङ्॥ अ० ४। १। १२६॥

(१) स्त्रीवाचकाद् द्व्यच इति सूत्रेण ढक् प्राप्तः स नदीवाचकान्माभूत। रेवाया अपत्यं रैवः। त्रिवेण्यास्त्रिवणादेशो विशेषः। त्रिवेण्या अपत्यं त्रैवणः॥

(२) लक्षणस्यापत्यं लाक्षणेयो वसिष्ठः। श्यामस्य अपत्यं श्यामेयो वशिष्ठः। मानुषी वाचकात् श्यामाशब्दादण् प्राप्तः सोऽनेन बाध्यते॥

३

कल्याण्यादिप्रातिपदिकेभ्योऽपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति तस्मिन् सति इनङादेशः। कल्याण्या अपत्यं काल्याणिनेयः। सौभागिनेयः (१)॥

कल्याणी। सुभगा। दुर्भगा। बन्धकी। अनुदृष्टि। अनुसृष्टि। जरती। बलीवर्दी। ज्येष्ठा। कनिष्ठा। मध्यमा। परस्त्री। इति कल्याण्यादयः॥

५३—गृष्ट्यादिभ्यश्च॥ अ० ४। १। १३६॥

गृष्ट्यादिप्रातिपदिकेभ्योऽपत्ये ढञ् प्रत्ययो भवति। अणादीनामपवादः। गृष्टेरपत्यं गार्ष्टेयः॥

गृष्टि। हृष्टि। हलि। वलि। विश्रि। कुद्रि। अजवस्ति। मित्रयु। फलि। अलि। दृष्टि। इति गृष्ट्यादयः॥

५४—रेवत्यादिभ्यष्ठक्॥ अ० ४। १। १४६॥

रेवत्यादिभ्योऽपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति। ढगादीनामपवादः‡। रेवत्या अपत्यं रैवतिकः॥

रेवती। अश्वपाली। मणिपाली। द्वारपाली वृकवञ्चिन्। वृकग्राह। कर्णग्राह। दण्डग्राह। कुक्कुटाक्ष। वृकबन्धु। चामरग्राह। ककुदाक्ष। इति रेवत्यादयः॥

---

(१) कल्याण्यादिभ्यो ढक् तु सिद्ध आदेशार्थं वचनम्, हृद्भगसिन्ध्वन्ते+ इत्युभयपदवृद्धिः॥

---

‡ 'स्त्रीभ्यो ढक्' अ० ४। १। १७ इत्यादि सूत्रप्राप्तानां ठगादिनामित्यर्थः सं०॥

+ अ० ७। ३। १९॥

५५—कुर्वादिभ्यो ण्यः ॥ अ० ४ । १ । १५१ ॥

कुर्वादिप्रातिपदिकेभ्योऽपत्ये ण्यः प्रत्ययो भवति। कुरोरपत्यं कौरव्यः। काव्यः॥

कुरु। गर्ग। मङ्गुष। अजमारक। रथकार। वावदूक। सम्राजः क्षत्रिये (१)। कवि। मति। वाक्। पितृमत्। इन्द्रजालि। दामोष्णीषि। गणकारि। कैशोरी कापिञ्जलादि। कुट। शलाका। मुर। एरक। अभ्र। दर्भ। केशिनी। वेनाच्छन्दसि॥ शूर्पणाय। श्यावनाय। श्यावरथ। श्यावपुत्र। सत्यंकार। वडभीकार। शङ्कु। शाक। पथिकारिन्। मूढ। शंकन्धु। कर्त्तृ। हर्त्तृ। शाकिन्। इनपिण्डी। विस्फोटक। काक। फाण्टक। शाकिन्। घातकि। धेनुजि। बुद्धिकार। वामरथस्य कण्वादिवत् स्वरवर्जम्(२)। इति कुर्वादयः॥

५६—तिकादिभ्यः फिञ्॥ अ० ४ । १ । १५४ ॥

तिकादिप्रातिपदिकेभ्योऽपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति। तिकस्यापत्यं तैकायनिः। कैतवायनिः॥

(१) सम्राट् शब्दात् क्षत्रिये वाच्ये ण्यो भवति। सम्राजोऽपत्यं साम्राज्यः क्षत्रियः॥

(२) वामरथशब्दाण्ण्यप्रत्ययो भवति कण्वादिवच्च स्वरवर्जं कार्यमतिदिश्यते। कण्वादयो गर्गाद्यन्तर्गतास्तेभ्यः शैषिकोऽण्‡ यथा काण्व्यस्येमे छात्राः काण्वाः। एवं वामरथादपि शैषिकोऽण् वामरथस्य छात्रा वामरथाः। बहुवचने यञञ्योश्च णस्याऽपि+ लुक्। वामरथाः। यञश्चेति ङीप्। वामरथी। इत्यादि स्वरस्त्वन्तोदात्त एव॥

‡ कण्वादिभ्यो गोत्रे। अ० ४ । २ । १११ इत्यनेन। सं०॥

+ 'यञञोश्च' अ० २ । ४ । ६४ इत्यनेन। सं०॥

तिक। कितव। संज्ञा। बाल। शिखा। उरस। शाठ्य। सैन्धव। यमुन्द। रूप्य। ग्राम्य। नील। अमित्र। गौकक्ष्य। कुरु। देवरथ। तैतिल। औरस। कौरव्य। भौरिकि। भौलिकि। चौपयत †। चैटयत। शैकयत। क्षैतयत। ध्वाजवत। चन्द्रमस्। शुभ। गङ्गा। वरेण्य। सुयामन्। आरद्ध। वह्यका। खल्य। वृष (१)। लोमक। उदन्य। यज्ञ। ऋष्य। भीत। जाजल। रस। लावक। ध्वजवद्। वसु। बन्धु। आवन्धका। सुपामन्। इति तिकादयः।

५७—वाकिनादीनां कुक् च ॥ अ० ४। १। १५८ ॥

वाकिनादिशब्देभ्योऽपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति। तत्सन्नियोगेन चैषां कुगागमः वाकिनस्यापत्यं वाकिनकायनिः ॥

वाकिन। गारेध। काकठ्य‡। काक। लङ्का ॥ चर्मिवर्मिणोर्नलोपश्च (२) ॥ इति वाकिनादयः ॥

५८-वा०-कम्बोजादिभ्यो लुग्वचनम् ॥ अ० ४।१।१७५॥

कम्बोजादिशब्देभ्योऽपत्ये तद्राजनि* विहितस्य+ लुग्भवति। कम्बोजस्यापत्यं तद्राजो वा कम्बोजः।

(१) फिञ् प्रत्ययसम्बन्धे वृषशब्दस्य यकारान्तत्वं महाभाष्ये कृतम्। वृषस्यापत्यं वार्ष्यायणिः ॥

(२) चार्मिकायणिः। वार्मिकायणिः ॥

† 'चौपयत' इति पुस्तकान्तरे। सं० ॥

‡ 'काकंठ्य' इति पुस्ताकान्तरे। सं० ॥

* 'जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्' अ० ४। १। १६८ इत्यनेन विहितस्य। सं० ॥

+ अञ् प्रत्ययस्य। सं० ॥

कम्बोज । चोल । केरल । शक । यवन । इति कम्बोजादयः ॥

५६—न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः ॥

अ० ४ । १ । १७८ ॥

प्राच्यक्षत्रियवाचकेभ्यो भर्गादिभ्यो यौधेयादिभ्यश्चोत्पन्नस्य तद्राजप्रत्ययस्य लुङ् न भवति । अतश्चेति+ प्राप्तः प्रतिषिध्यते । प्राच्य–पञ्चालानां राज्ञी पाञ्चाली । वैदेही । भार्गी । यौधेयी ।

भर्ग । करूष । केकय । कश्मीर । साल्व । सुस्थाल । उरश । कौरव्य । इति भर्गादयः ॥ यौधेय । शौभ्रेय । शौक्रेय‡ । ग्रावाणेय । वार्त्तेय । धार्त्तेय । त्रिगर्त्त । भरत । उशीनर । इति यौधेयादयः ॥

६०—भिक्षादिभ्योऽण् ॥ अ० ४ । २ । ३८ ॥

षष्ठीसमर्थभिक्षादिशब्देभ्यः समूहार्थेऽण् प्रत्ययो भवति । अञादिबाधनार्थमण्ग्रहणम् । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गार्भिणम् ।

भिक्षा । गर्भिणी । क्षेत्र । करीष । अङ्गार । चर्मिन् । धर्मिन् । चर्मन् । धर्मन् । सहस्र । युवति । पदाति । पद्धति । अथर्वन् । अर्वन् । दक्षिणा । भूत । विषय । श्रोत्र ॥ वृक्षादिभ्यः खण्डः (१) ॥ वृक्षखण्डः । वृक्ष । तरु । पादप । इति भिक्षादयः ॥

६१—खण्डिकादिभ्यश्च ॥ अ० ५ । २ । ४५ ॥

खण्डिकादिभ्यः समूहार्थेऽञ् प्रत्ययो भवति । खण्डिकानां समूहः खाण्डिकम् ।

(१) खण्डशब्दः पुस्तकान्तरपठितो न सर्वत्र क्वचित्तु वृक्षादिभ्यः षण्डः । इति पाठः । वृक्षषण्डः ॥

+ अ० ४ । १ । १७७ ॥ सं० ॥

‡ 'शौक्तेय' इति पुस्तकान्तरे । सं० ॥

खण्डिका । वडवा ॥ क्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायाम् (१) ॥ भिक्षुक । शुक । उलूक । श्वन् । युग । अहन् । वरत्रा । हलबन्ध । इति खण्डिकादयः ॥

६२—पाशादिभ्यो यः ॥ अ० ४ । २ । ४९ ॥

षष्ठीसमर्थपाशादिभ्यः समूहार्थे यः प्रत्ययो भवति । पाशानां समूहः पाश्या रज्जुः । तृण्या ।

पाश । तृण । धूम । वात । अङ्गार । पोत । बालक । पिटक । पाटक । शकट । हल । नड । वन । पाटलका । गल । इति पाशादयः ॥

६३—राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥ अ० ४ । २ । ५३ ॥

राजन्यादिप्रातिपदिकेभ्यो "विषयो देशे" इत्येतस्मिन्नर्थे वुञ् प्रत्ययो भवति । राजन्यानां विषयो देशः राजन्यकः ।

राजन्य । देवयान । शालङ्कायन । जालन्धरायण । आत्मकामेय । अम्बरीषपुत्र । वसाति । बैल्वान । शैलूष । उदुम्बर । बैल्वबल । आर्जुनायन । संप्रिय । दाक्षि । ऊर्णनाभ । आप्रीत । अब्रीड । वैतिल । वात्रक (२) । इति राजन्यादयः ॥

(१) क्षुद्राश्च मालवाश्चेति क्षत्रियद्वन्द्वः । ततः पूर्वेणैवाञि‡ सिद्धे गोत्रवुञ्+ बाधनार्थं वचनम् । क्षुद्रकमालवानां समूहः क्षौद्रकमालवी सेना । सेनासंज्ञेति नियमार्थम् । अन्यत्राञ् न भवति । क्षौद्रकमालवकम् ॥

(२) अयमाकृतिगणस्तेन मालवानां विषयो देशः मालवकः । वैराटकः । त्रैगर्त्तकः । इत्यादयः शब्दाः सिद्धा भवन्ति ॥

‡ अनुदात्तादेरञ् । अ० ४ । २ । ४ ॥ इत्यनेन । सं० ॥

+ गोत्रोक्षोष्ट्रो० अ० ४ । २ । ३९ इत्यनेन वुञ् प्र० । सं० ॥

६४—भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ

॥ अ० ४ । २ । ५४ ॥

"विषयो देशे" इत्येतस्मिन् विषये षष्ठीसमर्थेभ्यो भौरिक्यादिभ्य ऐषुकार्यादिभ्यश्च यथासंख्यं विधल्भक्तलौ प्रत्ययौ भवतः । अणोऽपवादः । भौरिकीणां विषयो देशः, भौरिकिविधः । ऐषुकारिभक्तः ॥

भौरिकि । भौलिकि । वैपेय । चैटयत । काणेय । वाणिजक । कालिज * । वालिज्यक । शैकयत । वैकयत । इति भौरिक्यादयः ॥ ऐषुकारि । सारस्यायन । चान्द्रायण । द्व्याक्षायण । त्र्यायण । औडायन । जौडायन† । खाडायन । सौवीर । दासमित्रि । दासमित्रायण । शौद्रायण । दाक्षायण । शयण्ड । तार्क्ष्यायण । शौभ्रायण । सायण्डि । शौण्डि । वैश्वमाणव । वैश्वधेनव । नद । तुण्डदेव । अक्षायत । औलालायत । शौण्ड । शयाण्ड‡ । वैश्वदेव । इत्यैषुकार्य्यादयः ॥

६५—क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् ॥ अ० ४ । २ । ६० ॥

तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन् विषये क्रतुविशेषवाचिभ्य उक्थादिभ्यः सूत्रान्ताच्च प्रातिपदिकाट्ठक् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । अग्निष्टोममधीते वेद वा आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । औक्थिकः । वार्त्तिकसूत्रमधीते वार्त्तिकसूत्रिकः । सांग्रहसूत्रिकः ।

उक्थ । लोकायत । न्याय । न्यास । निमित्त । पुनरुक्त । निरुक्त । यज्ञ । चर्चा । धर्म । क्रमेतर । श्लक्ष्ण । संहिता ।

* 'वर्तेल्ज' इति पुस्तकान्तरे । सं० ॥

† 'जौलायन' इति पुस्तकान्तरे । सं० ॥

‡ 'विशदेव' इत्यधिकं पुस्तकान्तरे । सं० ॥

पद । क्रम । संघात । वृत्ति । संग्रह । गुणागुण । आयुर्वेद ॥ द्विपदी, ज्योतिषि (२) ॥ अनुपद । अनुकल्प । अनुगुण । इत्युकूथादयः ॥

६६—क्रमादिभ्यो वुन् ॥ अ० ४ । २ । ६१ ॥

तदधीते तद्वेदेत्यर्थे क्रमादिभ्यो वुन् प्रत्ययो भवति । क्रममधीते क्रमकः । पदकः । क्रम । पद । शिक्षा । मीमांसा । सामन् । इति क्रमादयः ॥

६७—वसन्तादिभ्यष्ठक् ॥ अ० ४ । २ । ६३ ॥

तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन् विषये वसन्तादिप्रातिपदिकेभ्यष्ठक् प्रत्ययो भवति । वसन्तसहचरितो ग्रन्थो वसन्तस्तमधीते वेद वा स वासन्तिकः । वार्षिकः । एवं सर्वत्र ।

वसन्त । वर्षा । शरद् । हेमन्त । शिशिर । प्रथम । गुण । चरम । अनुगुण । अपर्वन् । अथर्वन् । इति वसन्तादयः ॥

६८—संकलादिभ्यश्च ॥ अ० ४ । २ । ७५ ॥

संकलादिप्रातिपदिकेभ्यश्चातुरर्थिकोऽञ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । पुष्कला अस्मिन् सन्तीति पौष्कलो देशः । सिकताया अदूरभवो ग्रामः सैकतः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः ।

संकल । पुष्कल । उद्वप† । उडुप । उत्पुट । कुम्भ । विधान । सुदक्ष । सुदत्त । सुभूत । सुनेत्र । सुपिङ्गल । सिकता । पूतीकी । पूलास । कूलास । पलाश । निवेश । गवेश । गम्भीर । इतर । शर्मन् । अहन् । लोमन् । वेमन् । वरुण । बहुल । सद्योज ।

(२) द्विपदीं ज्योतिःशास्त्रमधीते जानाति वा स द्वैपदिकः ॥

† 'उद्वप' इति पुस्तकान्तरे । सं० ॥

अभिषिक्त । गोभृत् । राजभृत् । गृह । भृत । भल्ल । माल । (वृत्) इति संकलादयः ॥

६९—सुवास्त्वादिभ्योऽण् ॥ अ० ४ । २ । ७७ ॥

सुवास्त्वादिप्रातिपदिकेभ्यश्चातुरर्थिकोऽण् प्रत्ययो भवति । अञोऽपवादः । सुवास्तोरदूरं नगरं सौवास्तवम् ।

सुवास्तु । वर्णु । भण्डु । खण्डु । कण्डु । सेचालिन् । कर्पूरन् ‡ । शिखण्डिन् । गर्त्त । कर्कश । शटीकर्ण । कृष्ण । कर्क । कर्कन्धूमती । गोह्य । गाहि । अहिसक्थ । (वृत्) इति सुवास्त्वादयः ॥

७०—वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्यफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्य कुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसंकाशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः ॥ अ० ४।२।८० ॥

अरीहणादिसप्तदशगणस्थप्रातिपदिकेभ्यश्चातुरर्थिका वुञादयः सप्तदशैव प्रत्यया यथासंख्येन भवन्ति । आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । अरीहणादिभ्यो वुञ् । शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शैरीषिकः । अरीहणानां निवासो देश आरीहणकः ।

अरीहण । द्रुघण । खदिर । सार । भगल । उलन्द । सांपरायण । क्रौष्ट्रायण । भास्त्रायण । मैत्रायण । त्रैगर्त्तायन । रायस्पोष । विपथ । उद्दण्ड । उदञ्चन । खाडायन । खण्ड । वीरण । काशकृत्स्न । जाम्बवन्त । शिंशपा । किरण । रैवत । बैल्व । वैमतायन । मैमतायण । सौसायन । शाण्डिल्यायन । शिरीष । बधिर ।

‡ 'कर्प्पूरिन्' इति पुस्तकान्तरे । सं० ॥

वैगर्त्तायण । गोमतायण । सौमतायण । खाण्डायण । विपाश । सुयज्ञ । जम्बु । सुशर्म्म । इत्यरीहणादयः ॥

कृशाश्वादिभ्यश्छण ॥ कार्शाश्वीयः । अरिष्टेन निर्वृतमारिष्टीयम् ।

कृशाश्व । अरिष्ट । अरीश्व । वेश्मन् । विशाल । रोमक । शवल । कूट । रोमन् । वर्वर । सुकर । सूकर । प्रतर । सदृश । पुरग । सुख । धूम । अजिन । विनता । वनिता । कुविद्यास † । अरुस् । अंवयास । अयावस् । मौद्गल्य । इति कृशाश्वादयः ॥

ऋश्यादिभ्यः कः * ॥ न्यग्रोधानामदूरभवं वनं न्यग्रोधकम् ।

ऋश्य । न्यग्रोध । शिरा । निलीन । निवास । निधान । निवात । निबद्ध । विबद्ध । परिगूढ । उत्तराश्मन् । स्थूलबाहु । खदिर । शर्करा । अनडुह् । परिवंश । वेणु । वीरण । खण्ड । परिवृत्त । कर्दम । अंशु । इति ऋश्यादयः ॥

कुमुदादिभ्यष्ठच् + ॥ वल्वजाः सन्त्यस्मिन् स वल्वजिको देशः ।

कुमुद । शर्करा । न्यग्रोध । उत्कट । इत्कट । गर्त्त । बीज । अश्वत्थ । वल्वज । परिवाप । शिरीष । यवाष । कूप । विकङ्कत । कण्टक । कङ्कट । संकट । पलाश । त्रिक । कत । दशग्राम । इति कुमुदादयः ॥

काशादिभ्य इलः । काशाः सन्ति यत्र स काशिलो देशः ।

काश । वाश । अश्वत्थ । पलाश । पीयूष । विश । विस । तृण । नर । चरण । कर्द्दम । कर्पूर । कण्टक । गृह । आवास । नड । वन । वधूल । वर्वर । इति काशादयः ॥

† 'कुविवास' इति पुस्तकान्तरे ॥

* उदाहरणम्-ऋश्यकम् ॥ + उ० कुमुदिकः ॥

तृणादिभ्यः शः । तृणानि । यत्र सन्ति स तृणशो देशः ।

तृण । नड । वुस । पर्ण । वर्ण । चरण । अर्ण । जन । बल । लव । वन । इति तृणादयः ॥

प्रेक्षादिभ्य इनिः । प्रेक्षया निर्वृत्तः प्रेक्षी ।

प्रेक्षा । हलका । फलका । बन्धुका । ध्रुवका । क्षिपका । न्यग्रोध । इर्कुट । वुधका । संकट । कूपका । कर्कटा । सुकटा । मङ्कट× । सुक । महा । इति । प्रेक्षादयः ॥

अश्मादिभ्यो रः । अश्मना निर्वृत्तः अश्मरः ।

अश्मन् । यूप । रुष । मीन । दर्भ । वृन्द । गुड । खण्ड । नग । शिखा । यूथ । रुष । नद । नख । काट । पाम । इत्यश्मादयः ॥

सख्यादिभ्यो ढञ् ॥ सखायः सन्त्यत्र साखेयो देशः ।

सखि । सखिदत्त । वायुदत्त । गोहित । गोहिल । भल्ल । पाल । चक्रपाल । चक्रवाल । छगल । अशोक । करवीर । सीकर । सकर । सरस । समल । चर्क । वक्रपाल । उसीर† । सुरस । रोह । तमाल । कदल । सप्तल । इति सख्यादयः ॥

संकाशादिभ्यो ण्यः । सांकाश्यम् । काम्पिल्यस्यादूरभवो ग्रामः काम्पिल्यः ।

संकाश । काम्पिल्य । समीर । कश्मर । शूरसेन । सुपथिन् । सक्थच । यूप । अंश । राग । अश्मन् । कूट । मलिन । तीर्थ । अगस्ति । विरत । चिकार । विरह । नासिका । इति संकाशादयः॥

× "संकट" इति पुस्तकान्तरे । सं० ॥

† "उशीर" इति पुस्तकान्तरे । सं० ॥

बलादिभ्यो यः प्रत्ययः ॥ बलेन निर्वृत्तो बल्यः ।

बल । बुल । तुल । डल । डुल । कषल‡ । वन । कुल । इति बलादयः ॥

पक्षादिभ्यः फक् प्रत्ययः । पक्षेण निर्वृत्तः पाक्षायणः ।

पक्ष । तुष । अण्ड । कम्बलिक । चित्र । अश्मन् । अतिस्वन् ॥ पथिन्, पन्थच (१) ॥ कुम्भ । सरिज्×। सरिक+ । सरक । सलक । सरस । समल । रोमन् । लोमन् । हंसक । लोमक । सकर्णडक । अस्तिवल । यमल । हस्त । सिंहक । इति पक्षादयः ॥

कर्णादिभ्यः फिञ् प्रत्ययः ॥ कर्णस्य निवासः कार्णायनिः ।

कर्ण । बसिष्ठ । अलुश । शल । डुपद । अनडुह्य । पाञ्चजन्य । स्थिरा । कुलिश । कुम्भी । जीवन्ती । जित्व । आण्डीवत् । अर्क । लूष । स्फिक् । ज्ञावत् । इति कर्णादयः ॥

सुतङ्गमादिभ्यः इञ् प्रत्ययो भवति । सुतङ्गमेन निर्वृत्तः सौतङ्गमिः ।

सुतङ्गम । मुनिचित्त । विपचित्त । महापुत्र । श्वेत । गडिक । शुक्र । विग्र । बीजवापिम् । श्वन । अर्जुन । अजिर । जीव । इति सुतङ्गमादयः ॥

(१) पथोऽदूरभवं वनं पान्थायनम् ॥

‡ "कवल" इति पुस्तकान्तरे । सं० ॥

× "सीरज" इति पुस्तकान्तरे । सं० ॥

+ "सीरक" इति पुस्तकान्तरे । सं० ॥

प्रगदिन्नादिभ्यो ञ्यः प्रत्ययो भवति ॥ प्रगदिनो यत्र सन्ति स प्रागद्यो देशः ।

प्रगदिन् । मगदिन् । शरदिन् । कलिव । खडिव । चूडार । मार्जार । कोविदार । इति प्रगदिन्नादयः ॥

वराहादिभ्यः कक् प्रत्ययः ॥ वराहाः सन्ति यत्र स वाराहको देशः । पालाशकः ।

वराह । पलाश । शिरीष । पिनद्ध । स्थूण । विदग्ध । ‡ विभग्न । बाहु । खदिर । शर्करा । विनद्ध । निबद्ध । विरुद्ध । मूल । इति वराहादयः ॥

कुमुदादिभ्यष्ठक् प्रत्ययो भवति ॥ कुमुदाः सन्ति यस्मिन् देशे स कौमुदिको देशः ।

कुमुद । गोमथ । रथकार । दशग्राम । अश्वत्थ । शाल्मली । कुण्डल । मुनिस्थूल । कूट । मुचुकर्ण । कुन्द । मधुकर्ण । शुचिकर्ण । शिरीष । इति कुमुदादयः ।

७१—वरणादिभ्यश्च ॥ अ० ४ । २ । ८२ ॥

वरणादिप्रातिपदिकेभ्य उत्पन्नस्य चातुरर्थिकप्रत्ययस्य लुब् भवति । वरणानामदूरभवं नगरं वरणाः ।

वरणाः । पूर्वौ गोदौ । पूर्वेण गोदौ । अपरेण गोदौ । आलिङ्ग्यायन । पर्णी । शृङ्गी । शल्मलयः+ । रुदाणवी । वणिकि । वणिक् । जालपद । मथुरा । उज्जयिनी । गया ।

‡ 'विजग्ध' इत्यधिकं पुस्तकान्तरे । सं० ॥

+ 'शाल्मयः' इति पुस्तकान्तरे । सं० ॥

तक्षशिला । उरशा । आकृत्या (१) । इति वरणादयः ॥

७२—मध्वादिभ्यश्च ॥ अ० ४ । २ । ८६ ॥

मध्वादिशब्देभ्यश्चातुरर्थिको मतुप्प्रत्ययो भवति । मध्वस्मिन्नस्तीति मधुमान् ।

मधु । विस । स्थाणु । मुष्टि । इष्टि । इक्षु । वेणु । रम्य । ऋक्ष । कर्कन्धु । शमी । किरीर । हिम । किशरा । शर्प्पणा । मरुत् । मरुव । दार्वाघाट । शर । इष्टका । तक्षशिला । शक्ति । आसन्दी । आसुति । शलाका । आमिधी । खडा । वेटा । इति मध्वादयः ।

७३—उत्करादिभ्यश्छः ॥ अ० ४ । २ । ९० ॥

उत्करादिप्रातिपदिकेभ्यश्चातुरर्थिकश्छः प्रत्ययो भवति । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । ‡अर्काणामदूरभवो ग्रामः, अर्कीयः ।

उत्कर । संफल । संकर । शफर । पिप्पल । पिप्पलीमूल । अश्मन् । अर्क । पर्ण । सुपर्ण । खलाजिन । इडा । अग्नि । तिक । कितव । आतप । अनेक । पलाश । तृणव । पिचुक । अश्वत्थ । +षकाक्षुद्र । भस्त्रा । विशाला । अवरोहित । गर्त्त । शाल । अन्य । जन्या । अजिन । मञ्च । चर्म्मन् । उत्क्रोश । शान्त । खदिर । शूर्पणाय । श्यावनाय । नैव । बक । नितान्त । वृक्ष । इन्द्रवृक्ष । आर्द्रवृक्ष । अर्जुनवृक्ष । इत्युत्करादयः ॥

(१) अत्र सूत्रस्थचकारेणाकृतिगणः बुध्यते । तेन कटुकबदर्य्या अदूरभवो ग्रामः कटुकबदरी । शिरीषाः । काञ्ची इत्यादिषु लुप् सिद्धो भवति ॥

‡ उत्कराणामदूरभवो देशः । उत्करीयः ॥

+ 'शकाक्षुद्र' इति पुस्तकान्तरे । सं० ॥

७४—नडादीनां कुक् च ॥ अ० ४ । २ । ६१ ॥

नडादिप्रातिपदिकेभ्यश्चातुरर्थिकश्छः प्रत्ययो भवति, तस्मिन् सति कुगागमश्च । यथासंभवमर्थसंबंधः । नडाः सन्ति यत्र तन्नडकीयं वनम् ।

नड । प्लक्ष । बिल्व । वेणु । वेत्र । वेतस । तृण । इक्षु । काष्ठ । कपोत ॥ क्रुञ्चाया ह्रस्वत्वं च (१) ॥ तक्षन्नलोपश्च (२) ॥ इति नडादयः ॥

७५—कत्त्र्यादिभ्यो ढकञ् ॥ अ० ४ । २ । ६५ ॥

कत्त्र्यादिशब्देभ्यः शेषार्थे ढकञ् प्रत्ययो भवति । कत्त्रौ भवः कात्त्रेयकः ।

कत्त्रि । उम्भि । पुष्कर । पुष्कल । मोदन । कुम्भी । कुण्डिन । नगर । वञ्जी । भक्ति । माहिष्मती । चर्मण्वती । वर्मती । ग्राम । उख्या ॥ कुल्याया यलोपश्च (३) ॥ इति कत्त्र्यादयः ॥

७६—नद्यादिभ्यो ढक् ॥ अ० ४ । २ । ९७ ॥

नद्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः शैषिको ढक् प्रत्ययो भवति । नद्यां भवं नादेयम् ।

नदी । मही । वाराणसी । श्रावस्ती । कौशाम्बी । नव-

---

(१) क्रुञ्चाः सन्त्यस्मिन् तत क्रुञ्चकीयं वनम् ॥

(२) तक्षकीयो ग्रामः ॥

(३) कुल्यायां भवः कौलेयकः । यकारलोपः ॥

कौशाम्बी। काशफरी। खादिरी। पूर्वनगरी (१)। पावा। मावा। साल्वा। दार्वा। दाल्वा। वासेनकी। वडवाया* वृषे। इति नद्यादयः॥

७७—प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण्॥

अ० ४। २। ११०॥

प्रस्थोत्तरपदात् पलद्यादिभ्यः कोपधाच्च प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति शैषिकः। मद्रीप्रस्थे भवो माद्रीप्रस्थः। माहकीप्रस्थः। पलद्यां भवः पालदः। पारिषदः। कोपधात् नैलीनकः।

पलदी। परिषत्। यकृल्लोमन्। रोमक। कालकूट। पटच्चर। वाहीक। कलकीट। मलकीट। कमलकीट। कमलभिदा। कमलकीर। बाहुकीट। नैतकी। परिखा। शूरसेन। गोमती। उदपान। पद्म। कललकीट। कललकीकटा। गोष्ठी। नैधिकी। नैकेती। सकृल्लोमन्। इति पलद्यादयः॥

७८—कण्वादिभ्यो गोत्रे॥ अ० ४। २। १११॥

गोत्रप्रत्ययान्तकण्वादिप्रातिपदिकेभ्यः शैषिकोऽण् प्रत्ययो भवति। काण्व्यस्येमे काण्वाश्छात्राः गर्गाद्यन्तर्गताः कण्वादयः। अतएवात्र न लिख्यन्ते॥

७९—काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ॥ अ० ४। २। ११६॥

(१) पूर्वनगर्यां भवः पौर्वनगरेयः। अत्र पूः। वन। गिरि। इति पाठान्तरम्। तदा—पौरेयम्। वानेयम्। गैरेयमिति विभक्तं रूपत्रयं सिध्यति॥

१ वडवा शब्दाद् वृषे गम्यमाने ढक् प्रत्ययो भवति। वडवायां भवः—वाडवेयो वृषः। सं०॥

काश्यादिप्रातिपदिकेभ्यः शैषिको ठञ्ञिठौ प्रत्ययौ भवतः। प्रत्यययोर्ञकारविपर्ययभेदात् स्त्रीप्रत्यये विशेषः। ठञन्तान् ङीप्* ञिठन्तात् तु+टाबेव भवति। काश्यां भवः काशिकः। काशिकी। काशिका।

काशि। चेदि। वैदि। संज्ञा। संवाह। अच्युत। मोहमान शकुलाद। हस्तिकर्षू। कुदामन्। कुनाम। हिरण्य। करण। गोधाशन। भौरिकि। भौलिङ्गि। अरिन्दम्। सर्वमित्र। देवदत्त। साधुमित्र। दासमित्र। दासग्राम। सौधावतान। युवराज। उपराज। सिन्धुमित्र। देवराज॥ आपदादिपूर्वपदात्काल-कालान्तात्॥ आपत्कालिकी। आपतकालिका। और्ध्वकालिकी। और्ध्वकालिका। तात्कालिकी। तात्कालिका। इति काश्यादयः॥

८०—धूमादिभ्यश्च॥ अ० ४। २। १२७॥

देशवाचिभ्यो धूमादिप्रातिपदिकेभ्यः शैषिको वुञ् प्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। धूमे भवो धौमकः।

धूम। खण्ड। खडण्ड। शशादन। आर्जुनाद। दाण्डायन-स्थली। माहकस्थली। घोषस्थली। माषस्थली। राजस्थली। राजगृह। सत्रासाह। भक्षास्थली। मद्रकूल। गर्त्तकूल। आञ्जीकूल। द्व्याहाव। त्र्याहाव। संहीय। वर्वर। वर्चगर्त्त। विदेह। आनर्त्त। माठर। पाथेय। घोष। शिष्य। मित्र। बल। आराज्ञी। धार्त्तराज्ञी। अवयात। तीर्थ॥ कूलात्सौवीरेषु॥ समुद्रान्नावि मनुष्ये च (१)॥ कुक्षि। अन्तरीप। द्वीप।

(१) समुद्रशब्दान्नावि मनुष्ये च वाच्ये वुञ्। समुद्रे भवा सामुद्रिका नौः। सामुद्रको मनुष्यः। अन्यत्र सामुद्रं जलम्॥

* टिड्ढाणञ्० अ० ४। १। १५। इत्यनेन ङीप् प्र०। सं०॥
+ अजाद्यतष्टाप्, अ० ४। १। ४। इत्यनेन। सं०॥

४

अरुण । उज्जयिनी । दक्षिणापथ । साकेत । मानवल्ली । वल्ली । सुराष्ट्री । इति धूमादयः ।

८१—कच्छादिभ्यश्च ॥ अ० ४ । २ । १३३ ॥

कच्छादिदेशवाचिप्रातिपदिकेभ्यः शैषिकोऽण् प्रत्ययो भवति। वुञादेरपवादः । कच्छे भवः काच्छः ।

कच्छ । सिन्धु । वर्णु । गन्धार । मधुमत् । कम्बोज । कश्मीर । साल्व । कुरु । रङ्कु । अणु । अण्ड । खण्ड । द्वीप । अनूप । अजवाह । विजापक । कुलून । इति कच्छादयः ॥

८२—गहादिभ्यश्च ॥ अ० ४ । २ । १३८ ॥

गहादिप्रातिपदिकेभ्यः शैषिकश्छः प्रत्ययो भवति अणञोरपवादः । † अन्तःस्थे भव अन्तःस्थीयः ।

गह । अन्तःस्थ । सम । विषम ॥ मध्यमध्यमं चाण् चरणे (१) ॥ उत्तम । अङ्ग । वङ्ग । मगध । पूर्वपक्ष । अपरपक्ष । अधमशाख । उत्तमशाख । समानशाख । एकग्राम । एकवृक्ष । एकपलाश । इष्वग्र । इष्वनीक‡ । अवस्यन्दी । अवस्कन्द ।

(१) अस्यैव सूत्रस्य शेषवार्त्तिकप्रमाणेन पृथिवीमध्यशब्दस्य मध्यमादेशश्चरणेऽभिधेये निवासलक्षणोऽण् + प्रत्ययः । अन्यत्र तु छ एव । पृथिवीमध्ये निवास एषां ते माध्यमाश्चरणाः । चरणादन्यत्र-मध्ये भवो मध्यमीयः ॥

† गहे भवः गहीयः ॥

+ 'सोऽस्य निवासः' अ० ४ । ३ । ८९ । इत्यनेनाण् पु० । सं० ॥

‡ 'इष्वनी' इति पुस्तकान्तरे पाठः । सं० ॥

कामप्रस्थ । खाडायनि । खाण्डायनी । कावेरणि । कामवेरणि । शैशिरि । शौङ्गि । आसुरि । आहिंसि । आमित्रि । व्याडि । वैदजि । भौजि । आढ्यश्वि । आनृशंसि । सौवि । पारकि । अग्निशर्मन् । देवशर्मन् । श्रौति । आरटकि । वाल्मीकि । क्षेमवृद्धिन् । उत्तर । अन्तर ॥ मुखपार्श्वतसोर्लोपः ॥ जनपरयोः कुक् च ॥ देवस्य च ॥ वेणुकादिभ्यश्छण् (१) ॥ इति गहादयः ॥

८३—सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् ॥अ० ४ । ३ । १६॥

सन्धिवेलादिभ्य ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः शैषिकोऽण् प्रत्ययो भवति । टञोऽपवादः । अण्ग्रहणं वृद्धाच्छस्य * बाधनार्थम् । सन्धिवेलायां जातः सान्धिवेलः । ग्रैष्मः । तैषः । पौषः ॥

सन्धिवेला । सन्ध्या । अमावास्या । त्रयोदशी । चतुर्दशी । पञ्चदशी । पौर्णमासी । प्रतिपत् ॥ संवत्सरात् फलपर्वणोः ॥ सांवत्सरं फलम् । सांवत्सरं पर्व । इति सन्धिवेलादयः ॥

८४—दिगादिभ्यो यत् ॥ अ० ४ । ३ । ५४ ॥

सप्तमीसमर्थदिगादिप्रातिपदिकेभ्यो भवार्थे यत् प्रत्ययो भवति । अणश्छस्य चापवादः । दिशि भवं दिश्यम् ।

दिश । वर्ग । पूग । गण । पक्ष । धाय्या । मित्र । मेधा । अन्तर । पथिन् । रहस् । अलीक । उखा । साक्षिन् । आदि ।

(१) मुखपार्श्वयोस्तसन्तयोरन्त्यलोपः मुखतो भवं मुखतीयम् । पार्श्वतीयम् । जने भवो जनकीयः । परकीयः । देवे भक्तिरस्य देवकीयः । वेणुकादिराकृतिगणः । वेणुकदेशे भवो वैणुकीयः । वैरेणकीयः । पालाशकीयः ॥

* अ० ४ । २ । ११४ ॥ सं० ॥

अन्त। मुख। जघन (१)। मेघ। यूथ॥ उदकात्संज्ञायाम् (२)॥ न्याय। वंश। अनुवंश। विश। काल। अप्। आकाश। इति दिगादयः॥

८५—वा०—ञ्यप्रकरणे परिमुखादिभ्य उपसंख्यानम्॥ ४। ३। ५८॥

अव्ययीभावसंज्ञकेभ्यः परिमुखादिप्रातिपदिकेभ्यो ञ्यप्रत्ययो भवति। नियमार्थं वार्त्तिकमिदम्। सूत्रेण सामान्याऽव्ययीभावाद् ञ्यः प्राप्तो नियम्यते। परिमुखं भवं पारिमुख्यम्। पारिहनव्यम्। नियमादिह न भवति। उपकूलं भवमौपकूलम्।

परिमुख। परिहनु। पर्योष्ठ। पर्युलू। औपमूल। खल। परिसीर। अनुसीर। उपसीर। उपस्थल। उपकलाप। अनुपथ। अनुखड्ग। अनुतिल। अनुशीत। अनुमाष। अनुयव। अनुयूप। अनुवंश। अनुस्वङ्ग। इति परिमुखादयः॥

८६—वा०—अध्यात्मादिभ्यश्च॥ ४। ३। ६०॥

अध्यात्मादिभ्यो भवार्थे ठञ् प्रत्ययो भवति। अध्यात्मं भवमाध्यात्मिकम्। अध्यात्म। अधिदेव। अधिभूत। आकृतिगणोऽयम्। इत्यध्यात्मादयः॥

८७—अण् ऋगयनादिभ्यः॥ अ० ४। ३। ७३॥

(१) मुखजघनशब्दाभ्यां शरीरावयवत्वादेव यति सिद्धे पुनरत्र दिगादिषु पाठोऽशरीरावयवार्थः। सेनामुखे भवः सेनामुख्यम्। सेनाजघन्यम्। सेनाया अग्रपश्चाद्भागौ गृह्येते। तदन्तविधिना यत्॥

(२) उदके भवा उदक्या रजस्वला। संज्ञाग्रहणादिह न भवति। उदके भव औदको मत्स्यः॥

षष्ठीसप्तमीसमर्थेभ्य ऋगयनादिप्रातिपदिकेभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोरण् प्रत्ययो भवति ।। ऋगयने भवमार्गयनम् । तस्य व्याख्यानो वा । अण्ग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । वास्तुविद्याया व्याख्यानो ग्रन्थो वास्तुविद्यः । अत्र छप्रत्ययो माभूत् ।

ऋगयन । पदव्याख्यान । छन्दोमान । छन्दोभाषा । छन्दोविचिति । न्याय । पुनरुक्त । व्याकरण । निगम । वास्तुविद्या । क्षत्रविद्या । उत्पात । उत्पाद । संवत्सर । मुहूर्त्त । निमित्त । उपनिषद् । शिक्षा । छन्दोविजिनी । न्याय । निरुक्त । विद्या । उद्याव । भिक्षा । इति ऋगयनादयः ॥

८८——शुण्डिकादिभ्योऽण् ॥ अ० ४ । ३ । ७६ ॥

पञ्चमीसमर्थशुण्डिकादिप्रातिपादिकेभ्य आगतार्थेऽण् प्रत्ययो भवति । शुण्डिकादागतः शौण्डिकः ॥

शुण्डिक । कृकण । स्थण्डिल । उदपान । उपल । तीर्थ । भूमि । तृण । पर्ण । इति शुण्डिकादयः ॥

८९——शण्डिकादिभ्यो ञ्यः ॥ अ० ४ । ३ । ९२ ॥

प्रथमासमर्थशण्डिकादिप्रातिपदिकेभ्योऽभिजनेऽभिधेये ञ्यः प्रत्ययो भवति । शण्डिकोऽभिजनोऽस्य स शाण्डिक्यः ॥

शण्डिक । सर्वकेश । सर्वसेन । शक । शट । रक । शङ्ख । बोध । इति शण्डिकादयः ॥

९०——सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ ॥अ० ४।३।९३॥

प्रथमासमानाधिकरणेभ्यः सिन्ध्वादिभ्यस्तक्षशिलादिभ्यश्चाभिजनेऽर्थे यथासंख्यमणञौ प्रत्ययौ भवतः । सिन्धुरभिजनोऽस्य स सैन्धवः । तक्षशिलाऽभिजनोऽस्य स ताक्षशिलः । प्रत्ययभेदः स्वरभेदार्थः ॥

सिन्धु । वर्णु । गन्धार । मधुमत् । कम्बोज । कश्मीर । साल्व । किष्किन्धा । गब्दिका । उरस । दरत् । कुलून । दिरसा । इति । सिन्ध्वादयः ॥

तक्षशिला । वत्सोद्धरण । कौमेदुर । काण्डधारण । ग्रामणी । सरालक । कंस । किन्नर । संकुचित । सिंहकोष्ठ । कर्णकोष्ठ । बर्बर । अवसान । इति तक्षशिलादयः ॥

६१— शौनकादिभ्यश्छन्दसि अ० ४ । ३ । १०६ ॥

तृतीयासमर्थशौनकादिप्रातिपदिकेभ्यश्छन्दसि वेदे प्रोक्तार्थे णिनिः प्रत्ययो भवति । छाणोरपवादः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः । वाजसनेयिनः । छन्दसीति किम् । शौनकीया शिक्षा । अत्र छन्द एव भवति ।

शौनक । वाजसनेय । साङ्गरव । शाङ्गरव । सांपेय । शाखेय । खाडायन । स्कन्द । स्कन्ध । देवदत्तशठ । रज्जुकण्ठ । रज्जुभार । कठशाड । कशाय । तलवकार । पुरुषासक । अश्वपेय । स्कम्भ । इति शौनकादयः ॥

६२—कुलालादिभ्यो वुञ् ॥ ४ । ३ । ११८ ॥

तृतीयासमर्थकुलालादिप्रातिपदिकेभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति । कृतमित्येतस्मिन्नर्थे संज्ञायां गम्यमानायाम् । कुलालेन कृतं कौलालकम् । वारुडकम् ।

कुलाल । वरुड । चण्डाल । निषाद । कर्मार । सेना । सिरिध्र । सेन्द्रिय । देवराज । परिषत । वधू । रुरु । ध्रुव । रुद्र । अनडुह । ब्रह्मन् । कुम्भकार । श्वपाक । इति कुलालादयः ॥

९३—बिल्वादिभ्योऽण् ॥ अ० ४ । ३ । १३६ ॥

षष्ठीसमर्थबिल्वादिप्रातिपदिकेभ्यो विकारावयवयोरर्थयोरण् प्रत्ययो भवति । बिल्वस्य विकारोऽवयवो वा बैल्वः ।

बिल्व । व्रीहि । काण्ड । मुद्ग । गोधूम । इक्षु । वेणु । गवेधुका (१) । कर्पासी । पाटली । कर्कन्धू । कुटीर । इति बिल्वादयः ॥

९४—पलाशादिभ्यो वा ॥ अ० ४ । ३ । १४१ ॥

पालाशादिप्रातिपदिकेभ्यो विकारावयवयोरञ् प्रत्ययो भवति । पलाशस्य विकारः पालाशम् । खादिरम् ।

पलाश । खदिर । शिंशपा । स्यन्दन । करीर । शिरीष । यवास । विकङ्कत । इति पलाशादयः ॥

९५—नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ॥ अ० ४ । ३ । १४४ ॥

वृद्धेभ्यः शरादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो भक्ष्याच्छादनयोर्विकारावयवयोर्भाषायां विषये नित्यं मयट् प्रत्ययो भवति । वृद्ध-आम्रमयम् । शालमयम् । शरमयम् । दर्भमयम् ।

शर । दर्भ । मृत् । कुटी । तृण । सोम । बल्बज । इति शरादयः ॥

९६—तालादिभ्योऽण् अ० ४ । ३ । १५२ ॥

तालादिप्रातिपदिकेभ्यो विकारावयवयोरण् प्रत्ययो भवति । तालस्य विकारः तालं धनुः । अन्यत्र तालमयम् । वृद्धत्वान्मयट् ।

(१) अस्मात्कोपधाच्चेत्यणि सिद्धे पुनः पाठो मयड्बाधनार्थः, एतस्मिन् पक्षेऽपि मयण्मा भूदिति ॥

१—अ० ४ । ३ । १५२ । सं० ॥

तालाद्धनुषि । बार्हिण । इन्द्रालिश । इन्द्रादृश । इन्द्रायुध चाप । श्यामाक । पीयुक्षा । इति तालादयः ॥

६७—प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ॥ अ० ४ । ३ । १५४ ।

प्राणिवाचिभ्यो रजतादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो विकारावयवयोरञ् प्रत्ययो भवति । कपोतस्य विकारः कापोतम् । राजतम् ।

रजत । सीस । लोह । उदुम्बर । नीच । नील । दारु । रोहितक । विभीतक । कपोत । तीव्रदारु । त्रिकण्टक । कण्टकार । इति रजतादयः ॥

६८—प्लक्षादिभ्योऽण् ॥ अ० ४ । ३ । १६४ ॥

प्लक्षादिप्रातिपदिकेभ्यो विकारावयवत्वेन विवक्षिते फलेऽभिधेयेऽण् प्रत्ययो भवति । प्लक्षस्य विकारः प्लाक्षम् । नैयग्रोधम्‡ ।

प्लक्ष । न्यग्रोध । अश्वत्थ । इङ्गुदी । शिग्रु । कर्कन्धु । कर्कन्तु । ऋक्तु । बृहती । काक्ष । तुरुरु । इति प्लक्षादयः ॥

६९—हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ अ० ४ । ३ । १६७ ॥

हरीतक्यादिप्रातिपदिकेभ्य फलेऽभिधेये प्रत्ययस्य लुब् भवति । लुकि प्राप्ते लुपो विधानं युक्तवद्भावार्थम्× । हरीतक्याः फलं हरीतकी । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः (१) ।

हरीतकी । कोशातकी । नखररजनी । नखरजनी । शुष्कण्डी । शाकण्डी । द्राडी । दोडी । दडी । श्वेतपाकी । अर्जुनपाकी ।

(१) हरीतक्यादिषु व्यक्तिर्भवति युक्तवद्भावेनेति वार्त्तिकेन लिङ्गस्यैव युक्तवद्भावो न तु वचनस्य ।

‡ "न्यग्रोधस्य च केवलस्य" अ० ७ । ३ । ५, इत्यनेन वृद्ध्यभावः, ऐकारादेशश्च । सं० ।

× "लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने" अ० १ । २ । ५१ इत्येक युक्तवद्भावः । सं० ।

काला। द्राक्षा। ध्वाङ्क्षा। गर्गरिका। कण्टकारिका। शेफालिका। इति हरीतक्यादयः।

१००—पर्पादिभ्यः ष्ठन् ॥ अ० ४। ४। १०॥

पर्पादिभ्यश्चरतीत्यर्थे ष्ठन् प्रत्ययो भवति। षकारो ङीषर्थः*। पर्पेण चरति पर्पिकः। पर्पिकी।

पर्प। अश्वत्थ। रथ। जाल। न्यास। व्याल॥ पादः(+) पच्च॥ पदिकः। इति पर्पादयः॥

१०१—वेतनादिभ्यो जीवति॥ अ० ४। ४। १२॥

तृतीयासमर्थवेतनादिप्रातिपदिकेभ्यो जीवतीत्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति। वेतनेन जीवति वैतनिकः।

वेतन। वाह। अर्द्धवाह। धनुर्दण्ड (१)। जाल। वेस। उपवेस। प्रेषण। उपस्ति। सुख। शय्या। शक्ति। उपनिषत्। उपवेष। स्रक्। पाद। उपस्थान। इति वेतनादयः।

१०२—हरत्युत्सङ्गादिभ्यः॥ अ० ४। ४। १५॥

तृतीयासमर्थोत्सङ्गादिप्रातिपदिकेभ्यो हरतीत्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति। उत्सङ्गेन हरति, औत्सङ्गिकः।

उत्सङ्ग। उडुप। उत्पत। पिटक। उडप। पिटाक। इत्युत्सङ्गादयः॥

१०३—भस्त्रादिभ्यः ष्ठन् अ० ४। ४। १६॥

भस्त्रादितृतीयासमर्थप्रातिपदिकेभ्यो हरतीत्यर्थे ष्ठन् प्रत्ययो भवति। भस्त्रया हरति भस्त्रिकः। भस्त्रिकी।

(१) अत्र संघातविगृहीतयोर्ग्रहणं भवति। धनुर्दण्डेन जीवति धानुर्दण्डिकः। धनुषा जीवति धानुष्कः। दाण्डिकः॥

* षिद्गौरादिभ्यश्च इत्यनेन ङीष प्रत्ययः। सं०।

(+) अर्थात्-पाच्छब्दात्ष्ठन्प्रत्ययो भवति पद्भादेशः?। सं०।

भस्त्रा । भरट । भरण । भारण । शीर्षभार । शीर्षेभार । अंसभार । अंसेभार । इति भस्त्रादयः ॥

१०४—निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः ॥ अ० ४ । ४ । १६ ॥

अक्षद्यूतादितृतीयासमर्थप्रातिपदिकेभ्यो निर्वृत्तेऽर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । अक्षद्यूतेन निर्वृत्तम् आक्षद्यूतिकं वैरम् ।

अक्षद्यूत । जानुप्रहृत । जङ्घाप्रहृत । पादस्वेदन । कण्टकमर्दन । गतागत । यातोपयात । अनुगत । इत्यक्षद्यूतादयः ॥

१०५—अण् महिष्यादिभ्यः ॥ अ० ४ । ४ । ४८ ॥

षष्ठीसमर्थमहिष्यादिप्रातिपदिकेभ्यो धर्म्यमित्यर्थेऽण् प्रत्ययो भवति । महिष्या धर्म्यं माहिषम् ।

महिषी । प्रजावती । प्रलेपिका । विलेपिका । अनुलेपिका । पुरोहित । मणिपाली । अनुचारक । होतृ । यजमान । इति महिष्यादयः ॥

१०६—किशरादिभ्यः ष्ठन् ॥ अ० ४ । ४ । ५३ ॥

प्रथमासमानाधिकरणकिशरादिप्रातिपदिकेभ्यः +पण्यमित्यर्थे ष्ठन् प्रत्ययो भवति । गन्धविशेषवाचकाः किशरादयः । किशराः पण्यमस्य किशरिकः । किशरिकी ।

किशर । नरद । नलद । सुमङ्गल । तगर । गुग्गुल । उशीर । हरिद्रा । हरिद्रायणी । इति किशरादयः ॥

१०७—छत्रादिभ्यो णः ॥ अ० ४ । ४ । ६२ ॥

प्रथमासमानाधिकरणछत्रादिप्रातिपदिकेभ्य ×शीलमित्यर्थे

(१) अत्र स्थग्रहणेन सोपसर्गस्य ग्रहणमिष्यते । आस्था शीलमस्य स आस्थः । संस्थः । आवस्थः ॥

+ अस्य । सं० ॥ × अस्य । सं० ॥

णः प्रत्ययो भवति। इव शब्दस्यात्र लोपो द्रष्टव्यः। छत्रमिव शीलमस्य स छात्रः—शिष्यः। छत्रवद्गुरुरक्षक इत्यर्थः।

छत्र। बुभुक्षा। शिक्षा। पुरोह। स्था (१) चुरा। उपस्थान। ऋषि। कर्मन्। विश्वधा। तपस्। सत्य। अनृत। शिविका। इति छत्रादयः॥

१०८—प्रतिजनादिभ्यः खञ्॥ अ० ४।४।९९॥

सप्तमीसमर्थप्रतिजनादिप्रातिपदिकेभ्य साधुरित्यस्मिन्नर्थे खञ प्रत्ययो भवति। प्रतिजने साधुः प्रातिजनीनः। जने जने साधुरित्यर्थः।

प्रतिजन। इदंयुग। संयुग। समयुग। परयुग। परकुल। परस्यकुल। अमुष्यकुल। सर्वजन। विश्वजन। पञ्चजन। महाजन। इति प्रतिजनादयः॥

१०९—कथादिभ्यष्ठक्॥ अ० ४।४।१०२॥

सप्तमीसमर्थकथादिप्रातिपदिकेभ्यः साधुरित्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति। कथायां साधुः कथिकः।

कथा। विकथा। वितण्डा। कष्टचित्। जनवाद। जनेवाद। वृत्ति। सद्गृह। गुण। गण। आयुर्वेद। इति कथादयः॥

११०—गुडादिभ्यष्ठञ्॥ अ० ४।४।१०३॥

सप्तमीसमर्थगुडादिप्रातिपदिकेभ्यः साधुरित्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति। गुडे साधुः गौडिक इक्षुः।

गुड। कुल्माष। सक्तु। अपूप। मांसौदन। इक्षु। वेणु। संग्राम। संघात। प्रवास। निवास। इति गुडादयः॥

१११—उगवादिभ्यो यत्॥ अ० ५।१।२॥

उवर्णान्ताद् गवादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु यत् प्रत्ययो भवति। शङ्कवे हितं शङ्कव्यं दारु। गवे हितं गव्यम्।

गो। हविस्। बर्हिस्। खट। अष्टका। युग। मेधा। स्रक्॥ ?नाभि नभं च॥ शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वं तत्संनियोगेन चान्तोदात्तत्वम् (१) शुन्यम्। शून्यम्॥ ऊधसोऽनङ्× च॥ ऊधन्यः कूपः। उदर। स्वर। खद। अक्षर। विष। स्कन्द। अध्वा। इति गवादयः॥

११२—विभाषा हविरपूपादिभ्यः॥ अ० ५।१।४॥

हविर्विशेषवाचिभ्योऽपूपादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु विभाषा यत् प्रत्ययो भवति पक्षे छः। पुरोडाशाय हिताः पुरोडाश्याः पुरोडाशीया वा तण्डुलाः। अपूपेभ्यो हितं, अपूप्यम्। अपूपीयम्।

अपूप। तण्डुल। अभ्यूष। अभ्योष। पृथुक। अभ्येष। अर्गल। मुसल। सूप। कटक। वर्णवेष्टक। किण्व॥ अन्नविकारेभ्यश्च (२) यूप। स्थूणा। पीप। अश्व। पत्र। कट। अयःस्थूण। ओदन। अवोष। प्रदीप। इत्यपूपादयः॥

(१) नाभये हितो नभ्योऽक्षः नभ्यमञ्जनम्। यस्तु शरीरावयववाची नाभिशब्दस्ततः शरीरावयवाद्‌ इति।* यति कृते नाभये हितं नाभ्यं तैलमिति भवति। चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वान्नस्तद्धिते* इति लोपो न भवति॥

(२) अन्नविकारवाचिभ्यो यत् प्रत्ययो भवति। शष्कुलीभ्यो हितं शष्कुल्यम्। सूप्यम्। ओदन्यम्॥

? अर्थात्—नाभिशब्दाद् यत्प्रत्ययो भवति नभञ्चादेशः। सं०।
× उदस् शब्दाद्यत्प्रत्ययो भवत्यनङ् चान्तादेशः। सं०॥
*अ० ५।१।६। * ६।४।१४४।

११३—असमासे निष्कादिभ्यः ॥ अ० ५ । १ । २० ॥

असमस्तेभ्यो निष्कादिप्रातिपदिकेभ्य आर्हीयेष्वर्थेषु ठक् प्रत्ययो भवति । निष्कं परिमाणमस्य तन्नैष्किकम् । असमासे किम् । परमनैष्किकम् । अत्र ठञ्स्वरे भेदः ।

निष्क । पण । पाद । माष । वाहद्रोण । षष्टि । इति निष्कादयः ॥

११४—गोद्व्यचोऽसङ्ख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ॥ अ० ५ । १ । ३९ ॥

संख्यापरिमाणाश्वादिविवर्जिताद् गोशब्दाद् द्व्यचश्च प्रातिपदिकाद्यत् प्रत्ययो भवति । तस्य निमित्तं संयोगोत्पाताविल्यर्थे । गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा गव्यः । द्व्यच्—धनस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा धन्यम् । स्वर्ग्यम् । यशस्यम् । आयुष्यम् । संख्या—पञ्चानां निमित्तं पञ्चकम् । परिमाण—प्रास्थिकम् । अश्वादि—आश्विकम् । सर्वत्र यत् न भवति ।

अश्व । अश्मन् । गण । ऊर्णा । उमा । वसु । वर्ष । भङ्ग । इत्यश्वादयः ॥

११५—तद्धरतिवहत्यावहतिभाराद्वंशादिभ्यः ॥ अ० ५ । १ । ५० ॥

द्वितीयासमर्थाद् वंशादिभ्यः परस्माद् भारशब्दाद्धरत्यादिषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति । वंशभारं हरति वहत्यावहति वा वांशभारिकः । कौटजभारिकः । भारादिति किम् । वंशं हरति । वंशादिभ्य इति किम् । व्रीहिभारं हरति । अत्र मा भूत् ।

वंश । कुटज । बल्वज । मूल । अक्ष । स्थूणा । अश्मन् । अश्व । इक्षु । खट्वा । इति वंशादयः ॥

११६—छेदादिभ्यो नित्यम् ॥ अ० ५ । १ । ६४ ॥

द्वितीयासमर्थछेदादिप्रातिपदिकेभ्यो नित्यमर्हतीत्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । छेदनं नित्यमर्हति छैदिकः ।

छेद । भेद । द्रोह । दोह । वर्त । कर्ष । संप्रयोग । विप्रयोग । प्रेषण । संप्रश्न । विप्रकर्ष ॥ विराग‡ विरंगं च ॥ वैरङ्गिकः । इति छेदादयः ॥

११७—दण्डादिभ्यो यः ॥ अ० ५ । १ । ६६ ॥

द्वितीयासमर्थदण्डादिप्रातिपदिकेभ्योऽर्हतीत्यर्थे यः प्रत्ययो भवति । दण्डमर्हति दण्ड्यः ।

दण्ड । मुसल । मधुपर्क । कशा । अर्घ । मेव× । युग । उदक । वध । गुहा । भाग । इभ । इति दण्डादयः ॥

११८—व्युष्टादिभ्योऽण् ॥ अ० ५ । १ । ९७ ॥

सप्तमीसमर्थव्युष्टादिप्रातिपदिकेभ्यो दीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोरण प्रत्ययो भवति । व्युष्टे दीयते कार्यं वा वैयुष्टम् ।

व्युष्ट । नित्य । निष्क्रमण । प्रवेशन । तीर्थ । संभ्रम । आस्तरण । संग्राम । संघात । अग्निपद । पीलुमूल । प्रवास । उपसंक्रमण । दीर्घ । उपवास । इति व्युष्टादयः ॥

११९—तस्मै प्रभवति संतापादिभ्य ॥ अ० ५ । १ । १०१ ॥

चतुर्थीसमर्थसन्तापादिप्रातिपदिकेभ्यः प्रभवतीत्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकः ।

---

‡ अर्थात्—विराग शब्दाद् यथा विहितं प्रत्ययो भवति, विरंगं चादेशः । सं० ॥

× 'मेध' इतिपुस्तकान्तरे । सं० ॥

सन्ताप। संनाह। संग्राम। संयोग। संपराय। संपेष। निष्पेष। निसर्ग। असर्ग। विसर्ग। उपसर्ग। उपवास। प्रवास। संघात। संमोदन। सक्तु॥ मांसौदनाद्विगृहीतादपि॥ मांसौदनिकः। मांसिक। औदनिकः॥ निर्घोष। सर्ग। संपात। संवाद। संवेशन। इति संतापादयः॥

१२०—अनुप्रवचनादिभ्यश्छः॥ अ० ५।१।११।

प्रथमासमानाधिकरणानुप्रवचनादिप्रातिपदिकेभ्यः प्रयोजनमित्यर्थे छः प्रत्ययो भवति। अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य, अनुप्रवचनीयम्।

अनुप्रवचन। उत्थापन। प्रवेशन। अनुप्रवेशन। उपस्थापन। संवेशन। अनुवेशन। अनुवचन। अनुवादन। अनुवासन। आरम्भण। आरोहण। प्ररोहण। अन्वारोहण। इत्यनुप्रवचनादयः।

१२१—पृथ्वादिभ्यः इमनिज्वा॥ अ० ५।१।१२२॥

षष्ठीसमर्थपृथ्वादिप्रातिपदिकेभ्यो भावेर्थे इमनिच् प्रत्ययो वा भवति। वा वचनमणादेः+ समावेशार्थम्। पृथोर्भावः प्रथिमा। पार्थवम्। पृथुत्वम्। पृथुता।

पृथु। मृदु। महत्। पटु। तनु। लघु। बहु। साधु। वेणु। आपु‡। बहुल। गुरु। दण्ड। ऊरु। खण्ड। चण्ड। बाल। अकिंचन। होड। पाक। वत्स। मन्द। स्वादु। ह्रस्व। दीर्घ। प्रिय। वृष। ऋजु। क्षिप्र। क्षुद्र। इति पृथ्वादयः॥

+ अत्रादिशब्दात् त्वतलौ प्रत्ययौ गृह्येते। सं०॥

‡ 'आसु' इतिपुस्तकान्तरे। सं०॥

१२२—वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च ॥ अ० ५।१।१२३॥

*वर्णविशेषवाचिभ्यो दृढादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो भावे ष्यञ् चादिमनिच् प्रत्ययो भवति। शुक्लस्य भावः शौक्ल्यम्। शुक्लिमा। शुक्लत्वम्। शुक्लता। दार्ढ्यम्। द्रढिमा। दृढत्वम्। दृढता।

दृढ। परिवृढ। भृश। कृश। चक्र। आम्र। लवण। ताम्र। अम्ल। शीत। उष्ण। जड। बधिर। पण्डित। मधुर। मूर्ख। मूक॥ वेर्यातलाभमतिमनःशारदानाम्॥ समो मतिमनसोर्जवने (१)॥ बाल। तरुण। मन्द। स्थिर। बहुल। दीर्घ। मूढ। आक्लिष्ट। इति दृढादयः॥

१२३—गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ॥
अ० ५। १। १२४॥

‡ गुणवचनेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो भावे कर्म्मणि चाभिधेये ष्यञ् प्रत्ययो भवति। जडस्य भावः कर्म्म वा जाड्यम्। ब्राह्मणस्य भावः कर्म्म वा ब्राह्मण्यम्।

ब्राह्मण। वाडव। माणव। चोर। मूक। आराधय। विराधय। अपराधय। उपराधय। एकभाव। द्विभाव। त्रिभाव। अन्यभाव। समस्थ। विषमस्थ। परमस्थ। मध्यमस्थ। अनीश्वर। कुशल। कपि। चपल। अक्षेत्रज्ञ। निपुण॥ अर्हतो नुम् च॥ आर्हन्त्यम्। संवादिन्। संवेशिन्। बहुभाषिन्।

(१) वेः परेभ्यो यातादिभ्यः ष्यञ्। वैयात्यम्। वैलाभ्यम्। वैमत्यम्। वैमनस्यम्। वैशारद्यम्। समः पराभ्यां मतिमनोभ्यां वेगेऽर्थे ष्यञ्। साम्मत्यम्। साम्मनस्यम्॥

* षष्ठीसमर्थेभ्यो। सं०॥

‡ षष्ठी समर्थेभ्यो। सं०।

बालिश । दुष्पुरुष । कापुरुष । दायाद । विशसि । धूर्त । राजन् । संभाषिन् । शीर्षघातिन् । अधिपति । आलस । पिशाच । पिशुन । विशाल । गणपति । धनपति । नरपति । गडुल । निव । निधान । विष ॥ सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे (१) ॥ चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च ॥ चातुर्वैद्यम् । स्वभाव । निघातिन् । विघातिन् । राजपुरुष । विशस्ति । विशाय । विशात । विजात । नयात । सुहित । दीन । विदग्ध । उचित । समग्र । + शली । तत्पर । इदम्पर । यथातथा । पुरस् । पुनःपुनर् । अभीक्ष्ण । तरतम । प्रकाम । यथाकाम । निष्कुल । स्वराज । महाराज । युवराज । सम्राज् । अविदूर । अपिशुन । अनृशंस । अयथातथ । अयथापुर । स्वधर्म । अनुकूल । परिमाण्डल । विश्वरूप । ऋत्विज् । उदासीन । ईश्वर । प्रतिभू । साक्षि । मानुष । आस्तिक । नास्तिक । युगपत् । पूर्वापर । उत्तराधर । इति ब्राह्मणादयः ॥

१२४—वा०—चातुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थ उपसंख्यानम् ॥
अ० ५।१।१२४॥

चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । चातुराश्रम्यम् । =

चतुर्वर्ण । चतुराश्रम । त्रिलोक । त्रिस्वर । षड्गुण । सेना । सन्निधि । समीप । उपमा । सुख । इति चतुर्वर्णादयः ॥

१२५—पत्यन्त पुरोहितादिभ्यो यक् ॥
अ० ५ । १ । १२८ ॥

षष्ठीसमर्थेभ्यः पत्यन्तेभ्यः पुरोहितादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो

---

(१) सर्वे एव वेदाः सार्ववेद्यम् । सार्वलौक्यम् । सार्वराज्यम् । सार्वगुण्यम् । आकृतिगणोऽयम् ॥

= त्रैलोक्यम् इत्यादिः । सं० ॥ + "शमग्र" इति पाठान्तरम् । सं० ॥

भावकर्मणोर्यक् प्रत्ययो भवति । सेनापतेर्भावः कर्म वा सैन्यापत्यम् । प्राजापत्यम् । पुरोहितस्य भावः कर्म वा पौरोहित्यम् ।

पुरोहित । राजन् । संग्रामिक । पथिक । वर्मित । खण्डिक । दण्डिक । छत्रिक । मिलिक । पिण्डिक । बाल । मन्द । स्तनिक । चडितिक× । कृषिक । पूतिक । पत्रिक । प्रतिक । अजानिक । सलनिक । सूचिक । राकर । सूत्रक । पत्तिक । सारथिक । जलिक । सूतिक । अञ्जलिक । शर्मिक । चर्मिक । कर्मिक । शीलिक । मूलिक । तिलिका । तिथिक । अञ्जलिका । ऋषिक । पुत्रक । पथिका । प्रचिक । प्रविक । परीक्षक । पूर्जनिक ॥ राज्ञाऽसे (१) मूचिक । स्वरिक । चूडिक । इति पुरोहितादयः ॥

१२६—प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ॥

अ० ५।१।१२६॥

प्राणभृज्जातिभ्यो वयोवचनेभ्य उद्गात्रादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो भावकर्मणोरञ् प्रत्ययो भवति % । अश्वस्य भावः कर्म वा आश्वम् । औष्ट्रम् । ∵ कौमारम् । कैशोरम् । = औद्गात्रम् ।

उद्गातृ । उन्नेतृ । प्रतिहर्तृ । रथगणक । पक्षिगणक । पत्रिगणक । सुष्ठु । दुष्ठु । अध्वर्यु । वधू ॥ सुभग मंत्रे (२) ॥

(१) राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् । समासे तु ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । सौराज्यम् ॥

(२) सुभगस्य भावः सौभगो मंत्रः ॥

× "चूडितिक" इति पुस्तकान्तरे । सं० ॥

% प्राणभृद्भ्यः—सं० ॥

∵ वयोवचनेभ्यः – सं० ॥

= उद्गात्रादिभ्यः—सं० ॥

प्रशातृ । होतृ । पोतृ । कर्त्तृ । इत्युद्गात्रादयः ॥

१२७—हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ॥ अ० ५।१।१३०॥

हायनान्तेभ्यो युवादिभ्यश्च षष्ठीसमर्थप्रातिपदिकेभ्यो भावकर्मणोरर्थयोरण् प्रत्ययो भवति । द्विहायनस्य भावः कर्म वा द्वैहायनम् । यूनो भावः कर्म वा यौवनम् ।

युवन् । स्थविर । होतृ । यजमान । कमण्डलु ॥ पुरुषाऽसे / (३) सुहृत् । भ्रातृ । श्रवण । कुस्त्री । सुस्त्री । सुहृदय । सुभ्रातृ । वृषल । दुर्भ्रातृ ॥ हृदयाऽसे (४) ॥ क्षेत्रज्ञ । कृतक । परिव्राजक । कुशल । चपल । निपुण । पिशुन । सब्रह्मचारिन् । कुतूहल । अनृशंस । भ्रातृ । कञ्चुक । ❀ कन्दुक । दुःस्त्री । दुर्हृदय । दुर्हृत् । मिथुन । कुलली । महस् । कतक । कितव । पोत इति युवादयः ॥

१२८—द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ अ० ५।१।१३३ ॥

द्वन्द्वसंज्ञकेभ्यो मनोज्ञादिभ्यश्च षष्ठीसमर्थप्रातिपदिकेभ्यो भावकर्मणोरर्थयोर्वुञ् प्रत्ययो भवति । गोपालपशुपालानां भावः कर्म वा गोपालपशुपालिका । शैष्योपाध्यायिका । मनोज्ञस्य भावः कर्म वा मानोज्ञकम् ।

मनोज्ञ । कल्याण । प्रियरूप । छान्दस । छात्र । मेधाविन् । अभिरूप । आढ्य । कुलपुत्र । श्रोत्रिय । चोर । धूर्त्त । वैश्वदेव । युवन् । ग्रामपुत्र । ग्रामखण्ड । ग्रामकुमार । अमुष्यपुत्र ।

(३) पुरुषस्य भावः कर्म पौरुषम् । सुपुरुषत्वमिति समासे ।
(४) हार्दयम् । समासे तु परमहृदयत्वमित्येव ॥

/ असे, "असमासे" इत्यर्थः । सं० ॥
❀ "कञ्चुक" इति पाठान्तरम् । सं० ॥

अमुष्यकुल । शतपुत्र । कुशल । बहुल । अवश्य । अहोपुरुष । इति मनोज्ञादयः ।

१२६—तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ ॥ अ० ५।२।२४ ॥

पील्वादिभ्यः कर्णादिभ्यश्च षष्ठीसमर्थप्रातिपदिकेभ्यो यथासंख्यं पाकमूलयोरर्थयोः कुणब्जाहचौ प्रत्ययौ भवतः । पीलूनां पाकः पीलुकुणः । कर्णस्य मूलं कर्णजाहम् ॥

पीलु । कर्कन्धु । शमी । करीर । कुवल । बदर । अश्वत्थ । खदिर । इति पील्वादयः ॥

कर्ण । अक्षि । नख । मुख । मख । केश । पाद । गुल्फ । भ्रूभङ्ग । दन्त । ओष्ठ । पृष्ठ । अङ्गुष्ठ । इति कर्णादयः ॥

१३०—तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ॥ अ० ५ । २ । ३६ ॥

प्रथमासमर्थेभ्यस्तारकादिप्रातिपदिकेभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे इतच् प्रत्ययो भवति । तारकाः संजाता अस्य तारकितं नभः । पुष्पितो वृक्षः । संजातग्रहणं प्रकृतिविशेषणम् ॥

तारका । पुष्प । मुकुल । कण्टक । पिपासा । सुख । दुःख । ऋजीष । कड्मल । सूचक । रोग । विचार । तन्द्रा । वेग । पुत्रा । श्रद्धा । उत्कण्ठ । भर । द्रोह ॥ गर्भादप्राणिनी (१) ॥ फल । उच्चार । स्तवक । पल्लव । खण्ड । धेनुष्या । अभ्र । अङ्गारक । अङ्गार । वर्णक । पुलक । कुवलय । शैवल । गर्व । तरङ्ग । कल्लोल । पण्डा । चन्द्र । स्तवक । मुद्रा । राग । हस्त ।

(१) गर्भिताः शालयः । अप्राणिनीतिवचनाद् गर्भिणी भार्या । इत्यत्रेतच् न भवति ॥

कर । सीमन्त । कर्दम । कज्जल । कलङ्क । कुतूहल । कन्दल । आन्दोल । अन्धकार । कोरक । अङ्कुर । रोमाञ्च । हर्ष । उत्कर्ष । क्षुधा । ज्वर । गोर । दोह । शास्त्र । मुकुर । तिलक । बुभुक्षा । निद्रा । तारकादिराकृतिगणः । इति तारकादयः ॥

१३१—विमुक्तादिभ्योऽण् ॥ अ० ५ । २ । ६१ ॥

अध्यायानुवाकयोरभिधेययोर्विमुक्तादिप्रातिपदिकेभ्यो मत्वर्थेऽण् प्रत्ययो भवति । विमुक्तं वर्त्ततेऽस्मिन् स वैमुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वा । दैवासुरः ॥

विमुक्त । देवासुर । वसुमत् । सत्वत् । उपसत् । दशार्हपयस् । हविर्धान । मित्री । सोमापूषन् । अग्नाविष्णू । वृत्रहति । इडा । रक्षोऽसुर । सदसत् । परिषादक् । वसु । मरुत्वत् । पत्नीवत् । महीयल । सत्वत् । (१) दशार्ह । वयस् । पतत्रि । सोम । महित्री । हेतु । अस्यहत्य । दशार्ण । उर्वशी । सुपर्ण । इति विमुक्तादयः ।

१३२—गोषदादिभ्यो वुन् ॥ अ० ५ । २ । ६२ ॥

अध्यायानुवाकयोरभिधेययोर्गोषदादिप्रातिपदिकेभ्यो मत्वर्थे वुन् प्रत्ययो भवति । गोषदशब्दोऽस्मिन्नस्ति, गोषदकोऽध्यायोऽनुवाको वा । इषेत्वकः ।

गोषद । इषेत्वा । मातरिश्वन् । देवस्यत्वा । देवीरापः । कृष्णोऽस्याखरेष्ठः । दैवींधियम् । रक्षोहण । अञ्जन । प्रभूत । प्रतूर्त्त । दृशान । युञ्जान । सहस्रशीर्षा । वातस्पते । कृशाश्व । स्वाहाप्राण । प्रसुप्त । इति गोषदादयः ॥

(१) सत्वदिति शब्दोऽस्मिन् गणे द्विवारं पठ्यते । यद्येकस्तालव्यादिर्भवेत्तदा तु युक्तमन्यथा प्रामादिकः पाठः ॥

१३३—आकर्षादिभ्यः कन् ॥ अ० ५ । २ । ६४ ॥

आकर्षादिभ्यः सप्तमीसमर्थप्रातिपदिकेभ्यः कुशल इत्यर्थे कन् प्रत्ययो भवति । आकर्षे कुशल आकर्षकः ।

आकर्ष । त्सरु । पिपासा । पिचण्ड । अशनि । अश्मन् । विचय । चय । जय । आचय । अय । नय । निपाद । गद्गद । दीप । ह्रद । ह्राद । ह्लाद । शकुनि । पिशाच । पिण्ड । इत्याकर्षादयः ।

१३४—रसादिभ्यश्च ॥ अ० ५ । २ । ९५ ॥

प्रथमासमानाधिकरणरसादिप्रातिपदिकेभ्योऽस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे मतुप् प्रत्ययो भवति । रसादिगुणवाचकेभ्योऽन्ये मत्वर्थीयाः प्रत्यया माभूवन्निति सूत्रारम्भः । रूपिणी कन्येत्यत्र तु शोभापरत्वं रूपस्य । रसोऽस्मिन्नस्तीति रसवान् । रूपवान् ।

रस । रूप । गन्ध । स्पर्श । शब्द । स्नेह ॥ गुणात् एकाचः (१) ॥ इति रसादयः ॥

१३५—सिध्मादिभ्यश्च ॥ अ० ५ । २ । ९७ ॥

सिध्मादिप्रातिपदिकेभ्यो मत्वर्थे विकल्पेन लच् प्रत्ययो भवति । सिध्मोऽस्यास्तीति सिध्मलः । सिध्मवान् । अत्र पक्षे मतुर्विष्यते नत्वत इनिठनौ ।

सिध्म । गडु । मणि । नाभि । जीव । निष्पाव । पांसु । सक्तु । हनु । मांस । परशु ॥ पार्ष्णिधमन्योर्दीर्घश्च ॥ पार्ष्णीलः । धमनीलः । पर्ण । उदक । प्रज्ञा । मण्ड । पार्श्व । गण्ड । ग्रन्थि ॥ वातदन्तबलललाटगलानामूङ् च ॥ वातूलः । दन्तूलः । बलूलः ।

(१) अत्र गुणशब्दो रसादीनां विशेषणम् । एकाच् शब्दादपि मतुब् भवति नत्वत इनिठनौ । स्ववान् । खवान् ॥

ललाटूलः । मलूलः + ॥ जटाघटाकालाः क्षेपे ॥ जटालः । घटालः । कालालः । सक्थि । कर्ण । स्नेह । शीत । श्याम । पिङ्ग । पित्त । शुष्क । पृथु । मृदु । मञ्जु । पत्र । चटु । कपि कण्डु । संज्ञा । क्षुद्रजन्तूपतापाच्चेष्यते ॥ क्षुद्रजन्तुः । यूकालः । मक्षिकालः । उपतापाच्च, विचर्चिकालः । विषादिकालः । मूर्च्छालः । इति सिध्मादयः ॥

१३६—लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यःशनेलचः ॥ अ० ५ । २ । १०० ॥

लोमादिभ्यः पामादिभ्यः पिच्छादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो मत्वर्थे यथासंख्यं श, न, इलच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । लोमान्यस्य सन्तीति लोमशः । लोमवान् । पाम विद्यतेऽस्य स पामनः । पामवान् । पिच्छमस्यास्तीति पिच्छिलः । पिच्छवान् ।

लोमन् । रोमन् । वल्गु । बभ्रु । हरि । कपि । शुनि । तरु इति लोमादयः ॥ पामन् । वामन् । हेमन् । श्लेष्मन् । कद्रु । बलि । श्रेष्ठ । पलल । सामन् ॥ अङ्गात्कल्याणे ॥ शाकीपलालीदद्र्वां ह्रस्वत्वं च ॥ विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः ॥ लक्ष्म्या अच्च (१) इति पामादयः ॥ पिच्छ । उरस् । ध्रुवका । क्षुवका । जटाघटाकालात् क्षेपे (२) ॥ वर्ण । उदक । पङ्क ।

(१) अङ्ग शब्दात्कल्याणे नः प्रत्ययः । कल्याणकरमंगं शरीरमस्याः सा, अङ्गना । शाकिनः । पलालिनः । दद्रुणः । विषु-अर्च् इत्यवस्थायां नः प्रत्ययस्तद्वैवोत्तरपदस्याज् भागस्य लोपः । विष्वगस्यास्तीति विषुणः । लक्ष्मी अस्यास्तीति लक्ष्मणः ।

(२) कुत्सिता जटा अस्य सन्तीति जटिलः । एवं घटिलः । कालिलः ॥

+ "मलूलः" इति पाठान्तरम् । सं० ॥

प्रज्ञा । इति पिच्छादयः ॥

१३७—व्रीह्यादिभ्यश्च ॥ अ० ५ । २ । ११६ ॥

प्रथमासमानाधिकरणव्रीह्यादिप्रातिपदिकेभ्यो मत्वर्थे इनिठनौ प्रत्ययौ भवतः । व्रीहयोऽस्य सन्तीति व्रीही । व्रीहिकः । व्रीहिमान् ।

व्रीहि । माया । ※(१) शिखा । मेखला । संज्ञा । बलाका । माला । वीणा । वडवा । अष्टका । पताका । कर्मन् । चर्मन् । हंसा (२) यवखद । कुमारी । नौ ॥ ‡ शीर्षान्नञः ॥ अशीर्षी । अशीर्षिका । इति व्रीह्यादयः ॥

१३८—तुन्दादिभ्य इलच्च ॥ अ० ५ । २ । ११७ ॥

तुन्दादिप्रातिपदिकेभ्यो मत्वर्थे इलच्चकारादिनिठनौ मतुप् च प्रत्यया भवन्ति । तुन्दोऽस्यास्तीति तुन्दिलः । तुन्दी । तुन्दिकः । तुन्दवान् ।

तुन्द । उदर । पिचण्ड । घट । यव । व्रीहि ॥ स्वाङ्गाद्विवृद्धौ च (३) ॥ इति तुन्दादयः ॥

१३९—अर्श आदिभ्योऽच् ॥ अ० ५ । २ । १२७ ॥

अर्श आदि प्रातिपदिकेभ्यो मत्वर्थेऽच् प्रत्ययो भवति । अर्शांस्यस्य विद्यन्ते स, अर्शसः ।

(१) शिखादिभ्य इनिरेवेष्यते न तु ठक् ॥

(२) यवखदादिभ्यष्ठगेवेष्यते शेषादुभयम् ॥

(३) विवृद्ध्युपाधिभूतात् स्वाङ्गवाचिनः प्रातिपदिकादिलच् । दीर्घा नासिकास्यास्तीति नासिकिलः । लम्बौ कर्णौ यस्य स कर्णिलः । ओष्ठिलः ॥

※ 'माला' इति पाठान्तरम् ॥ सं० ॥

‡ शीर्षशब्दान्नञ् समासान्तादिनिठनौ प्रत्ययौ भवतः । सं० ॥

अर्शस् । उरस् । तुन्द् । चतुर । पलित । जटा । घटा । अभ्र । कर्दम । आम । लवण ॥ स्वाङ्गाद्धीनात् वर्णात् (१) आकृतिगणोऽयम् । इत्यर्श आदयः ॥

१४०—सुखादिभ्यश्च ॥ अ० ५ । २ । १३१ ॥

सुखादिप्रातिपदिकेभ्यो मत्वर्थे इनिः प्रत्ययो भवति । मतुवादीनामपवादः । सुखमस्यास्तीति सुखी । दुःखी ।

सुख । दुःख । तृप्त । कृच्छ्र । आस्र । अलीक । करुणा । कृपण । सोढ । प्रमीप । शील । हल ॥ माला क्षेपे (२) ॥ प्रणय । इति सुखादयः ॥

१४१—पुष्करादिभ्यो देशे ॥ अ० ५ । २ । १३५ ॥

पुष्करादिप्रातिपदिकेभ्यो मत्वर्थे देशेऽभिधेये इनिः प्रत्ययो भवति । पुष्करोऽस्मिन्नितिति पुष्करी देशः । पद्मी वा । देशे इति किम् । पुष्करवान् हस्ती ।

पुष्कर । पद्म । उत्पल । तमाल । कुमुद । नड । कपित्थ । बिस । मृणाल । कर्दम । शालूक । विगर्ह । करीष । शिरीष । यवास । प्रवास । हिरण्य । ×कौरव । कल्लोल । तरङ्ग । वयस । इति पुष्करादयः ॥

१४२—बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् ॥ अ० ५ । २ । १३६ ॥

(१) हीनशब्दात्परस्मात् स्वाङ्गादजेव स्याच्चतु मतुबादिः अद्भिस्यां हीनो हीनाक्षः । हीनहस्तः । हीनबाहवः । वर्णादिति श्वेतादेर्ग्रहणं नखकरादेः । श्वेतोवर्णोऽस्यास्तीति श्वेतः । नीलः । कालः । पीतः । हरितः । इत्यादि ॥

(२) कुत्सिता मालाऽस्यास्तीति माली । मतुब् मा भूत् प्रणयी ॥

× "कैरव" इति पाठान्तरम् । सं० ॥

बलादिप्रातिपदिकेभ्यो मत्वर्थे विकल्पेन मतुप् पक्ष इनिः। ठक् तु न भवति। बलमस्यास्तीति बलवान्। बली।

बल। उत्साह। उद्भाव। उद्वास। उद्दाम। शिखावल। बूषमूल। दंश। कुल। आयाम। व्यायाम। आरोह। अवरोह। परिणाह। युद्ध। इति बलादयः॥

१४३–देवपथादिभ्यश्च॥ अ० ५। ३। १००॥

देवपथादिप्रातिपदिकेभ्यो इवार्थे प्रतिकृतौ संज्ञायां च विहितस्य कन् प्रत्ययस्य लुप् भवति। देवपथस्येव प्रतिकृतिः, देवपथः। हंसपथः।

देवपथ। हंसपथ। वारिपथ। जलपथ। राजपथ। शतपथ। सिंहगति। उष्ट्रग्रीवा। चामरज्जु। रज्जु। हस्त। इन्द्र। दण्ड। पुष्प। मत्स्य। रथपथ। शङ्कुपथ। सिंहपथ। आकृतिगणोऽयम्। इति देवपथादयः॥

१४४–शाखादिभ्यो यत्॥ अ० ५। ३। १०३॥

शाखादिप्रातिपदिकेभ्य इवार्थे यत् प्रत्ययो भवति। शाखेव शाख्यः। मुख्यः।

शाखा। मुख। जघन। शृंग। मेघ। चरण। स्कन्ध। शिरस्। उरस्। अग्र। शरण। इति शाखादयः॥

१४५–शर्करादिभ्योऽण्॥ अ० ५। ३। १०७॥

शर्करादिप्रातिपदिकेभ्यो इवार्थेऽण् प्रत्ययो भवति। शर्करेव शार्करम्।

शर्करा। कपालिका। पिष्टिका। कनिष्ठिक। कपिष्ठिक। पुण्डरीक। शतपत्र। गोलोमन्। गोपुच्छ। नराति। नकुल। सिकता। इति शर्करादयः॥

१४६—अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक् अ० ५ । ३ । १०८ ॥

अङ्गुल्यादिप्रातिपदिकेभ्य इवार्थे ठक् प्रत्ययो भवति । अङ्गुलिरिवाङ्गुलिकः ।

अङ्गुलि । भरुज । बभ्रु । वल्गु । मण्डर । मण्डल । शष्कुल । कपि । उदश्वित् । गोणी । उरस् । शिखा । कुलिश । इत्यङ्गुल्यादयः ॥

१४७—दामन्यादित्रिगर्त्तषष्ठाच्छः ॥ अ० ५।३।११६ ॥

दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्त्तषष्ठेभ्यश्चायुधजीविसंघवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे छः प्रत्ययो भवति । त्रिगर्त्तः षष्ठो येषां ते त्रिगर्त्तषष्ठाः । दामन्येव दामनीयः । दामनीयौ । दामन्यः । तद्राजत्वाद् बहुवचने लुक् । त्रिगर्त्तषष्ठाः । कौण्डोपरथ एव, कौण्डोपरथीयः । अन्यत्पूर्ववत् । दाण्डकि । कौष्टकि । जालमानि । ब्रह्मगुप्त । जानकि । इति त्रिगर्त्तषष्ठाः । अत्र जानकिरित्यस्यैव त्रिगर्त्त इति नामान्तरम् ।

दामनी । औलपि । आकिदन्ती । काकरन्ति । काकदन्ति । शत्रुन्तपि । सार्वसेनि । बिन्दू । मौञ्जायन । उलभ । सावित्री पुत्र । अच्युतन्ति । कोकतन्ती । तुलभ । देववापि । औतकी । अपच्युतकी । कर्की पिण्ड । इति दामन्यादयः ॥

१४८—पर्श्वादियौधेयादिभ्यामणञौ ॥

अ० ५ । ३ । ११७ ॥

पर्श्वादिभ्यो यौधेयादिभ्यश्चायुधजीविसंघवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थेऽणञौ प्रत्ययौ यथासंख्यं भवतः । पर्शुरेव पार्शवः । यौधेयः ॥

पर्शु । असुर । रक्षस् । वाल्हीक । वयस् । मरुत । दशार्ह । पिशाच । विशाल । अशनि । कार्षापण । सत्वत् ।

वसु । इति पर्श्वादयः ॥

यौधेय । कौशेय । क्रौशेय । शौक्रेय । शौभ्रेय । धार्त्तेय । वार्तेय । जावालेय । त्रिगर्त्त । भरत । उशीनर । इति यौधेयादयः ॥

१४६—स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ॥ अ० ५ । ४ । ३ ॥

स्थूलादिप्रातिपदिकेभ्यः प्रकारवचने द्योत्ये कन् प्रत्ययो भवति । स्थूलप्रकारः स्थूलकः ॥

स्थूल । अणु । माष । इषु ॥ कृष्णतिलेषु ॥ यवव्रीहिषु ॥ इक्षुतिलपाद्य कालावदाताः सुरायाम् ॥ गोमूत्र आच्छादने ॥ सुराया अहौ ॥ जीर्णशालिषु ॥ पत्रमूले समस्तव्यस्ते (१) कुमारी पत्र । कुमार । श्वशुर । मणि । इति स्थूलादयः ॥

१५०—यावादिभ्यः कन् ॥ अ० ५ । ४ । २६ ॥

यावादिप्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे कन् प्रत्ययो भवति । याव एव यावकः ॥ याव । मणि । अस्थि । चण्ड । पीतस्तम्ब । ऋतावुष्णशीते । पशौ लूनवियाते ।
अणुनिपुणे । पुत्रकृत्रिमे ॥ स्नात वेदसमाप्तौ ॥ शून्यरिक्ते । दानकुत्सिते ॥ तनुसूत्रे (२) ॥ ईयसश्च ॥ श्रेयस्कः । ज्ञात । कुमारी क्रीडनकानि च ॥ इतियावादयः ॥

---

(१) कृष्णप्रकाराः कृष्णकास्तिलाः । यवका व्रीहयः । इक्षुका । तिलका । पाद्यका । कालका । अवदातका । सुरा । मूत्रकमाच्छादनम् । सुराकः सर्पः जीर्णकाः शालयः । पत्रकं समस्तम् । मूलकं व्यस्तम् ॥

(२) उष्णकः, शीतको वा ऋतुः । लूनकः, वियातको वा पशुः । अणुको निपुणः । पुत्रकः । कृत्रिमः । स्नातको वेदपारगः । शून्यकं रिक्तम् । कुत्सितं दानं दानकम् । तनुकं सूत्रम् ॥

१५१—विनयादिभ्यष्ठक् ॥ अ० ५ । ४ । ३४ ॥

विनयादिप्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे ठक् प्रत्ययो भवति । विनय एव वैनयिकः ।

विनय । समय ॥ उपायाद्ध्रस्वत्वं च ॥ औपयिकः । सङ्गति । कथंचित् । अकस्मात् । समयाचार । उपचार । समाचार । व्यवहार । सम्प्रदान । समुत्कर्ष । समूह । विशेष । अत्यय । अस्थि । कण्डु । इति विनयादयः ॥

१५२—प्रज्ञादिभ्यश्च ॥ अ० ५ । ४ । ३८ ॥

प्रजानातीति प्रज्ञः । प्रज्ञादिप्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थेऽण् प्रत्ययो भवति । प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री । यस्यास्तु प्रज्ञा विद्यते सा प्राज्ञा भवति ॥

प्रज्ञ । वणिक् । उशिक् । उष्णिक् । प्रत्यक्ष । विद्वस् । विदन् । षोडन् । षोडश । विद्या । मनस् । श्रोत्रशरीरे । श्रोत्रम् । जुह्वत् । कृष्णमृगे । कार्ष्णः । चिकीर्षत् । चोर । शक । योध । वक्षस् । चक्षुस् । धूर्त्त । वसु । एत् । मरुत् । क्रुङ् । राजा । सत्वन्तु । दशार्ह । वयस् । आतुर । असुर । रक्षस् । पिशाच । अशनि । कार्षापण । देवता । बन्धु । इति प्रज्ञादयः ॥

१५३—द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ॥ अ० ५ । ४ । १२८ ॥

द्विदण्ड्यादिशब्देषु बहुव्रीहिसमासे समासान्त इच् प्रत्ययो निपात्यते । द्वाभ्यां दण्डाभ्यां हन्यतेऽसौ द्विदण्डि । अव्ययीभावसमासे परिगणनमतोऽव्ययत्वम् । एवं द्विमुसलि ॥

द्विदण्डि । द्विमुसलि । उभाञ्जलि । उभयाञ्जलि । उभाकर्णि ।

उभयाकर्णि । उभादन्ति । उभयादन्ति । उभाहस्ति । उभयाहस्ति । उभापाणि । उभयापाणि । उभाबाहु । उभयाबाहु (१) । एकपदि । प्रोष्ठपदि । आढ्यपदि । सपदि । निकुच्यकर्णि । संहतपुच्छि । इति द्विदण्ड्यादयः ॥

१५४—पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः ॥ अ० ५ । ४ । १३८ ॥

हस्त्यादिवर्जितादुपमानात्परस्य पादशब्दस्य लोपो बहुव्रीहौ । व्याघ्रस्येव पादावस्य, स व्याघ्रपात् । अहस्त्यादिभ्य इति किम् । हस्तिपादः ॥

हस्तिन् । कटोल । गण्डोल । गण्डोलक । महिला । दासी । गणिका । कुसूल । इति० ॥

१५५—कुम्भपदीषु च ॥ अ० ५ । ४ । १३९ ॥

कुम्भपदीप्रभृतयः कृतपादसमासान्तलोपः समुदाया बहुव्रीहौ समासे निपात्यन्ते ।

कुम्भपदी । शतपदी । अष्टापदी । जालपदी । एकपदी । मालापदी । मुनिपदी । गोधापदी । गोपदी । कलशीपदी । घृतपदी । दासीपदी । निष्पदी । आर्द्रपदी । कुणपदी । कृष्णपदी । द्रोणपदी । द्रुपदी । शकृत्पदी । सूपपदी । पञ्चपदी । अर्वपदी । स्तनपदी । स्थूलपदी । सूत्रपदी । कलहंसपदी । द्विपदी विष्णुपदी । सुपदी । सूकरपदी । सूचीपदी । इति कुम्भपदीप्रभृतयः ॥

१५६—उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ अ० ५ । ४ । १५१ ॥

(१) अत्रोभयत्र निपातनादिच्प्रत्ययस्य लोपः । प्रत्ययलक्षणेन चाव्ययीभावसञ्ज्ञा भवत्येव । अत्रापि केचिच्छब्दास्तत्पुरुषसमासान्ता निपात्यन्ते । तेऽर्थसङ्गत्या ज्ञेयाः ॥

उरः प्रभृत्यन्ताद्बहुव्रीहेः समासान्तः कप् प्रत्ययो भवति । व्यूढमुरोऽस्य स व्यूढोरस्कः । प्रियसर्पिष्कः ॥

उरस् । सर्पिस् । उपानह् । पुमान् । अनड्वान् । नौः । पयः । लक्ष्मीः । दधि । मधु । शालिः ॥ अर्थान्नञः ॥ अनर्थकः । इत्युरःप्रभृतयः ॥

१५७—उञ्छादीनाञ्च ॥ अ० ६ । १ । १६० ॥

उञ्छादीनां शब्दानामन्त उदात्तःस्वरो भवति ।

उञ्छ । म्लेच्छ । जञ्ज । जल्प । जप । व्यध । वध ॥ युग कालविशेषे रथाद्युपकरणे च ॥ गरो दूष्येऽर्थन्तः ॥ वेगवेदचेष्टबन्धाः करणे ॥ स्तुयुद्रुवश्छन्दसि ॥ परिष्टुत् । संयुत् । परिद्रुत् ॥ वर्त्तनिः स्तोत्रे ॥ श्वभ्रे दरः ॥ साम्बतापौ भावगर्हायाम् ॥ उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र ॥ भक्षमन्थभोगदेहाः ॥ इत्युञ्छादयः ॥

१५८—वृषादीनाञ्च ॥ अ० ६ । १ । २०३ ॥

वृषादीनामादिरुदात्तो भवति ।

वृषः । जनः । ज्वरः । ग्रहः । हयः । गयः । नयः । तयः । पयः । वेदः । अंशः । दवः । सूदः । गुहा ॥ शमरणौ संज्ञायां संमतौ भावकर्मणोः ॥ मंत्रः । शांतिः । कामः । यामः । आरा । धारा । कारा । वहः । कल्पः । पादः । आकृतिगणोऽयम् । अविहितलक्षणमाद्युदात्तत्वं वृषादिषु द्रष्टव्यम् ॥ इति वृषादयः ।

१५९—कार्त्तकौजपादयश्च ॥ अ० ६ । २ । ३७ ॥

कृतद्वन्द्वसमासाः कार्त्तकौजपादयः शब्दाः पूर्वपदप्रकृतिस्वरा भवन्ति । कृतस्यापत्यं कार्त्तः । कुजपस्यापत्यम् कौजपः । कार्त्तश्च कौजपश्च कार्त्तकौजपौ ।

सावर्णिमाण्डूकेयौ । आवन्त्यश्मकाः । पैलश्यापर्णेयाः । पैल-

श्यापर्ण्यौ। कपिश्यापर्णेयाः। शैतिकाक्षपाञ्चालेयाः। कटुकवार्चलेयौ। शाकलशुनकाः। शाकलसणकाः। शुनकधात्रेयाः। सणकबाभ्रवाः। आर्चाभिमौद्गलाः। कुन्तिसुराष्ट्राः। चिन्तिसुराष्ट्राः तण्डयतण्डाः। गर्गवत्साः। अविमत्तकामविद्धाः। बाभ्रवशालङ्कायनाः। बाभ्रवदानच्युताः। कठकालापाः। कठकौथुमाः। कौथुमलौकाक्षाः। स्त्रीकुमारम्। मौदपैप्पलादाः। द्विपाठः समासान्तोदात्तार्थः। वत्सजरत्। सौश्रुतपार्थवाः। जरामृत्यू। याज्यानुवाक्ये। इति कार्तकौजपादयः॥

१६०—कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूः पण्यकम्बलो दासीभाराणाञ्च॥

अ० ६। २। ४२॥

कुरुगार्हपत, रिक्तगुरु, असूतजरती, अश्लीलदृढरूपा पारेवडवा, तैतिलकद्रू, पण्यकम्बल इत्येतेषां समासानां दासीभारादीनां च पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। कुरूणां गार्हपतं कुरुगार्हपतम्। रिक्तो गुरुः रिक्तगुरुः। असूता जरती, असूतजरती। अश्लीला दृढरूपा, अश्लीलदृढरूपा। दास्या भारो, दासीभारः।

दासीभारः। देवहूतिः। देवजूतिः। देवसूतिः। देवनीतिः। वसुनीतिः। ओषधिः। चन्द्रमाः। अविहितलक्षणः पूर्वपदप्रकृतिस्वरो दासीभारादिषु द्रष्टव्यः॥

१६१—युक्तारोह्यादयश्च। अ० ६। २। ८१॥

युक्तारोह्यादिषु पूर्वपदमाद्युदात्तं निपात्यते।

युक्तारोही। आगतरोही। आगतयोधी आगतवञ्ची। आगतनर्दी। आगतप्रहारी। आगतमत्स्या। क्षीरहोता। भगि-

नीभर्त्ता। ग्रामगोधुक् ‖। अश्वत्रिरात्रः। गर्गत्रिरात्रः। व्युष्टत्रिरात्रः। शणपादः। समपादः। एकशितिपात्। पात्रेसम्मितादयश्च।=इति॥

१६२—घोषादिषु च ॥ अ० ६। २। ८५॥

घोषादिषु चोत्तरपदेषु परेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति।

दाक्षिघोषः। दाक्षिकटः। दाक्षिपल्वलः। दाक्षिवल्लभः। दाक्षिह्रदः। दाक्षिबदरी। दाक्षिपिङ्गलः। दाक्षिपिशङ्गः। दाक्षिशालः। दाक्षिरक्षः। दाक्षिशिल्पी। दाक्ष्यश्वत्थः। कुन्दतृणम्। दाक्षिशाल्मली। आश्रयमुनिः। शाल्मलिमुनिः। दाक्षिपुंसा। दाक्षिकूटः। इति घोषादयः॥

१६३—प्रस्थेऽवृद्धमकर्क्यादीनाम् ॥ अ० ६।२।८७॥

प्रस्थ उत्तरपदे कर्क्यादिरहितमवृद्धं पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति। इन्द्रप्रस्थः। कुण्डप्रस्थः। अवृद्धमिति किम्। दाक्षिप्रस्थः। अकर्क्यादीनामिति किम्। कर्कीप्रस्थः।

कर्की। मघी। मकरी। कर्कन्धू। शमी। करीर। कटुक। कुरल। कवल। वरद॥ इति०॥

१६४—मालादीनां च ॥ अ० ६। २। ८८॥

प्रस्थ उत्तरपदे मालादय आद्युदात्ता भवन्ति। मालाप्रस्थः। शालाप्रस्थः। माला। शाला। शोणा। द्राक्षा। क्षौमा। क्षामा। काञ्ची। एक। काम। इति०॥

१६५—क्रत्वादयश्च ॥ अ० ६। २। ११८॥

सोरुत्तरपदस्थाः क्रत्वादयो बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्ता भवन्ति। सुक्रतुः।

‖“ग्रामगोधुक्” इतिपाठान्तरम्। सं०॥ =। अर्थात् “पात्रेसम्मितादयश्च” अ० २।१।४८ इत्यनेनविहित समासाः पात्रेसम्मितादयः ये,ते अपि युक्तारोह्यादिषु द्रष्टव्याः। सं०॥

क्रतु । दृशीक । प्रतीक । प्रतूर्त्ति । हव्य । भाग । इति क्रत्वादयः ॥

१६६—आदिश्चिहणादीनाम् अ० ६।२।१२५॥

कन्थान्ते नपुंसकलिङ्गे तत्पुरुषे चिहणादिपूर्वपदानामादिरुदात्तो भवति । चिहणकन्थम् ।

चिहण । मडर । मडुर । वैतुल । पटत्क । वैडालिकर्णः । वैतालिकर्णिः । कुक्कुट । चित्कण । चिकण । इति चिहणादयः।

१६७—चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः ॥अ० ६।२।१३४॥

तत्पुरुषसमासेऽप्राणिवाचिनः षष्ठ्यन्तात्पराणि चूर्णादीन्युत्तरपदानि आद्युदात्तानि भवन्ति । मुद्गस्य चूर्णं मुद्गचूर्णम् ।

चूर्ण । करिग । करिव । शाकिन । शाकट । द्राक्षा । तूस्त । कुन्दम । दलप । चमसी । चक्कन । चक्कन । चौल । इति चूर्णादीनि ॥

१६८—उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ॥अ० ६।२।१४०॥

वनस्पत्यादिषु समासेषूभे पूर्वोत्तरपदे युगपत्प्रकृतिस्वरे भवतः ।

वनस्पतिः । बृहस्पतिः । शचीपतिः । तनूनपात । नराशंसः । शुनःशेपः । शण्डामर्कौ । तृष्णावरूत्री । बम्बाविश्ववयसौ । मर्मृत्युः । इति वनस्पत्यादयः ॥

१६९—संज्ञायामनाचितादीनाम् ॥ अ० ६।२।१४६ ॥

संज्ञायां विषये गतिकारकोपपदात्परं क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति आचितादीन् वर्जयित्वा । संभूतः । धनुष्खाता । अनाचितादीनामिति किम् ।

आचितम् । पर्य्याचितम् । आस्थापितम् । परिगृहीतम् ।

निरुक्तम् । प्रतिपन्नम् । प्रश्लिष्टम् । उपहतम् । उपस्थितम् । संहिताऽगवि । इत्याचितादयः ॥

१७०—प्रवृद्धादीनां च ॥ अ० ६ । २ । १४७ ॥

प्रवृद्धादिशब्दानां क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । प्रवृद्धं यानम् ।

प्रवृद्धो वृषलः । प्रयुक्ताः सक्तवः । आकर्षेऽवहितः अवहितो भोगेषु । खट्वारूढः । कविशस्तः । आकृतिगणत्वात् पुनरुत्स्यूतं वासोदेयम् । पुनर्निष्कृतो रथः । इति० ॥

१७१—निरुदकादीनां च ॥ अ० ६ । २ । १८४ ॥

निरुदकादीनि च शब्दरूपाण्यन्तोदात्तानि निपात्यन्ते ।

निरुदकम् । निरुलपम् । निरुपलम् । निर्मशकम् । निर्मक्षिकम् । निष्कालुकः । निष्कालिकः । निष्पेषः । दुस्तरीपः । निस्तरीपः निस्तरीकः । निरजिनम् । उदजिनम् । उपाजिनम् । परेर्हस्तपादकेशकर्षाः । परिहस्तः । परिपादः । परिकेशः । परिकर्षः । आकृतिगणोऽयम् । इति निरुदकादयः ।

१७२—प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे ॥ अ० ६ । २ । १९३ ॥

तत्पुरुषसमासे प्रतेरुत्तरा अंश्वादयोऽन्तोदात्ता भवन्ति । प्रतिगतोंशुः प्रत्यंशुः ।

अंशु । जन । राजन् । उष्ट्र । खेटक । अजिर । आर्द्रा । श्रवण । कृत्तिका । अर्द्ध । पुर । इत्यंश्वादयः ॥

१७३—उपाद्द्व्यजजिनमगौरादयः ॥ अ० ६ । २ । १९४ ॥

उपादुत्तरं यद्द्व्यच्छब्दरूपमजिनं च तत्पुरुषसमासे गौरादिवर्जितमन्तोदात्तं भवति । उपगतोदेवमुपदेवः । उपसोमः । उपाजिनम् । अगौरादय इति किम् । उपगौरः ।

गौर । नैष । तैल । लेट । लोट । जिह्वा । कृष्णा । कन्या । गुड़ । कल्प । पाद । इति गौरादयः ॥

१७४—स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ॥ अ० ६ । ३ । ३४ ॥

भाषितपुंस्कादनूङ्स्त्रीशब्दस्यसमानाधिकरणस्त्रीलिङ्गे पूरणीप्रियादिवर्जिते उत्तरपदे परतः पुंशब्दस्येव रूपं भवति । दर्शनीया भार्या यस्य स दर्शनीयभार्यः । दीर्घजङ्घः । अप्रियादिष्विति किम् । कल्याणीप्रियः ।

प्रिया । मनोज्ञा । कल्याणी । सुभगा । दुर्भगा । भक्तिः । सचिवा । अम्बा । कान्ता । क्षान्ता । समा । चपला । दुहिता । वामा । इति प्रियादयः ।

१७५—वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम् ॥ अ० ६ । ३ । ११७ ॥

वन, गिरि, इत्येतयोरुत्तरपदयोः परयोर्यथासंख्यं कोटरादीनां किंशुलकादीनां च संज्ञायां विषये दीर्घो भवति । कोटरावणम् । किंशुलकागिरिः ।

कोटर । मिश्रक । पुरक । सिध्रक । सारिक । इति कोटरादयः । किंशुलक । साल्वक । अञ्जन । लोहित । कुक्कुट । इति किंशुलकादयः ॥

१७६—मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ॥ अ० ६ । ३ । ११९ ॥

मतौ प्रत्यये परतोऽजिरादिवर्जितस्य बह्वचो दीर्घो भवति संज्ञायां विषये । उदुम्बरावती । मशकावती । अमरावती । अनजिरादीनामिति किम् ।

अजिरवती । खदिरवती । पुलिनवती । हंसकारण्डवती । चक्रवाकवती । इत्यजिरादयः ॥

१७७–शरादीनां च ॥ अ० ६ । ३ । १२० ॥

संज्ञायां विषये मतौ परतः शरादीनां च दीर्घो भवति । शरावती । वंशावती ।

शर । वंश । धूम । अहि । कपि । मणि । मुनि । शुचि । हनु इति शरादयः ॥

१७८–द्वारादीनां च ॥ अ० ७ । ३ । ४ ॥

द्वारादीनां युवाभ्यामुत्तरस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्न भवति । किन्तु युवाभ्यां पूर्वावैजागमौ भवतः । द्वारे नियुक्तः, दौवारिकः । स्वरमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः, सौवरः ।

द्वार । स्वर । व्यल्कश । स्वस्ति । स्फयकृत । स्वादुमृदु । श्वन्स्व । इति द्वारादयः ॥

१७९—स्वागतादीनां च ॥ अ० ७ । ३ । ७ ॥

स्वागतादीनां शब्दानां यूवाभ्यां पूर्वौऽञित् णित् कित् तद्धिते परत ऐजागमौ न भवतः । वृद्धिस्तु भवत्येव । स्वागतमित्याह स्वागतिकः । स्वध्वरेण चरति, स्वाध्वरिकः ॥

स्वागत । स्वध्वर । स्वङ्ग । व्यङ्ग । व्यड । व्यवहार । स्वपति । इति स्वागतादयः ॥

१८०—अनुशतिकादीनां च ॥ अ० ७ । ३ । २० ॥

ञितिणितिकिति च तद्धिते परतोऽनुशतिकादिशब्दानां पूर्वपदस्योत्तरपदस्याचामादेरचःस्थाने वृद्धिर्भवति । अनुशतिकस्येदमानुशातिकम् ।

अनुशतिक । अनुहोड । अनुसंवत्सर । अङ्गारवेणु ।

असिद्धत्य । वध्योग । पुष्करसत् । अनुहत् । कुरुकत । कुरुपञ्चाल । उदकशुद्ध । इहलोक । परलोक । सर्वलोक । सर्वपुरुष । सर्वभूमि । प्रयोग । परस्त्री ॥ राजपुरुषात् ष्यञि ॥ सूत्रनड ॥ आकृतिगणोऽयम् (१) । इत्यनुशतिकादयः ॥

१८१—न्यङ्क्वादीनां च ॥ अ० ७ । ३ । ५३ ॥

न्यङ्क्वादिषु कुत्वं निपात्यते । नितरामञ्चतीति न्यङ्कुः

न्यङ्कुः । मद्गुः । भृगुः । दूरेपाकः । फलेपाकः । क्षणेपाकः । दूरेपाकुः । फलेपाकुः । तक्रम् । वक्रम् ॥ व्यतिषङ्गः । अनुषङ्गः । अवसर्गः । उपसर्गः । मेघः । श्वपाकः । मांसपाकः । कपोतपाकः । उलूकपाकः । संज्ञायामर्घः । अवदाघः । निदाघः । (२) । न्यग्रोधः । इतिन्यङ्क्वादयः ॥

१८२—पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ॥
अ० ८ । १ । ६७ ॥

पूजनवाचिभ्यः काष्ठादिभ्यः परं पूजितमुत्तरपदमनुदात्तं भवति । काष्ठश्चासावध्यापकः काष्ठाध्यापकः ।

काष्ठ । दारुण । अमातापुत्र । अयुत । अद्भुत । अनुक्त । भृश । घोर । परम । सु । अति । अनुज्ञात । कल्याण । वेश । इति । काष्ठादयः ॥

---

(१) अत्राकृतिगणेनेदमपि सिद्धं भवति । अभिगममर्हति, अभिगामिकः । अधिदेवे भवमाधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । आध्यात्मिकम् । चतस्र एव विद्याः, चातुर्वैद्यम् । स्वार्थे ष्यञ् ।

(२) अर्घ, अवदाघ, निदाघ, इति त्रिषु शब्देषु संज्ञायामेव कुत्वम् । अन्यत्र अर्हः । अवदाहः । निदाहः ॥

१८३-- मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः ॥

अ० ८ । २ । ६ ॥

मकारान्तान्मकारोपधादवर्णान्तादवर्णोपधाच्च परस्य मतुपो मकारस्य वकारादेशो भवति न तु यवादिभ्यः परस्य मस्य वो भवति । मान्तात्-किंवान् । शंवान् । मकारोपधात्-शमीवान् । दाडिमीवान् । अवर्णान्तात्-वृत्तवान् । खट्वावान् । अवर्णोपधात्-यशस्वान् । मादुपधायाश्चेति किम् । अग्निमान् । अयवादिभ्य इति किम् । यवमान् ।

यव । दल्मि । ऊर्मि । भूमि । कृमि । कुञ्चा । वशा । द्राक्षा । वृत्ता । वेशा । ध्रजि । ध्वजि । सञ्जि । वजि । व्रजि । शञ्जि । सिञ्जि । हरित् । ककुत् । गरुत् । इक्षु । मधु । द्रुम । मण्ड । धूम । आकृतिगणोऽयम् ॥

१८४--कस्कादिषु च ॥ अ० ८ । ३ । ४८ ॥

कस्कादिशब्देषु विसर्जनीयस्य सः षो वा कवर्गपवर्गयोः परतः ।

कस्कः । कौतस्कुतः । भ्रातुष्पुत्रः । शुनस्कर्णः । सद्यस्कालः । सद्यस्क्रीः । सद्यस्कः । कांस्कान् । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । बर्हिष्पूलम् । यजुष्पात्रम् । अयस्काण्डः । मेदस्पिण्डः । आकृतिगणोऽयम् । इति कस्कादयः ॥

१८५-सुषामादिषु च ॥ अ० ८ । ३ । ९८ ॥

सुषामादिषु सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो निपात्यते । शोभनं साम यस्यासौ सुषामा ब्राह्मणः ॥

सुषामा । निष्षामा । दुष्षेधः । सुषंधिः । दुःषन्धिः । निषन्धिः । सुष्ठु । दुष्ठु ॥ गौरिषक्थः संज्ञायाम् । प्रतिष्णिका

जलाषाहम् । नौषेवनम् । दुन्दुभिःषेवनम् । अविहितलक्षणो मूर्द्धन्यः सुषामादिषु द्रष्टव्यः । इति सुषामादयः ॥

१८६—न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम् ॥ अ० ८ । ३ । ११० ॥

रेफपरस्य सकारस्य सृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनां सस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति । रपर, विस्रंसिका, विस्रब्धः । विसृपः । विसर्जनम् । सुस्पृशम् । निस्पृहम् ।

सवने सवने । सूते सूते । सोमे सोमे । सवनमुखे सवनमुखे । अनुसवनमनुसवनम् । बृहस्पतिसवः । शकुनिसवनम् । संवत्सरे संवत्सरे । मुसलं मुसलम् । गोसनिम् । अश्वसनिम् + ।

इति सवनादयः ॥

१८७—क्षुभ्नादिषु च ॥ अ० ८ । ४ । ३९ ॥

क्षुभ्ना इत्यादि शब्देषु नस्य णकारादेशो न भवति । यथाप्राप्तिनिषेधः । क्षुभ्नाति । क्षुभ्नीतः । क्षुभ्नन्ति । नृनमन । नन्दिन् । नन्दन् । नगर । नरीनृत्यते । तृप्नु । नर्त्तन । गहन । नर्द्दन । निवेश । निवास । अग्नि । अनूप ॥ आचार्यादणत्वं च । आचार्यभोगीनः । आचार्यानी । हायन । इरिकादिभ्यः । वनोत्तरपदेभ्यः संज्ञायाम् ॥

इरिका । तिमिर । समीर । कुवेर । हरि । कर्मार । क्षुभ्नादिराकृतिगणः ॥ इति क्षुभ्नादयः ॥

॥ समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

+ "किंस" इत्यधिकं पुस्तकान्तरे । सं० ॥